

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису
УДК 316:325.455 (477.4)

ЛЮБАРЕЦЬ АНДРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні
(2005-2015 рр.).

07.00.01– історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

КАСЬЯНОВ ГЕОРГІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

доктор історичних наук,

професор

КИЇВ – 2017

Зміст

Анотація.....	3
Вступ.....	14
Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження, історіографія, джерельна база.....	18
1.1. Характеристика теоретичного апарату дослідження.....	18
1.2. Історіографія	36
1.3. Джерельна база дослідження.....	43
Розділ 2. Формування базових принципів історичної політики в Україні протягом 1990-2004 рр.	45
2.1. Історичний дискурс української національно-демократичної опозиції та утвердження українського історичного наративу у 1990-1991 рр.	45
2.2. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні 1991-2004 рр.....	52
Розділ 3. Основні тенденції політики пам'яті в Україні у 2005- 2015 рр.	60
Розділ 4. Особливості комеморації радянських свят в Україні 2005-2015 рр.	92
4.1. Місце 9 травня у політиці пам'яті в Україні 2005-2015 рр.....	95
4.2. Політика пам'яті щодо інших радянських свят в Україні 2005-2015рр. .	110
Розділ 5. Політика щодо радянської монументальної спадщини в Україні 2005-2015 рр.....	122
Висновки.....	158
Список використаної літератури та джерел.....	169
Додатки.....	231

АНОТАЦІЯ

Любарець А. В. Радянська спадщина у політиці пам'яті в Україні 2005-2015 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2017.

Зміст анотації

Радянська спадщина – аналітичне поняття, що використовується у дослідженні для характеристики комплексу культурних об'єктів або явищ, які мають радянське походження у сучасному українському культурному просторі. У дане поняття входять як матеріальні рештки минулого (*heritage*) – пам'ятники, твори мистецтва, споруди, так і культурні практики, що мають радянське походження (*legacy*) – свята, традиції, символи. У зв'язку із неможливістю охоплення всього розмаїття практик політики пам'яті щодо усіх аспектів радянської спадщини в українському суспільстві, у нашому дослідженні ми фокусуємо увагу на двох групах об'єктів - монументах і святах. Вибір дослідницького фокусу пов'язаний із тим, що саме пам'ятники та свята є одними із найбільш наочних «знаків присутності» радянського минулого в українському суспільстві, які часто викликають ряд суспільних дискусій і стають об'єктами історичної політики. Важливим для нашого дослідження також було порівняти політику пам'яті щодо об'єктів матеріальної спадщини (*heritage*) до яких належать пам'ятники із нематеріальними об'єктами (*legacy*), до яких відносяться свята.

Переважає більшість українських «студій пам'яті» аналізують значення окремих місць пам'яті для української колективної пам'яті та історичної політики. Праці синтезного характеру, переважно, є невеликими розвідками, що не дають комплексного аналізу українських практик політики пам'яті. У

даному дослідженні вперше зроблена комплексна спроба аналізу політики пам'яті щодо різних об'єктів радянського спадку протягом тривалого періоду часу в Україні. Також новизна дослідження полягає у використанні найновіших досліджень та ідей з теми.

Дослідженням було встановлено, що 1990-1991 рр. були періодом утвердження нового українського історичного наративу та формування базових принципів політики пам'яті в Україні. Провідною ідеєю її творця, української національно-демократичної опозиції, стало іншування та негативна оцінка радянської спадщини. Проте, поразка опозиції продемонструвала, що іншування радянського не стало ефективною основою для політичної консолідації в Україні на початку 1990-х рр. Українська влада протягом 1991 – 2004 рр. займала позицію балансування між двома історичними наративами та мала обмежений інтерес до історії.

Прихід Віктора Ющенка до влади у кінці 2004 року ознаменував період значної інтенсифікації історичної політики в середині українського суспільства. Політика пам'яті В. Ющенка здебільшого мала ексклюзивний характер, історія сприймалась через призму монокультуралізму. Перемога на президентських виборах 2010 року Віктора Януковича ознаменувала кінець активізації державної історичної політики. Разом із тим, ряд представників оточення Президента продовжує провадити ексклюзивну прорадянську політику пам'яті.

Новий період у політиці пам'яті в Україні починається з 2014 року. Євромайдан і російсько-українська гібридна війна кардинально переформатовують українську колективну пам'ять. Дані події створили певний політичний тренд на декомунізацію, що в українських реаліях цього часу був зведений до витіснення знаків символічної присутності Радянського Союзу з українського культурного ландшафту. Відтак, з нашої точки зору, для оцінки процесів, пов'язаних з політикою пам'яті 2014-2015 рр. більш точною характеристикою буде «візуальна декомунізація», оскільки радянська

спадщина переважно ототожнювалась лише з найбільш помітними її візуальними проявами (такими як пам'ятники, назви вулиць, святковий календар). Важливо також зазначити, що на практиці нова політика пам'яті не обмежувалась лише на декомунізації, а також мала на меті деполіфонізацію українського культурного простору, заміну присутніх у ньому радянських і російських культурних маркерів на українські національні.

Аналіз політики пам'яті щодо радянських свят був зосереджений на дослідженні 4 найбільш популярних, традиції відзначення яких зародились у Радянському Союзі, та які мають або хоча б мали часткове ідеологічне підґрунтя – День перемоги (9 травня), День міжнародної солідарності трудящих (1-2 травня), Міжнародний жіночий день (8 березня) та День захисника Вітчизни (23 лютого). Особливий акцент у роботі був наданий політиці пам'яті щодо 9 травня, радянського свята, що мало найвищий рівень політичної інструменталізації.

Владну політику пам'яті часів президентства Віктора Ющенка (2005-2010) щодо Дня Перемоги можна охарактеризувати як додавання окремих елементів національного історичного наративу без зміни традиційної радянської схеми відзначення свята. Більшість ініціатив Президента щодо відзначення 9 травня не було повною мірою імplementовано.

Уряд Віктора Януковича натомість звертався до традиційних радянських і новітніх російських комеморацій, більш активно використовуючи радянську символіку. Окрім того, протягом 2005-2013 рр. проходили активні «війни пам'яті» між прихильниками та противниками радянської традиції відзначення 9 травня, що інколи доходили навіть до прямих фізичних зіткнень.

Політика пам'яті щодо Дня Перемоги зазнала суттєвих змін після 2014 року. Заходи політики пам'яті, запропоновані у часи президентства Віктора Ющенка (легалізація націоналістичного підпілля, одночасне вшанування

пам'яті бійців різних сторін барикад), а також ряд інших більш радикальних ідей щодо ревізії радянської моделі пам'яті про Другу Світову були успішно втілені у 2014-2015 рр. та не зустріли значних протестів.

Радянські свята, які мають менш вагоме ідеологічне підґрунтя, протягом 2005-2013 рр. продовжували деполітизуватись і навіть певною мірою «українізувалися». Як значна частина українського суспільства, так і більшість політиків займали щодо них позицію «мнемонічних відмовників», наголошуючи на сучасному значенні свят, а не на їх історії та первинному ідеологічному підґрунті. Відмінну позицію займали лише групи найбільш радикальних українських «воїнів пам'яті» протилежних ідеологічних орієнтацій, які виступали за ідею відмови від усіх радянських свят або ж протестували проти їх деідеологізації та виступали за повернення до первинного ідеологічного значення.

Дослідженням було встановлено, що політика пам'яті щодо двох найбільших груп радянських монументів в Україні – пам'ятників Леніну та пам'ятників, присвячених Другій Світовій війні, суттєво відрізнялась між собою. В Україні не відбувалось значних дискусій з приводу статусу військових монументів. Будь-які випадки вандалізму щодо них жорстко карались.

Натомість, політика щодо пам'ятників Леніну та їх суспільне сприйняття суттєво відрізнялись у різних регіонах і в різні періоди та багато в чому залежала від позиції місцевої влади. Українські праворадикальні партії та організації з 2009 року консолідують свої зусилля заради організації масових повалень монументів Леніну. Втім, подібні акції рідко мали підтримку місцевих мешканців і зіштовхнулись із зустрічним протестом від частини провладних політиків та активістів комуністичної партії. Протягом 2014-2015 рр. в Україні починається масове скинення пам'ятників Леніну, що отримало назву «ленінопад». Аналізуючи підтримку ленінопаду на низовому рівні, можна виділити два основні імпульси, що зробили можливими стихійні

знесення монументів у 2014-2015 рр. Перший з них був пов'язаний з подіями зими 2013-2014 рр. Знесення пам'ятника Леніну в той час сприймалося як висловлення солідарності з протестувальниками на київському Майдані. Другий імпульс виник у процесі боротьби із сепаратистськими рухами на сході країни після початку україно-російської гібридної війни.

Дослідження продемонструвало дуже широку варіативність суспільного сприйняття різних об'єктів радянської спадщини, залежно від міри їх ідеологічного змісту та політичної інструменталізації у кожен із досліджуваних періодів. Відтак, можна припустити, що гомогенна політика пам'яті щодо різних груп радянської спадщини може мати конфліктогенний потенціал в українському суспільстві.

Проведений аналіз демонструє, що з 2005 року українська політика пам'яті звелася до гострої боротьби двох протилежних одне одному ексклюзивних наративів. Це стало можливим завдяки відсутності мнемонічних плюралістів серед впливових українських агентів пам'яті (абсолютна більшість серед них коливалась між позиціями мнемонічних відмовників і мнемонічних воїнів) та нестачі інклюзивних практик політики пам'яті. Дана проблема призвела до створення двох дзеркальних конфронтаційних парадигм пам'яті, які не тільки мають ексклюзивну природу, але й визнають протилежний наратив ворожим і суспільно шкідливим. Ключовим фактором розбіжностей стало сприйняття радянської спадщини. Протилежні наративи легітимізували військовий конфлікт 2014-2015 рр. та знайшли своє активне втілення у ньому.

Ще одним наслідком політики пам'яті досліджуваного періоду стало ототожнення радянської та російської культурної спадщини. Причинами цього можуть бути названі запозичення сучасних російських комеморацій (зокрема, у відзначенні Дня Перемоги) лояльними до радянської спадщини політичними силами, проросійська зовнішня та внутрішня політика провідних прорадянських агентів пам'яті, а також послідовна діяльність

критиків радянської культурної спадщини, що ототожнювали «радянське» та «російське». Саме із даним явищем можна пов'язати падіння рівня суспільної лояльності до радянської спадщини після початку російсько-української гібридної війни. Це свідчить про політичну контекстуалізованість подібних трансформацій. Відтак, політика пам'яті в Україні, що має різко ексклюзивну природу, все ще може спровокувати нові суспільні конфлікти у довгій перспективі.

Ключові слова: студії пам'яті, політика пам'яті, колективна пам'ять, історична пам'ять, радянська спадщина, комеморація, монументи, свята, вандалізм.

SUMMARY

Liubarets A. V. Soviet legacy in memory politics in Ukraine. – thesis`s manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences (doctor of philosophy), specialty 07.00.01 – history of Ukraine. - NASU Institute of History of Ukraine, Kyiv, 2017.

The Content of summary.

The Soviet legacy is the analytical concept, used in the study to characterize the complex of cultural objects or phenomena, which have Soviet origin in modern Ukrainian cultural space. This concept includes both physical remains of the Soviet past (heritage) - monuments, artworks, buildings and certain cultural practices of Soviet origin (legacy) - holidays, traditions, symbols. Due to the inability to reach the whole variety of practices of memory politics about all aspects of the Soviet

legacy in the Ukrainian society, in our study, we focus attention on two groups of such objects – on monuments and holidays. Selection of research's focus connected to the fact that monuments and holidays are among the most visible "signs of presence" of the Soviet past in Ukrainian society. They often cause a number of discussions and turn into objects of memory politics. Also, it is important for our research to compare memory politics for material heritage objects (monuments) with intangible objects, such as holidays.

The vast majority of Ukrainian memory studies examine certain sites of memory or historical subjects of Ukrainian historical memory and the politics of memory. Studies of synthesis nature are mostly small investigations, that don't provide a comprehensive analysis of practices of Ukrainian memory politics. In this study, for the first time was made a comprehensive attempt to analyze the politics of memory on different objects of Soviet legacy for a long period of time in Ukraine. Also, the novelty of the research is to use the latest researches and ideas on the topic.

The study found that 1990-1991 was a period of consolidation of the new Ukrainian historical narrative and formation of the basic principles of politics of memory in Ukraine. The leading idea of its creator, Ukrainian national-democratic opposition, was the othering and negative assessment of the Soviet legacy. However, the defeat of the opposition demonstrated that the othering of Soviet hadn't become an effective basis for political consolidation in Ukraine in the early 1990s. Ukrainian authorities during 1991 - 2004 held the position of the balancing between two historical narratives and had limited interest in history

Viktor Yushchenko's presidential reign in 2005 marked a period of significant intensification of the politics of memory in Ukrainian society. Politics of memory of V. Yushchenko largely had an exclusive character and perceived through the prism of monoculturalism. The victory in presidential election in 2010 of Viktor Yanukovich marked the end of the activation of state memory politics. However, a

number of politicians from president environment continued to conduct exclusive pro-Soviet policy of memory.

A new period in the politics of memory in Ukraine starts in 2014. Euromaidan and Ukraine-Russian hybrid warf dramatically changed Ukrainian collective memory. These events have created a political trend for decommunization, that in Ukrainian realities of this period was reduced to a displacement of marks of the symbolic presence of the Soviet Union from Ukrainian cultural landscape. Thus, we offer to use a term «visual decommunisation» for the processes associated with memory politics in 2014-2015, because the Soviet legacy mostly was identified only with its most notable visual displays (such as monuments, street names, holidays). It is also important to note that practically new politics of memory wasn't limited only to decommunisation, but also was aimed on depolifonisation of Ukrainian cultural space, replacing of Soviet and Russian cultural markers on the Ukrainian national markers.

Analysis of memory politics about Soviet holidays was focused on the study of 4 most popular holidays, tradition of celebrating of which originated in the Soviet Union, and who have or at least had partial ideological grounds - Victory Day (May 9), International Worker's Day (May 1-2), the International Women's Day (March 8) and Fatherland Defender's Day (February 23). Particular attention in the study was paid to the politics of memory of May 9, which in terms of its political instrumentalization goes far ahead of others Soviet holidays.

Government's politics of memory on Victory Day during the presidency of Viktor Yushchenko (2005-2010) can be described as adding of some elements of the national historical narrative without changing the traditional Soviet scheme of celebrating the holiday. The government of Viktor Yanukovych in his own politics of memory instead appealed to traditional Soviet and modern Russian commemorations and used Soviet symbols more actively. In addition, during the 2005-2013 active "memory wars" were happened between supporters and

opponents of Soviet traditions of May 9 commemoration, which sometimes reached even to direct physical clashes.

Politics of memory on Victory Day has undergone significant changes after 2014. Politics of memory measures offered in the time of Viktor Yushchenko's presidency (legalization of nationalistic underground, simultaneous commemorating of soldiers from different sides of the barricades), as well as others more radical ideas for revision of the Soviet memory model of the Second World War in 2014-2015 were successfully implemented and didn't faced significant protests.

Soviet holidays that had less noticeable ideological grounds comparing to May 9 continued to be depolitized during the 2005-2013 and even to some extent were «ukrainized». Both a significant part of Ukrainian society and leading politicians took towards them the position of "mnemonic abnegators", emphasizing on the modern sense of the holidays and not on their history and the primary ideological grounds. Only the most radical part of Ukrainian "memory warriors" of different ideological orientations had different point on those holidays. They advocated the idea of rejection of all Soviet holidays or protested against their deideologization and advocated a return to its original ideological meaning.

The study found that memory politics about two largest groups of Ukrainian Soviet monuments (monuments of Lenin and monuments dedicated to World War II) significantly differed among themselves. In Ukraine haven't happened much discussions about the status of military monuments. Any incidents of vandalism against them were severely punished.

Instead, the politics of Lenin monuments and their public perception differed significantly in various regions and in different periods of time and largely dependent on the position of local authorities. Ukrainian right-wing parties and organizations since 2009 consolidated their efforts for massive demolition of Lenin monuments. However, such actions rarely received support from local residents and faced a counter-protest from the part of pro-government politicians and

activists of the Communist Party. During 2014-2015 massive demolition of Lenin monuments begins in Ukraine, it was named "leninopad." Two basic impulses «from below» made possible its support. The first of them was connected with the events of winter 2013-2014. Demolition of monument was perceived as expressing of solidarity with the Euromaidan protesters. The second impulse arose in the process of struggle against separatist movements in the east of Ukraine after the start of the Ukraine-Russian hybrid war.

Research demonstrated that Ukrainian memory politics since 2005 has been reduced to the struggle of two opposing to each other exclusive narratives. It was connected with the absence of mnemonic pluralists among influential Ukrainian agents of memory (the vast majority of them ranged between positions of mnemonic warriors and mnemonic abnegators) and the lack of inclusive practices of memory politics in Ukraine. It resulted in the creation of two mirrored confrontational memory paradigms that not only have exclusive nature, but also recognize the opposite narrative as hostile and socially harmful. The key differences between them were the perception of the Soviet legacy. These narratives legitimized military conflict of 2014-2015 and found its active implementation in it.

Another consequence of the politics of memory during researched period was the identification of the Soviet and Russian cultural heritage. Reasons for this could be found in a borrowing of modern Russian commemorations (especially the commemoration of the Victory Day) by political forces, loyal to the Soviet legacy, in pro-Russian foreign politics of the leading pro-Soviet agents of memory and in actions of critics of the Soviet cultural legacy, who identified "Soviet" as "Russian". This phenomenon can be explained by the decline of the public loyalty to the Soviet legacy after the beginning of the Russian-Ukrainian hybrid war. This indicates the high political contextualization of such transformations. Thus, the politics of memory in Ukraine, which has sharply exclusive nature can still provoke new social conflicts in the long run.

Keywords: memory studies, politics of memory, collective memory, historical memory, Soviet legacy, commemoration, monuments, holidays, vandalism.

Список публікацій здобувача:

1. The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations. // Kyiv-Mohyla Humanities Journal. – 2016, 3 – P. 197-214.
2. «Ленинопад»: избавление от прошлого как способ конструирования будущего (на материалах Днепропетровска, Запорожья и Харькова) (с Гайдай А. Ю.) // Вестник Пермского университета. Серия «История». – 2016, 2 (33). – С. 28-41.
3. Неінструменталізовані радянські свята: суспільне сприйняття та політика пам'яті // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – 2016, 27 – р. 88-94.
4. Відзначення 9 травня як дзеркало української політики пам'яті // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – 2016, 28 – С. 176-189.
5. Вандалізм як інструмент української політики пам'яті щодо радянського монументального спадку (2009-2015) // Український історичний збірник – 2017, 19 – С. 324-338.

Вступ

Актуальність

Важко переоцінити важливість політики пам'яті щодо радянського минулого для політичного та культурного життя східноєвропейських країн. Подолання травматичного минулого та визначення стратегії поведінки із радянською спадщиною стали ключовими завданнями у гуманітарній політиці цих держав з 1989-1991 рр.

Після розпаду Радянського Союзу, колишні союзні республіки успадкували широкий набір інструментів політики пам'яті та ідеологічної індоктринації людини: монументи, меморіали, свята, символи, ритуали, назви вулиць і міст. Вибір стратегії поведінки з радянським минулим визначав їх «долю» у кожній із країн. Деякі були зруйновані або стерті, деякі – адаптувалися без втрати свого ідеологічного значення, інші - не зникли, проте втратили або змінили свій символічний зміст.

Обрання стратегії поведінки із об'єктами спадщини ніколи не було гомогенним процесом. Велике розмаїття політичних і соціальних акторів пропонували власне бачення їх місця в Україні. Поняття політики пам'яті у дослідженні не зводиться до дій виключно державних інституцій. На нашу думку, політику пам'яті щодо радянської спадщини в Україні доречно розглядати у трикутнику «захисники спадщини – критики спадщини - влада». Її аналіз включає в себе як дослідження конкретних заходів – комеморацій, прийняття законів, актів вандалізму або спорудження монументів, так і дискурсивних практик (висловлювань і дискусій) щодо радянського минулого серед найбільш впливових агентів пам'яті.

Російсько-українська гібридна війна продемонструвала міру впливовості історичних наративів на суспільне життя у пострадянських країнах і довела, що спекуляції на ґрунті різних моделей історичної пам'яті можуть стати

одними із причин загострення сучасних збройних конфліктів. Особливий інтерес для нашого дослідження становлять 2014-2015 рр. у зв'язку з докорінними трансформаціями у державних практиках політики пам'яті щодо радянської спадщини, які відбулись у цей час.

Наукова новизна

Переважна більшість українських досліджень із теми аналізує значення окремих місць пам'яті для української колективної пам'яті та історичної політики. Праці синтезного характеру, переважно, є невеликими розвідками, що не дають комплексного аналізу українських практик політики пам'яті. У даному дослідженні вперше зроблена комплексна спроба аналізу історичної політики щодо різних об'єктів радянської спадщини протягом тривалого періоду часу в Україні. Також новизна дослідження полягає у використанні найновіших досліджень та ідей з даної теми.

Метою дослідження є аналіз політики пам'яті в Україні щодо двох груп радянської спадщини, монументів і свят, протягом 2005-2015 рр. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язати такі **завдання**:

- Окреслити теоретико-методологічні засади дослідження та визначити зміст понять «колективна пам'ять», «політика пам'яті». Визначити специфіку практик політики пам'яті у Центрально-Східній Європі.
- Дати базову характеристику формування основних принципів політики пам'яті щодо радянської спадщини в Україні протягом 1990-2004 рр.
- Охарактеризувати основні тенденції політики пам'яті в Україні протягом 2005-2015 рр.
- Дослідити комеморацію радянських свят в Україні (9 Травня, 23 Лютого, 8 Березня, 1-2 Травня) протягом 2005-2015 рр.
- Проаналізувати політику пам'яті щодо радянської монументальної спадщини в Україні протягом 2005-2015 рр.

Об'єктом дослідження є пам'ять щодо радянської спадщини в сучасній Україні.

Предметом дослідження є практики політики пам'яті різних політичних акторів щодо радянських монументів і свят в Україні у 2005-2015 рр.

Нижня **хронологічна рамка** дослідження – початок 2005 р., пов'язана із обранням Віктора Ющенка президентом, що, з точки зору багатьох дослідників (Я. Грицак, Г. Касьянов, М. Рябчук, О. Шевель), визначило значну інтенсифікацію політики пам'яті в Україні. Верхня хронологічна рамка пов'язана із підписанням Президентом України Петром Порошенком так званих «антикомунізаційних законів» 5 травня 2015 р., які ознаменували нову епоху у політиці щодо радянської спадщини в Україні.

Теоретико-методологічний апарат дослідження передбачає міждисциплінарний підхід. В нього входять праці представників різних гуманітарних і соціальних наук. Його основою є поняттєвий і теоретичний апарат *memory studies*. Зокрема, поняття колективної пам'яті та соціальних рамок пам'яті Моріса Альбвакса, концепт «місць пам'яті» П'єра Нора та поняття комунікативної та культурної пам'яті Яна та Алейди Ассманів.

Також важливими для нашого дослідження є праці, що пропонують схеми аналізу політики пам'яті. А саме, поняття «винайдених традицій» Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера, типологія режимів пам'яті у Центрально-Східній Європі за М. Бернардом і Я. Кубіком, типологія культур пам'яті у східноєвропейських країнах Ш. Требста, поділ політики пам'яті за О. Еткіндом на «тверді» та «м'які» форми. Докладнішому аналізу даного питання присвячений перший розділ дисертації.

У роботі також застосовано дискурс-аналіз і статистичні методи аналізу.

Практичну цінність дослідження обумовлюють сформульовані у ньому висновки, теоретичні узагальнення, їх наукова новизна. Матеріали та результати дослідження можуть бути використані під час підготовки спеціальних курсів зі студій пам'яті в українських або закордонних навчальних закладах, для написання праць з політики пам'яті та

особливостей колективної пам'яті в Україні, а також для практичного втілення державних стратегій політики пам'яті.

Апробація результатів дослідження. Основні тези та проміжні результати роботи обговорювалися та оприлюднювалися на шести наукових конференціях і круглих столах: «*Lieux de Memoire: Memory, Forgetting and History, Mapping in the Post-Communist World*» (Харків, 17-18 квітня 2014 р.), Ph. D. Training School in Memory Studies «*Understanding agency in memory transmission across cultural borders*» (Каунас, 14-15 квітня 2015 р.), «*The Political Cult of the Dead in Ukraine: Traditions and Dimensions from Soviet Times to Today*» (Мюнхен, 9-11 липня 2015 р.), «*Historical and Cultural Narratives. Rivalries and Entanglements in Eastern Europe (Russia, Ukraine and Belarus)*» (Тюбінген, 12-14 листопада 2015 р.), «Польща-Україна: Спільні шляхи до свободи» (Житомир, 4 листопада 2016 р.), «25 років незалежності: огляд проблем і пошук перспектив» (Київ, 22 грудня 2016 р.).

Структура дослідження. Робота побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, 5 розділів, 7 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури і додатків. Загальний обсяг тексту дисертації – 257 сторінок, обсяг основного тексту – 169 сторінок. Кількість найменувань у списку використаних джерел та літератури – 433.

Розділ 1. Теоретико-методологічні засади дослідження.

1.1. Характеристика теоретичного апарату дослідження.

Історія пам'яті (*memory studies*) - міждисциплінарна галузь, яка має багате теоретичне підґрунтя, в яке входять численні праці істориків, антропологів, соціологів, культурологів, філософів і психологів.

Більшість дослідників сходяться на думці, що історія пам'яті - більшою мірою практикована, ніж теоретизована дисципліна. [412, с 2-3] Основний її поняттєвий апарат по-різному трактується різними вченими, дослідники історичної пам'яті у своїх працях використовують відмінні теорії, запозичені з різних дисциплін. Разом із тим, можна виокремити ряд основних дослідників, що заклали базові ідеї, теорії та поняття, що складають теоретичну основу *memory studies*.

Першим вченим, що вжив поняття «колективна пам'ять» і почав говорити про колективний характер і соціальну обумовленість пам'яті людини був французький соціолог і філософ Моріс Альбвакс. Він описав сутність і властивості колективної пам'яті у своїх працях на початку ХХ ст., задовго до того як ця тема опинилась у фокусі уваги інших дослідників. По суті, він був першим хто описав механізми функціонування колективної та індивідуальної пам'яті, характер їх взаємодії. [399, с 192-195] Альбвакс писав про те, що інформацію людина зберігає за допомогою двох різновидів пам'яті: *«...існують підстави відрізняти дві пам'яті, одну з яких можна, якщо завгодно, назвати внутрішньою, а іншу зовнішньою, або першу особистою, а другу – соціальною. Кажучи ще точніше – автобіографічна пам'ять та історична пам'ять»*. [396, с. 9]

За Альбваксом, колективна пам'ять є більш місткою ніж індивідуальна, і тому індивідуальна пам'ять часто використовує її. Ще однією відмінністю між ними є те, що колективна пам'ять представляє минуле у скороченій та

схематичній формі. Індивідуальна пам'ять в той час є більш неперервною та місткою. Також Альббакс наголошував на слабкості індивідуальної, відокремленої від зовнішнього впливу, пам'яті, і зазначав, що індивідуальні спогади можуть зберігатись лише у певному контексті, визначеному соціальною групою. [396]

Колективна пам'ять - спільна пам'ять конкретного суспільства або окремих його соціальних груп. Вона є зовнішньою та безпосереднім чином впливає на індивідуальну пам'ять і формує її. Колективна пам'ять визначає орієнтири та рамки, які дозволяють упорядкувати індивідуальні спогади. Також колективна пам'ять дає людині складний та великий комплекс цінностей, устоїв та орієнтирів, які визначають межі нашої уяви. Саме таким чином формується те, що Альббакс називає соціальними рамками колективної пам'яті. І індивідуальна пам'ять може перебувати лише в середині цієї системи координат. [399, с. 200-201]

Альббакс також виділяв відмінності між історією та пам'яттю. Це зокрема множинність пам'яті (на відміну від історії, яка фактично є єдиною). Також пам'ять намагається відшукати спільне між минулим і теперішнім, а історія навпаки намагається відшукати відмінності між ними. Пам'ять апелює до емоцій, історія ж оцінює минуле критично і відсторонено від емоцій. Образи, відтворені пам'яттю є мінливими, історичні дані – стабільні та достовірні. [396] Таким чином за Альббаксом історія та пам'ять знаходяться в чіткій опозиції одна до одної. Таку віру у достовірність та точність історичних наукових даних можна пов'язати із впливом позитивістських поглядів на роботи вченого.

Варто зауважити, що в подальшому дослідники історії пам'яті частково будуть приймати дихотомію «пам'ять» - «історія». Проте, у зв'язку із переоцінкою неупередженості гуманітарного знання та пізнавальних можливостей гуманітарних наук, відмовляться від такого однозначного протиставлення їх одне одному. У цьому є одна із найбільш суттєвих

відмінностей теорії Моріса Альббакса від сучасного теоретичного доробку *memory studies*. Сучасна дослідниця колективної пам'яті Естрід Ерл називала ідею протиставлення історії до пам'яті Моріса Альббакса однією із найменш вдалих спадщин цього дослідника і «Ахілесовою п'ятою» *memory studies*. [412, с. 9]

Довгий час ідеї французького соціолога, що певною мірою випередили свій час, залишались без уваги інших науковців та не знаходили розвитку. Виникнення міждисциплінарної галузі досліджень *memory studies*, яку в українській історіографії прийнято називати історією пам'яті, пов'язане із рядом інтелектуальних викликів перед якими постали гуманітарні науки у добу постмодерну. Зокрема, перед такими явищами як антропологічний і лінгвістичний повороти, критика пізнавальних можливостей науки, контекстуалізм, перенесення уваги від події до проблеми в сучасній історіографії. Одним із наслідків цього стало суттєве переусвідомлення поняття пам'яті у різних гуманітарних науках, зокрема відхід від сприйняття пам'яті як явища, що має виключно біологічну природу та повністю залежить від особистого досвіду індивіда.

Бум інтересу до колективної пам'яті та остаточне формування *memory studies* як окремої гуманітарної дисципліни датується 80-ми роками ХХ ст. і пов'язаний з ім'ям французького історика П'єра Нора. Він став автором монументального проекту «Місця пам'яті», над яким протягом восьми років (1984-1992 рр.) працювали 45 істориків. Завдання цієї праці – описати топографію колективної пам'яті Франції. При тому під «місцями пам'яті» малися на увазі не лише «місця» у географічному розумінні цього слова, а усі образи важливі для французької колективної пам'яті та французької ідентичності (наприклад Жанна Д'Арк, Триколот, Марсельса, французьке вино). Завдання книги за Нора - «докладна інвентаризація національної пам'яті». [399, с.217]

П'єр Нора вказував на зв'язок історії із колективною пам'яттю. За ним, те, що називалось історією, є не більше ніж офіційною пам'яттю, яку суспільство вважало за краще прославляти. Сучасні ж історики мають займатися ідентифікацією та класифікацією образних схем, через які сприймається національне минуле, через сукупність мнемонічних місць. [375, с. 46-47] Таким чином П'єр Нора пропонував нову стратегію історичних праць: *«Ми більше не прославляємо націю - ми вивчаємо її славу»*. [399, с. 14] У цьому твердженні помітним є розрив із сприйняттям історії Морісом Альбваксом, для якого вона була протилежністю пам'яті і мала об'єктивний неупереджений характер.

П'єр Нора вважав, що тільки у нинішню епоху комеморативні практики минулого можуть бути проаналізовані із потрібною для цього нейтральністю. Причина тому – у сучасному динамічному урбанізованому суспільстві дуже сильно послабився зв'язок із минулим. Унаслідок цього «місця пам'яті» втратили своє безпосереднє значення (яке вони відігравали ще у ХІХ ст.) – надання прямого доступу до живих традицій минулого. Ця деритуалізація зробила можливим їх наукове вивчення. [375, с. 26-27]

Проте така втрата традицій і зв'язків із минулим викликає величезний інтерес до будь-яких місць пам'яті та її проявів. Цим Нора зокрема пояснює бум архівістики, генеалогічних досліджень, музеїв, меморіальних комплексів, святкувань річниць, поширення ностальгічної патетики. Нора називає все це *«ритуалами суспільства без ритуалів»*. У сучасному світі, за П'єром Нора, історія у масовій свідомості майже повністю замістила собою пам'ять. І щоб компенсувати цю нестачу суспільство звертається до вищезазначених ритуалів як до останніх «бастіонів пам'яті» та сакралізує будь-які прояви пам'яті. Наголошуючи на величезному їх значенні, П'єр Нора характеризує сучасну епоху як час *«всесвітнього торжества пам'яті»*. Ріст такої масової уваги до пам'яті та минулого призвів до втрати істориком монополії на минуле. Нині історик зобов'язаний ділити контроль над минулим, його

трактування із політиками, очевидцями, письменниками та засобами масової інформації. [375, с.39]

Погляди П'єра Нора на природу пам'яті, її зв'язок з історією та на завдання історика залишаються пріоритетними у світовій історіографії на сьогодні та становлять ключову частину теоретичного апарату *memory studies*. Попри те, що теорія «місць пам'яті» є передусім історіографічною, вона втім значно стимулювала інтерес до вивчення колективної пам'яті серед дослідників різного дисциплінарного спрямування.

Важливий внесок у методологію та поняттєвий апарат *memory studies* зробили німецькі культурологи, подружжя Ян і Алейда Ассмани. У їх теоретичному доробку поняття культури та пам'яті фактично ототожнюється. Дослідники розділяють поняття Альбвакса «колективна пам'ять» на «комунікативну пам'ять» і «культурну пам'ять». Перша з них сягає 80-100 років – часу життя 3-4 поколінь. Культурна пам'ять натомість має справу із невизначеним міфічним минулим, «абсолютним минулим». Комунікативна пам'ять передається через неформальні традиції та щоденну комунікацію, культурна – через складну систему ритуалів, текстів і практик. Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, є інституалізованою, вона має свої інституції та своїх спеціалістів. Спеціалістами культурної пам'яті у різний час були шамани, священики, вчителі, політики, науковці, письменники, митці. [322]

Культурна пам'ять у писемних культурах, за Ассманами, у свою чергу може бути поділена ще на два типи – накопичувальна (незаселена) і функціональна (заселена). Перша з них пов'язана зі зберіганням непридатного, застарілого і чужого, нейтрального та абстрактного щодо ідентичності знання. Натомість функціональна пам'ять конструюється за допомогою вибіркового та усвідомленого розпорядження минулим, вона напряду пов'язана із конструюванням ідентичності людини та колективу. [322]

Також німецькі культурологи характеризували зв'язок пам'яті з ідентичністю. Ян Ассман називав пам'ять знанням із «індексом» ідентичності. До культурної пам'яті може входити не все знання, а лише те, що може бути розпізнане як «наше». Таким чином пам'ять формує ідентичність людини. [409, с. 113-114]

Алейда Ассман розглядає «пригадування» та «забування» як дві ключові взаємопов'язані властивості пам'яті. Як забуття, так і пригадування автор ділить на активне і пасивне. Активне забування як правило відбувається «згори», воно полягає у знищенні певних форм пам'яті, може виражатись у цензурі, табуванні. Пасивне забування натомість - це ігнорування та повільне зникнення, воно відбувається природно. Активне пригадування формує ідентичність групи. Воно утворює канон культурної пам'яті спільноти, у який потрапляють лише актуальні для неї поняття. Трьома сферами активного пригадування є релігія, мистецтво та історія. Музеї та пам'ятники є матеріальними проявами канону культурної пам'яті. Пасивне пригадування, натомість, формує «архів» культурної пам'яті, який є проміжною формою між каноном і забуттям. Активне пригадування минулого формує образ «минулого як теперішнього», пасивне пригадування – «минулого як минулого». [408, с. 102] Таким чином, подружжя Ассманів вивели соціологічну теорію *memory studies* у площину досліджень культури. Альбвакс у своїй характеристиці колективної пам'яті зосереджувався передусім на щоденних комунікаціях людей. Проте вплив культурних інституцій і пам'яток на пам'ять він загалом залишив без уваги. Цю «лакуну» змогли заповнити дослідження Ассманів.

З точки зору психології та культурної антропології колективну пам'ять досліджував автор книги «Як суспільства пам'ятають?» 1993 р. соціолог Пол Коннертон. За ним, колективна пам'ять працює за принципом «пам'яті-звички» (неусвідомленого запам'ятовування), подібним до відповідного принципу роботи індивідуальної пам'яті людини. Також дослідник виділяє

два різновиди соціального запам'ятовування – церемонії вшанування пам'яті та тілесні практики. Перший з них він характеризує на прикладі нацистських святкових церемоній. Так він описує такі особливості та механізми дії церемоній вшанування пам'яті як повторюваність, емоційність, викликання почуття присутності. Тілесні практики, які дозволяють запам'ятати якусь інформацію, Коннертон ділить на дві групи – практики інкорпорування (жести, пози, слова) та практики записування (збереження інформації у письмі, предметах, символах і образах). [359]

У дослідженнях різних сучасних авторів часто вживаються тотожні або близькі за змістом поняття замість поняття «колективна пам'ять». Так американський культуролог Маріта Старкер користується терміном «культурна пам'ять» і дає йому таке визначення - «пам'ять, що виходить за межі формального історичного дискурсу та пов'язана з «культурними виробами та пройнята культурним значенням». [427, с. 112] Естрід Ерл, автор збірки «Cultural Memory Studies An International and Interdisciplinary Handbook» також використовує це поняття і дає йому таке визначення *«взаємодія теперішнього та минулого у соціокультурному контексті»*. Вона пояснює вибір цього терміну контрверсійністю поняття «колективна пам'ять» і надто широкою кількістю асоціацій, які воно викликає. [412, с. 2] Деякі дослідники (зокрема Джеймс Фентресс і Крістофер Вікхам) надають перевагу терміну «соціальна пам'ять». Соціолог Джеффри Олік вживає поняття «втілення минулого» (*images of the past*). [427, с. 122]

Один із ключових сучасних теоретиків пам'яті соціолог Барбара Шацька дає кілька визначень колективної пам'яті. Більш широке – *«термін, котрий окреслює будь-яке ставлення до минулого, окрім професійної історії»* та більш вузьке – *«це уявлення про минуле власної групи, яке, згідно з відкритими психологічними закономірностями, індивіди конструюють із відомостей, що походять із різних джерел і потрапляють до них різними каналами»*. [402, с. 46-48]

Двома найважливішими функціями колективної пам'яті дослідниця називає формування ідентичності та легітимацію суспільно-політичного ладу. Трьома факторами формування колективною пам'яттю групової ідентичності за Шацькою є усвідомлення спільного минулого, створення спільних вартостей і спільних зразків поведінки та утворення сукупності символів-ідентифікаційних знаків. [402, с. 49-55]

Важливим для сучасної історіографії та гуманітарної науки в цілому є поняття історичної пам'яті. У деяких дослідженнях поняття історичної та колективної пам'яті ототожнюються, в інших - історична пам'ять визнається формою колективної пам'яті. Так само як і колективну пам'ять, історичну пам'ять можна вважати метафорою, якою дослідники послуговуються, щоб пояснити зв'язок між історією та її відображенням у суспільній свідомості. По суті, дослідження історичної пам'яті є вивченням сприйняття історичного минулого широким загалом.

Деякі дослідники також вживають синонімічні або близькі за значенням поняття «історична свідомість», «історична культура», «історичне мислення». Проте, поняття «історична пам'ять» є найбільш часто вживаним у сучасній гуманітаристиці. [373, с.26]

Поняття «історична пам'ять» першим почав вживати ще Моріс Альбвакс. За ним, історична пам'ять – це *«ряд подій, спогади про яких зберігає національна історія»*. Вона є складовою колективної пам'яті. Як і колективна пам'ять, історична визначає певні рамки, у межах яких формуються як пам'ять індивіду, так і його ідентичність. [396, с. 21]

Американський історик і філософ Алан Мегілл характеризував історичну пам'ять як *«модус часового досвіду, сфокусований на минуле»*. Німецький історик і культуролог Йорн Рюзен - як *«культурно зумовлена й постійно актуалізована інтерпретації минулого в орієнтирних рамках сучасного життя конкретних суб'єктів»*. Філософ Лариса Нагорна наводить таке визначення історичної пам'яті - *«свідомо ретрансльоване знання про*

історичний досвід спільноти, структурна частини індивідуальної й колективної (соціальної) пам'яті, символічна репрезентації минувшини у контексті викликів сучасності». [373, с.43] Таким чином, підсумовуючи вищезазначені визначення, історичною пам'яттю може бути названа колективна пам'ять, що інтерпретує минуле, яке досліджується професійною історіографією.

В українській гуманітаристиці інтерес до теоретичного аналізу природи колективної пам'яті є порівняно низьким. Серед теоретиків цієї дисципліни варто виділити перш за все філософа Ларису Нагорну та колишню працівницю Українського Інституту Національної пам'яті історика Аллу Киридон. Цим двом українським дослідницям належать дві важливі праці теоретичного характеру – «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» Лариси Нагорної [373] та «Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів» за редакцією Алли Киридон [357]. Окрім того, варто відзначити як елемент вітчизняного наукового методологічного доробку видання «Національна та історична пам'ять», що виходило при Інституті Національної Пам'яті у 2011-2014 рр.

Лариса Нагорна у книзі «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» порівнювала сутність асиметричного простору колективної пам'яті, де всі висновки умовні і небезспірні із ризомою (кореневою системою із хаотичним переплетенням багатьох пагонів). Саме явище колективної пам'яті дослідниця характеризувала як *«різновиди колективної обумовленості пам'яті»* Також Нагорна, услід за Барбарою Шацькою, називала колективну пам'ять фундаментальною основою ідентичності. [373, с.14-16]

Не менш важливими ніж академічні передумови «буму пам'яті» є політичні та соціальні чинники, що спричинили його. Вчені у другій половині XX-XXI ст. частіше всього звертались до поняття колективної пам'яті задля кращого розуміння таких явищ як вплив травматичного досвіду Голокосту на свідомість людей, явище «остальгії» (ностальгії за

соціалістичним минулим у східній Німеччині), сприйняття досвіду В'єтнамської війни у США, пошук нових національних моделей репрезентації минулого у пострадянських і поставторитарних суспільствах, спроби винайдення «місць пам'яті», спільних для європейських народів, утвердження «спільного минулого» емансипованих соціальних груп. Таким чином, ми бачимо, що саме політичний порядок денний багато в чому формував інтереси дослідників даної галузі.

Однією із найбільш популярних у сучасній гуманітаристиці тем дослідження *memory studies* є питання взаємовідносин колективної пам'яті з політикою. Про важливість колективної пам'яті у боротьбі за владу між різними суспільними групами писав ще відомий французький історик Жак Ле Гофф. За ним, *«для класів, груп або індивідів, які правили і далі панують в історії суспільств, їх влада над пам'яттю і забуттям залишається однією з найголовніших турбот»*. [421, с. 54] Дану тему можна назвати розвинутою не лише в гуманітаристиці, але і в літературі. Відомим став вислів письменника і публіциста Джорджа Орвелла з його книги «1984»: «Той, хто керує минулим – керує майбутнім. Той хто керує теперішнім – керує минулим». [428]

Саме з подібними міркуваннями пов'язана популярність досліджень політики пам'яті або історичної політики. Політика пам'яті та історична політика є до певної міри взаємозамінними поняттями. Вони мають спільний теоретичний доробок. У нашому дослідженні ми вживаємо обидва терміни як синонімічні, проте надаємо перевагу поняттю «політика пам'яті». Оскільки по-перше, поняття «історична політика» часто передбачає певну негативну оцінку в академічних колах, по-друге, термін «історична політика», як зазначав А. Міллер, як правило передбачає більш високий рівень інструменталізації історії. [372, с. 15] Часто під «історичною політикою» мають на увазі маніпулювання історією політиками та здійснення тиску державними структурами на академічну науку задля політичних цілей.

Поняття «історична політика» вперше було вжите у публіцистичній праці у 1970 р. Проте, його науковий вжиток пов'язаний із німецькою «суперечкою істориків» 1980-х рр, що полягала у протистоянні частини науковців і інтелігенції політиці переоцінки сприйняття націонал-соціалістичного минулого канцлера Гельмута Коля. У центрі дискусій тоді опинилось питання персональної відповідальності німців за злочини нацистів. Опоненти Г. Коля (лідером думок яких був відомий філософ Юрген Габермас) вживали поняття «історична політика» задля критики маніпулювання історією в інтересах певних політичних груп. [328, с. 37]

Хрестоматійною працею для дослідників практик політики пам'яті можна вважати книгу «Винайдення традицій» Ерика Гобсбаума і Теренса Рейнджера 1983 р. Винайдені традиції – культурні практики, які ставили за мету легітимізувати політичні інституції, виразити належність до спільноти і прищепити певні цінності через наголошення на історичній давності, що здебільшого була фіктивною. Вчені досліджували процес винайдення традицій у XIX ст. на британському, індійському та африканському прикладах. [400] Дана праця звернула увагу академічної спільноти на механізми конструювання політики пам'яті.

Одним із найбільш концептуалізованих досліджень політики пам'яті є збірка політологів Майкла Бернарда і Яна Кубіка [410], автори якої ставили собі завдання на прикладі комеморацій 20-ї річниці розпаду соціалістичного блоку створити методологію вивчення політики пам'яті у східноєвропейських країнах. Центральними елементами їх методології є поняття мнемонічних акторів і мнемонічних режимів. Чотирма ідеальними типами мнемонічних акторів у неавторитарних суспільствах є мнемонічні воїни (*mnemonic warriors*), мнемонічні плюралісти (*mnemonic pluralists*), мнемонічні відмовники (*mnemonic abnegators*), мнемонічні «перспективники» (*mnemonic prospectives*).

Останній із цих типів характеризується вірою в те, що всі проблеми минулого були вирішені і необхідно зосередити свої зусилля на побудові ідеального майбутнього. Він притаманний зазвичай лише пост-революційним лівим (зокрема, він був поширений після Жовтневої і Великої Французької Революції). Мнемонічні воїни у своїй політиці пам'яті намагаються пропагувати ідею єдиного правильного зразка пам'яті про минуле. Минуле для них має міфологізовану природу, воно пов'язане з сучасністю і впливає на неї. Через це проблеми теперішнього для них не можуть бути вирішеними без встановлення правильної версії пам'яті про минуле. Тому альтернативні візії минулого мають бути зруйновані або делегітимізовані. Мнемонічні плюралісти натомість наголошують на легітимності існування різних версій минулого, кожна з яких має право на існування в публічному просторі. Тому головним завданням для них є пошук діалогу замість політики встановлення єдиної історичної правди. Мнемонічні відмовники уникають будь-якої політики пам'яті. Вони не бачать у ній вигоди або важливості у своїй політичній діяльності.

Сукупність усіх агентів пам'яті в одному суспільстві в один час може створювати один із трьох ідеальних режимів пам'яті. Режими пам'яті в яких хоча б один впливовий актор пам'яті є мнемонічним воїном є розколотими. Таким режимам характерні політичні протистояння між прихильниками кількох різних версій минулого. Пілларизований (від поняття пілларізація – політико-класова сегрегація суспільства за релігійним чи ідеологічним принципом) режим виникає коли суттєвого впливу на суспільство не мають мнемонічні воїни і хоча б один із впливових агентів пам'яті є плюралістом. Об'єднаний режим пам'яті виникає коли мнемонічні актори не є ні воїнами, ні плюралістами (тобто, фактично, всі є відмовниками).

Також, вчені визначали дві стратегії політичного вибору, що визначають позицію мнемонічного актора – позиційна та семіотична. Перша з них полягає у визначенні конкретної політичної вигоди того чи іншого заходу

політики пам'яті. Семіотична стратегія натомість пов'язана з культурними наслідками тих чи інших рішень. Дане твердження важливе, оскільки наголошує увагу на тому, що політика пам'яті не залежать виключно від факторів політичної кон'юнктури. Тому, проводячи аналіз будь-якого явища, пов'язаного з політикою пам'яті важливо пам'ятати як про його політичне, так і про культурне підґрунтя.

З точки зору дослідників, історія концептуалізується у політиці як *«набір дискурсів про минуле, вироблених різними акторами і сприйнятими певною суспільною групою як належні («справжні», «очевидні», «автентичні», «логічні»)»*. У кожній країні існує набір репертуару тем або форм пам'яті, сформований системою соціальної комунікації та освітою. Вони визначають набір мотивів або цінностей, до яких агенти пам'яті мають апелювати або хоча б визнавати їх. Інакше вони ризикують бути маркованими як «інші». Актори можуть обирати будь-яку тему з такого репертуару пам'яті, проте сам репертуар є обмеженим і наперед визначеним.

Серед дефініцій політики пам'яті, виробленими українськими дослідниками можна виділити визначення Володимира Бабки – *«сукупність механізмів, процедур та форм взаємодії суб'єктів політичного процесу, спрямованих на управління колективною пам'яттю; цілеспрямована діяльність органів державної влади, партій, громадських організацій, окремих осіб з управління суспільною пам'яттю через конструювання/закріплення, деконструкцію/усунення або актуалізацію/повернення цілісної моделі пам'яті чи її окремих складових задля формування/корегування станів суспільної свідомості»*. [410, с. 203]

Вичерпний перелік всіх форм політики пам'яті до яких можуть звертатись різні агенти навряд чи можливий. Більшість дослідників виділяє такі форми як відзначення річниць, свят і пам'ятних дат, проведення ритуалів, меморіальна політика та загалом творення символічного простору міста, топоніміка (назви установ, вулиць, міст), символічна політика, створення

витворів мистецтва, історичний туризм, використання історії у політичній риториці, шкільна та афірмативна історіографія, вручення державних нагород.

Дослідники політики пам'яті часто концентрують свою увагу на діяльності урядів досліджуваних країн або провідних політичних партій. Втім, з точки зору більшості теоретиків *memory studies*, власну політику пам'яті може мати будь-яка соціальна група. Серед українських дослідників це питання підіймали зокрема Володимир Кулик і Ольга Волянчук. Володимир Кулик вказує на те, що до поняття політики пам'яті окрім *«державних ухвал та результатів їх виконання»* також входять *«недержавні комеморативні акти й репрезентації минулого (від фільмів приватних виробників до написів на надгробках пересічних громадян)»*. [362] Ольга Волянчук у праці «Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог» відзначала, що політика пам'яті у стратегії «одностороннього державницького монологу» неодмінно провокує виникнення альтернативних політик пам'яті у суспільстві. [331, с. 186-187]

Підсумовуючи всі вищезазначені концепти політики пам'яті, у нашому дослідженні ми використовуємо найбільш широке його розуміння - діяльність будь-якої суспільної групи, спрямована на створення або утримання певної моделі уявлень про минуле (історичної пам'яті).

Важливим для нашого дослідження є концепт російського культуролога Олександра Еткінда, що ділить пам'ять на тверду та м'яку. До першої він відносив державну політику пам'яті, що виражається перш за все у меморіальних формах. М'яка ж обмежується на текстуальних формах і належить агентам громадянського суспільства (вченим, митцям, публіцистам, письменникам). З точки зору дослідника, культура політичної скорботи за радянськими репресіями утвердилась в Росії на рівні «м'яких форм», але практично не потрапила у «тверді». Втім, зазначимо умовність цього підходу. Оскільки держава може ефективно звертатись і до м'яких

форм (наприклад, визначаючи зміст шкільних підручників з історії), які можуть бути впливовішими за деякі «тверді форми». [406]

Чимало дослідників приділяють свою увагу порівнянню політики пам'яті в східноєвропейських країнах у контексті подолання тоталітарного минулого. Ця проблема стала стрижневим завданням політики пам'яті більшості держав колишнього Варшавського табору після здобуття незалежності внаслідок «оксамитових революцій» 1989-1991 рр.

Після здобуття незалежності формула «викраденої Європи» (*kidnapped Europe*, за виразом відомого письменника та публіциста Мілана Кундери), що має повернутися до «європейської сім'ї народів» і розпрощатися зі своїм радянським минулим, стала однією із панівних ідеологій багатьох східноєвропейських країн. [420] Дана ідеологія стосувалась як культури, так і зовнішньополітичної сфери (євроінтеграції), а також політичних змін у середині країни (перехід від планової до ринкової економіки, переформатування радянських інституцій). «Іншування» радянської спадщини та декомунізація ставали важливою складовою цього процесу.

З 1990-их рр. цей процес втілювався у створенні ряду подібних одне до одного політичних, юридичних, культурних і академічних інституцій, завданням яких був розрахунок із комуністичним минулим. Зокрема, таких як Інститути національної пам'яті, люстраційні комісії, комісії з вивчення злочинів попереднього режиму, музеїв окупації та тоталітаризму. Існування даних інституцій обґрунтовувалося необхідністю «перехідного законодавства» (*transitional justice*), що мало забезпечити поступовий перехід від тоталітаризму до демократії та покарати винуватців злочинів минулого. Важливо зауважити, що акцент при цьому робився саме на юридичних та інституційних аспектах декомунізації.

Дані інституції мали різні назви, але зазвичай для їх означення використовують поняття «Інститути національної пам'яті». Інститути національної пам'яті мали різну мету та специфіку. У ряді країн (Німеччина,

Польща, Чехія) вони мали люстраційну природу. Основним їх завданням було виключення з політичного життя співробітників радянських спецслужб. У Литві Центр досліджень геноциду та опору займався насамперед правовими аспектами оцінки злочинів попереднього режиму. В Угорщині основним завданням інституції була музеєфікація. За оцінкою О. Гнатюк, Польща стала єдиною країною де Інститут Національної Пам'яті став великою (у кадровому розумінні) установою з широкою сферою компетенції, що поєднувала люстраційну, освітню, архівну функції, а також займалася правовим розслідуванням злочинів минулого. [337]

Існування подібних інституцій, і, загалом, високий рівень інтересу до «роботи з минулим» у різноманітних сферах суспільного життя в східній Європі призвели до інструменталізації історії. Наслідком цього став вищий рівень інтересу політиків і митців до історії, та, у зв'язку з цим, посилення її тенденційності та популяризації афірмативного стилю історіописання.

Професор культурних студій Східної Європи Лейпцігського університету, Штефан Требст у статті «Какой такой ковёр? Культура памяти в посткоммунистических обществах восточной Европы» досліджує сприйняття радянського минулого у постсоціалістичних країнах. Він поділяє культуру пам'яті у зазначених країнах на чотири типи: суспільний консенсус щодо визнання радянського ладу як чужого і нав'язаного ззовні (балтійські країни, Хорватія, Словаччина), відсутність консенсусу щодо цього питання і наявність суперечок щодо сприйняття радянського минулого (Угорщина, Польща, Чехія, Україна, Словенія) двоїсте і апатичне ставлення до радянського минулого (Болгарія, Румунія, Сербія, Албанія) та країни, що більшою чи меншою мірою визнають свою правоприменність із радянським ладом (більшість країн СНД). Дослідник також оскаржував ідею, що східноєвропейські держави самоусуваються від визнання своєї причетності до злочинів комуністичного режиму, і говорив про те, що стратегії подолання тоталітарного минулого у Східній Європі в цілому повторюють аналогічні

стратегії у західноєвропейських країнах із подолання авторитарного або фашистського минулого. [394]

З точки зору багатьох дослідників, середина 2000-их рр.. стала часом значної актуалізації історичних дискусій у східноєвропейських країнах, що переважно зводилась до питання подолання тоталітарного минулого та перегляду оцінки комуністичного історичного та культурного спадку.

Олександр Астров на прикладі балтійських країн пов'язував актуалізацію політики пам'яті у «малих народів» східної Європи у середині 2000-их рр. із європейською онтологічною кризою. Після того як держави східної Європи реалізували своє основне геополітичне завдання – вступ у НАТО та ЄС, посилилась «онтологічна стурбованість» цих країн у зв'язку з відсутністю консолідуючих суспільних наративів. Відповіддю на цей «ідеологічний вакуум» стала інтенсифікація дискусій про минуле, яка зводилось переважно до критики радянського режиму і практик тоталітаризму як певної незаперечної основи політичної ідеології цих країн. Не менш важливим був зовнішньополітичний фактор. Позиція «жертв тоталітаризму» надавала центрально-східним країнам «право голосу» у міжнародній політиці. Важливою складовою цього дискурсу було твердження про рівнозначність комунізму та нацизму. [325]

З факторами політичної кон'юнктури пов'язувала виникнення дискурсу двох тоталітаризмів у східноєвропейських країнах Крістен Годсі. Ці країни декларували тотожність комунізму із нацизмом та інтенсифікували політику пам'яті щодо радянського минулого. З її точки зору, порівняння нацизму із комунізмом було популяризовано правими політичними силами у боротьбі з опонентами лівих поглядів, і здобуло популярність у період кризи капіталізму. Таким чином, вони мали змогу таврувати ліві економічні та політичні рішення своїх опонентів як ті, що повертають країну до комунізму. [413]

Саме із процесами активізації політики пам'яті у східній Європі пов'язане друге життя поняття «історична політика» у публіцистиці та гуманітарних науках. В Польщі з 2005 р. ряд близьких до влади дослідників і публіцистів починають говорити про необхідність «історичної політики» як джерела укріплення польської ідентичності, вкладаючи у це поняття дещо інше, відмінне від німецької академічної традиції, значення.

На нашу думку, ряд дослідників (перш за все вітчизняних), порівнюючи між собою країни центрально-східної Європи не враховують факт різного історичного досвіду так званих «демократичних республік» із радянськими республіками, що входили до складу СРСР. Важливо враховувати те, що міра «совєтизації» країн Варшавського табору була значно нижчою. Інтеграційні процеси між радянськими республіками були суттєво інтенсивніші ніж між Радянським Союзом і країнами соцтабору. Відтак, практики іншування та подолання радянської спадщини мають різний потенціал сприйняття суспільством у даних групах країн.

Теоретичний апарат *memory studies* дозволяє концептуалізувати функціонування історії у публічному просторі в Україні. Так основною змістовною лінією політики пам'яті після 1991 р. стало протистояння радянської та національної моделей колективної пам'яті. При цьому, національний наратив конструювався як антитеза, заперечення до радянського. Відтак, питання сприйняття радянської спадщини стало стрижневим для будь-якого актора української політики пам'яті. Ще гострішою дану проблему робила неоднорідність у поширеності даних наративів у різних регіонах і різних сферах суспільного життя. З цієї причини, застосування методологічного апарату *memory studies* є важливим для кращого розуміння багатьох аспектів культурного та політичного життя українського суспільства. Докладніше специфіка української колективної пам'яті та політики пам'яті буде проаналізована у історіографічному розділі на матеріалах праць інших дослідників.

1.2. Історіографія.

У даному підрозділі будуть розглянуті як провідні дослідження, що аналізують загальні особливості специфіки української колективної пам'яті та політики пам'яті, так і нечисленні праці, що мають об'єкт дослідження, близький до дисертаційного.

Одним із вихідних положень багатьох дослідників української колективної пам'яті є твердження про гостру боротьбу двох протилежних одне одному історичних наративів і моделей колективної пам'яті, які до того ж є територіально локалізованими на карті України (мають регіональну природу).

Так історик Ігор Симоненко писав про те, що українській історичній пам'яті характерний поділ на дві ідеологічні моделі – «національно-демократичну» і «постколоніально-радянську». Дуалізм історичної пам'яті, за ним, перебуває у площині цивілізаційно-культурних відмінностей суспільної свідомості населення і ґрунтується на протиборстві моделей громадської ідентичності, він є ключовою сучасною українською культурною проблемою, яка не дає сформуватися українській ідентичності. [389]

За класифікацією Штефана Требста, Україна відноситься до типу східноєвропейських країн, в яких йдуть суперечки навколо інтерпретації комуністичного минулого. Дослідник характеризує Україну як *«єдину країну СНД у якій культура спогадів стала надважливим полем битви між двома великими політичними таборами – посткомуністами і націонал-лібералами»*. Пам'ять про Другу світову війну, при цьому, є ключовим сюжетом, навколо якого проходить розкол в історичній пам'яті. [394, 53-54]

Про два існуючих в Україні проекти пам'яті також говорить Микола Рябчук. Він називає їх національним і малоросійським. В українському

культурному полі ідуть суперечки не лише щодо радянської культурної спадщини, але і щодо спадщини колоніальної. Якщо національний проект є типовим, то пострадянський – багато в чому унікальний. За словами дослідника, цей проект включає в себе поєднання як консервативних радянської і російсько-православної ідентичностей, так і сучасної креольської, «нового українського русофонного націоналізму». [385]

Значний вплив на популярність теорій «двох Україн» в українських академічних і публіцистичних колах мала праця видатного історика Самюеля Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій і перебудова світового порядку». Автор проводив територією України (по Дніпру) кордон між двома цивілізаціями – західною та православною. [415] Соціолог Тетяна Журженко у статті «The Myth of Two Ukraines» говорить про «хантінгтонізацію» українського політичного і академічного дискурсу в незалежній Україні. За нею, міф «двох Україн» виник після провалу надій на швидку європеїзацію країни. Під «хантінгтонізацією» розуміється пояснення будь-яких політичних і культурних проблем цивілізаційними відмінностями. Важливим для нашого дослідження є те, що різницю між історичною пам'яттю, політичними орієнтирами та пов'язану із цим конфронтацію дослідниця пояснює саме відмінністю у ставленні до комуністичного спадку: «Схід» не може повністю відкинути комуністичний досвід, а «Захід» не здатний визнати його частиною власної історії. [433]

Важливим також є зауваження Володимира Кулика про те, що поширення двох протилежних одна одній моделі пам'яті в українському суспільстві означає *«їх панування у публічних і приватних дискурсах серед відповідних груп»*, а не *«іманентну відданість цим уявленням»*. [362]

Класифікацію української історичної пам'яті за дещо іншим критерієм запропонував Георгій Касьянов, який ділив колективну пам'ять в незалежній Україні на 3 моделі, залежно від їх ідеологічного напрямку та форм репрезентації – інклюзивна, ексклюзивна та амбівалентна. Ексклюзивна

передбачає виключення із загальної колективної пам'яті певного набору уявлень і репрезентацій минулого задля встановлення її гомогенного варіанту, позбавленого від чужорідних елементів. Інклюзивна натомість передбачає інтеграцію у єдиний простір різних варіантів історичної пам'яті та об'єднання їх в один загальний наратив. Амбівалентна модель полягає у співіснуванні різних моделей без їх злиття в єдиний наратив. Вона може виникнути як у результаті відсутності суспільного інтересу до історії, так і через цілеспрямовану діяльність з нейтралізації ідеологічного значення історичних мотивів. Подібні моделі є ідеальними типами і часто навіть найбільш ексклюзивні зразки пам'яті передбачають елементи інклюзивного підходу. [350] Дана теорія загалом співпадає з методологією Бернарда і Кубіка. Тому, можна сказати, що імплементація вищезазначених трьох моделей пам'яті є стратегією поведінки мнемонічних воїнів (ексклюзивна), мнемонічних плюралістів (інклюзивна) та мнемонічних відмовників (амбівалентна).

Володимир Кравченко писав про те, що в незалежній Україні поширеними стали складні комбінації гібридних ідентичностей, радянських, православно-слов'янських, українських нативістських і ліберальних західних. Всі ці ідентичності можна поділити на два типи – включні та виключні (національні). Проросійські ідентичності можуть бути поділеними на два типи – неорадянські та православно-слов'янські, кордони між якими часто можуть бути досить умовними. [360, с. 355]

Ярослав Грицак пише про три характеристики української історичної пам'яті - амнезію, амбівалентність і активізацію, кожна з яких була більш характерна певному історичному періоду. Амнезія – забування «незручної історії». Вона була частиною советизації у радянські часи, коли з історичного канону прибирались всі незручні для влади постаті та сюжети. Під час 10-річного терміну президентства Леоніда Кучми головною особливістю історичної політики була свідомо практикована амбівалентність – поєднання

національної та радянської парадигм із уникненням фігур і подій, що мають загрозу політичних антагонізмів. З приходом Віктора Ющенка до влади відбулася активізація історичних дискусій, що призвела до потужної поляризації українського суспільства. Також, за допомогою соціологічних опитувань, Ярослав Грицак демонструє, що кожна із цих трьох характеристик в більшій чи меншій мірі була притаманна суспільним рецепціям історії протягом всього періоду української незалежності. Тому українська політика пам'яті формується не тільки «згори вниз», але і «знизу вгору». [341]

Володимир Кулик у своєму дослідженні «Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні» зазначав, що в Україні історична пам'ять відрізняється не лише за регіонами, але й за сферами суспільного життя. Так в освіті протягом періоду незалежності була втілена «поміркована версія націоналістичного наративу» (*«програми та підручники з історії зосереджувалися на етнічних українцях і наголошували їхню незалежницьку боротьбу, чи не в першу чергу проти росіян»*). У той же час, український монументальний ландшафт і святковий календар поєднували націоналістичний і східнослов'янський наративи. У мас-медіа, натомість, переважають репрезентації минулого, сперті на східнослов'янський наратив у зв'язку з ринковою перевагою російського медіа-продукту. Також дослідник відзначав, що протистояння між прибічниками націоналістичного й східнослов'янського наративів відвертає увагу від історії та пам'яті меншин. [362]

Н. Гаєвська досліджувала формування та зміни у святковому календарі в Україні у радянські часи та в період незалежності, порівнюючи радянський святковий календар із сучасним українським.[332]

Комеморацію 9 травня в Україні у контексті політики пам'яті про Другу світову війну розглядали такі історики як В'ячеслав Гриневич, Ігор Симоненко, Андрій Портнов. В'ячеслав Гриневич описував формування та

трансформацію пам'яті про Другу світову в Україні та Радянському Союзі у різні періоди, а також демонстрував як основні тенденції та конфлікти сучасного українського політикуму впливають на українську пам'ять про Другу Світову. [340] Андрій Портнов порівнював політику пам'яті щодо Другої Світової війни в Україні, Молдові та Білорусі. Українською особливістю пам'яті про війну він називав *«багатство регіонального розмаїття моделей пам'яті та тяглість підруничкової схеми історії»*. Спільним для всіх досліджуваних країн дослідник визначив те, що колись єдиний советський міт «Великої Вітчизняної війни» зазнає націоналізації та адаптації до локальних очікувань і потреб. [378] Ігор Симоненко завершує статтю «Друга світова війна в історичній пам'яті українського народу» рекомендацією *«приєднання України до загальноєвропейської оцінки історії»* Другої світової війни шляхом наголосу на *«людському вимірі цієї глобальної трагедії»*. [388]

Передумови та характер перших знесень пам'ятників Леніну в Україні досліджував культуролог Ростислав Семків. [386] Близькою до тематики нашого дослідження є дисертація Олександри Гайдай «Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення 1991-2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей)». У ній дослідниця проаналізувала політику пам'яті центральної та місцевої влади, політичних партій, дії окремих активістів і позицію місцевих мешканців щодо пам'ятників Володимиру Леніну у чотирьох центральноукраїнських областях. О. Гайдай прийшла до висновку, що протягом досліджуваного періоду пам'ятники Леніну поступово усувалися з колективної пам'яті спільноти без їхньої фізичної ліквідації. Окрім того, в Україні образ самого Леніна не був проблематизований. У зв'язку із цим, частина населення, яка, як здавалося, мала радянські орієнтації, в дійсності продемонструвала байдужість та відстороненість від вирішення питань, пов'язаних з пам'ятниками Леніну. Це питання їх не хвилювало, адже пам'ятник часто не

мав ніякого смислового навантаження, будучи лише звичним елементом міського простору. [334] Наше дослідження від наведеного відрізняється хронологічними та територіальними рамками, ширшим предметом дослідження (розглядаються радянські пам'ятники та свята, а не лише пам'ятники Леніну), а також дещо іншим фокусом аналізу (більша увага приділена дискурсивним практикам і «твердим» формам політики пам'яті, ніж статистичним дослідженням і «низовим» аспектам політики пам'яті).

Специфіку та впливовість української політики пам'яті досліджував соціолог Володимир Іщенко. У статті «*Fighting Fences vs Fighting Monuments: Politics of Memory and Protest Mobilization in Ukraine*» дослідник на матеріалах статистичної інформації Центру Досліджень Суспільства підраховує, типологізує і визначає організаторів протестних рухів, що відбувалися в Україні протягом 2009-2010 рр. Так він ділить всі протести на 4 групи – політична боротьба, політика ідентичності (протести пов'язані з історією, релігією або мовою), соціальні або економічні проблеми та громадянські права. Впливові українські політичні партії переважно підтримували перші дві групи протестів, і помітно рідше брали участь у протестах на захист громадських прав або щодо соціально-економічних проблем. Це робило протести щодо політичної боротьби та ідентичності більш масовими та впливовими. Відтак, політика пам'яті як ключова складова протестів політики ідентичності (55% від загальної кількості акцій даної групи) мала деструктивний вплив на протестний потенціал суспільства щодо громадських прав і соціо-економічних проблем, переносючи більшу частину протестів в Україні у площину ідеологічних протистоянь. [416]

Серед праць, що досліджують специфіку найновіших українських соціокультурних трансформацій і, зокрема, політику пам'яті в Україні після 2014 р. варто виділити доробок Георгія Касьянова, Іллі Герасимова та Тетяни Журженко. Георгій Касьянов у статті «*How a War for the Past Becomes a War in the Present*» описав як пам'ять про минуле стала одним із факторів, що

розпалили суспільне протистояння в Україні у 2014 р. і призвели до реальної війни на сході країни. Дві ексклюзивні моделі пам'яті про минуле, що культивувалися в Україні та за її межами різними політичними акторами призвели до встановлення двох протилежних «віртуальних реальностей», взаємодія яких легітимізувала реальний військовий конфлікт. [417] Російський історик Ілля Герасімов у статті «Украина 2014. Первая постколониальная революция. Введение в форум» концептуалізує Євромайдан як українську «постколоніальну революцію». Його ключовим наслідком стало утвердження українського суспільства як гібридної національної спільноти без чіткої орієнтації на сталі ідентичності. Визначальною характеристикою цього суспільства стала суб'єктність, схильність і прагнення до самоорганізації. [336] Соціолог Тетяна Журженко у статті «*From borderlands to bloodlands*» відзначала, що одним із ключових наслідків війни на сході країни стало завершення періоду поширеності в Україні так званих «розмитих ідентичностей», характерних для пострадянського простору. [432] Ідеї даних дослідників будуть використані у тексті роботи.

1.3. Джерельна база дослідження

Студії пам'яті представляють досліднику широку варіативність джерел, що можуть бути використані для наукової роботи. Колективну пам'ять і політику пам'яті можна досліджувати як за допомогою відкритих і загальнодоступних джерел (таких як закони, візуальні джерела, матеріали засобів масової інформації, висловлювання політиків і публічних діячів, твори мистецтва), так і за допомогою неопублікованих джерел (архіви владних або наукових установ). Ще одним способом дослідження є проведення авторських інтерв'ю або опитувань. Вибір джерел і характер

роботи з ними зумовлені предметом дослідження, а також дослідницькими завданнями. У дисертаційній роботі представлено є кожен із даних типів джерел.

Найбільшою групою джерел у кваліфікаційній роботі є матеріали мас-медіа (переважно інтернет-видання, а також друковані газети), які висвітлюють події, пов'язані із практиками політики пам'яті щодо радянських пам'ятників, свят чи інших груп радянської спадщини або містять висловлювання найбільш впливових українських агентів пам'яті. Дана група найбільш повно відповідає нашим дослідницьким завданням, оскільки висвітлює саме ті практики політики пам'яті, що викликали певний суспільний резонанс і, відповідно, мали вплив на колективну пам'ять в Україні.

Також у дослідженні як джерела використані законодавчі акти, що регулюють політику держави щодо монументів, свят, пам'ятних дат або інших об'єктів радянської спадщини. Зокрема, це укази і розпорядження Президента України, закони України, постанови Кабінету Міністрів. Вони демонструють законодавчий статус різних груп об'єктів радянської спадщини в Україні, а також офіційну позицію державних органів щодо них. Окрім прямих посилань на певні законодавчі акти, у дослідженні також був використаний авторський підрахунок і структурування всіх законодавчих актів, що стосувалися відзначення річниць, пов'язаних із політикою пам'яті протягом 1994-2015 рр., виданих Президентом України, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України.

Дану групу джерел доповнюють матеріали з архіву Українського Інституту Національної Пам'яті (урядової установи, що з 2006 р. реалізовує державну політику пам'яті), що зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України у місті Києві. Вони допомагають більш повно зрозуміти державний запит щодо історичної політики в Україні у різні періоди.

Окрім того, у нашому дослідженні вперше були введені у науковий обіг, порашовані та структуровані листи, пов'язані з політикою пам'яті, що надходили до Інституту історії України НАН України від державних структур протягом 2005-2013 рр. Інститут історії України – провідна наукова установа, що займається дослідженням української історії. Тому державні органи часто зверталися до нього у процесі організації заходів, пов'язаних із історичною політикою держави. Відтак, підрахунок і тематичне структурування листів, що надходили до даної установи протягом досліджуваного періоду дасть змогу охарактеризувати державний запит з історичної політики.

Також, у дисертаційному дослідженні були використані інтерв'ю із учасниками регіональних Євромайданів зими 2014-2015 рр. півдня і сходу країни щодо специфіки протестів і політики пам'яті у їхніх містах. Інтерв'ю збиралися впродовж весни-осені 2015 р. у рамках проекту «*History as a Conflict: Ukraine and Its Neighbors 1990-2000s*» за підтримки «*Center for Governance and Culture in Europe*» Університету Санкт-Галлена (Швейцарія). Відбір респондентів був здійснений за такими принципами: безперервне проживання у місті протягом досліджуваного періоду, активна участь (або спостереження) за акціями протесту у своєму місті, наявність гуманітарної (перш за все історичної) спеціалізації або освіти. Останній критерій був пов'язаний із потребою навичок для аналізу респондентами складних суспільно-політичних процесів, що відбувалися у містах протягом досліджуваного часу. Інтерв'ю проводилось на основі наперед визначеного однакового для всіх респондентів питальника. Разом із тим, респондентам надавалася можливість вільної оповіді із власним виділенням важливих подій і процесів. У дисертаційному дослідженні використані два інтерв'ю з проекту із харківськими респондентами (Володимиром Чистиліним і Денисом Журавльовим), що були взяті та розшифровані особисто автором даної роботи.

Розділ 2. Формування базових принципів історичної політики в Україні протягом 1990-2004 рр.

2. 1. Історичний дискурс української національно-демократичної опозиції та утвердження українського історичного наративу у 1990-1991 рр.

Останні роки існування Радянського Союзу та перші роки незалежності України були часом утвердження нового українського історичного наративу, що прийшов на зміну радянському. Саме з 1990 р. історія стає важливою темою у політиці пам'яті та політичній боротьбі. У той час національно-демократичною опозицією формувався певний канон апеляцій до історії в політиці, новий історичний дискурс, який заклав основи для політики пам'яті у незалежній Україні. Його аналіз важливий заради кращого розуміння функціонування історії поза академічною сферою в українському суспільстві.

Провідну роль серед національно-демократичної опозиції відіграв «Народний Рух України», який утворився з ініціативи Спілки письменників України 1989 р. за аналогією із відповідними організаціями країн Балтії. У листопаді 1989 р. Рух разом із екологічною асоціацією «Зелений світ», історико-культурним товариством «Меморіал», Українською Гельсинською Спілкою та Спільнотою української мови імені Т. Шевченка утворили Демократичний блок. Іншими організаціями та партіями, які можна зарахувати до національно-демократичної опозиції були, зокрема, «Спадщина», Демократична партія України, Партія Зелених України, Українська Студентська Спілка, Спілка Української Молоді, Організація Українських Націоналістів. Після виборів до Верховної Ради УРСР у травні 1990 р. представники національно-демократичних сил, що змогли пройти у парламент об'єдналися у коаліцію «Народна Рада», до якої входило 126

депутатів (загальна кількість депутатів Верховної Ради - 450). [335, с. 48-67, 136-144]

Аналізуючи риторику та політичну діяльність опозиційних сил, можна виокремити такі найбільш важливі та вживані для них теми як політика, історія та культура. Популярність культурних та історичних тем можна пояснити серед іншого тим, що основу опозиції складала українська творча інтелігенція, для якої ці питання були близькі в силу їх професійної діяльності.

Задля легітимації спочатку суверенізації, а пізніше і здобуття незалежності Україною перед політичною елітою постало завдання виробити історичний наратив у якому український народ поставав суб'єктом історичного процесу, а українська незалежність була би політично обґрунтованою.

Історія України стала важливою темою у риториці політиків та інтелігенції УРСР після ініційованої Михайлом Горбачовим кампанії з ліквідації «білих плям» історії 1987 р. За методологією Алейди Ассман, 1987-1991 рр. можна визначити як час інтенсивного «активного пригадування» у національній культурній пам'яті. 1990 р. можна назвати періодом значної активізації апеляцій до історії у політичній сфері та часом формування історичного канону в новому українському політичному дискурсі. Це пов'язано з тим, що саме із цього часу українські опозиційні рухи, що підіймали питання ревізії та вивчення української історії виходять на політичну арену. У другій половині 80-х рр. вони функціонували лише на рівні неформальних об'єднань і рухів, а з 1990 р. вже стають організованою політичною опозицією. [343]

Значення апеляцій до історії для опозиційних сил вичерпно передають слова голови Руху письменника Івана Драча під час виступу на Других всеукраїнських зборах Руху: *«Історичний корінь має утримувати крону нашого державного будівництва»*. [89] У статуті НРУ 1990 р. одним із завдань організації визначалося *«сприяти духовному відродженню*

української нації на основі... формування історичної пам'яті». [382, с. 169-171]

Таким чином, для національно-демократичного табору було притаманним сприйняття особливого значення історії як для культурної політики, так і для державного будівництва загалом. Більше того, історія ставала одним із ключових знарядь у політичній боротьбі.

Через культурну та політичну діяльність української опозиції комуністична партія почала втрачати монополію на трактування минулого. Наслідком цього стали «бої за історію» (за визначанням Георгія Касьянова), які також можна назвати боротьбою дискурсів, що велися на рівні політичної риторики, мас-медіа, історіографії та комеморативних практик. У них представники влади одночасно намагалися утримати історію в рамках радянської ідеології та перейняти і приватизувати деякі елементи опозиційного історичного дискурсу. [353]

Критика радянського ладу була центральним завданням для національно-демократичних сил, першої легальної та організованої опозиції УРСР, що прагнула ревізії або ліквідації існуючого в країні ладу. Тому центральним сюжетом їхньої політики пам'яті стало негативне маркування радянського минулого. При цьому, радянське минуле зображувалося у вигляді певного «антисвіту», що має виключно негативні риси. Прикладом цьому є фрагмент із виступу Івана Драча на Другому всеукраїнському з'їзді Руху:

«Колесо історії забуксувало в крові мільйонів трупів саме тут, на одній шостій планети; саме тому, що нова імперіалістична реакція, замаскувавшись під соціалізм, воскресила все найчорніше, найнищівніше і найдикише..., що так тяжко долалося людством упродовж своєї страдницької історії, і кинула в нещадну, безперервну, перманентну війну з власним народом». [89]

Показовими також є слова з ухвали Других Великих Зборів НРУ: *«Пошук виходу з історичного болота, куди завела народи правляча Комуністична партія – справа всіх чесних людей, не тільки творців і учасників Руху»*. [382, с. 178-180] Висловлювання демонструє притаманну націонал-демократам ідею відторгнення та іншування радянського антисвіту, що сприймається першочерговим завданням для українського народу. Таким чином все радянське усвідомлювалося тим відмінним, навколо якого мала постати нова українська ідентичність. На нашу думку, саме міф «радянського антисвіту» можна назвати основоположним міфом історичного наративу, представленого націонал-демократами.

Окрім того, важливою складовою критики радянського ладу була теза про неправдивість радянської історії. Наслідком стало поширення культу правди, яка здатна зруйнувати репресивний радянський режим. Характерними для цього уявлення є слова зі звернення до читачів головного редактора газети «За вільну Україну» Василя Базіва під заголовком «Встане правда!»: *«Встала на історичному видноколі Правда...Правда мовлена в голос і привселюдно стала тою зброєю світла, перед якою не міг встояти жоден тоталітарний бастион і якою виконувалася перемога істинно народної влади»*. [24]

Із мотивом утвердження правди пов'язана ще одна характерна риса опозиційного дискурсу - мотив «відродження пам'яті». Згідно із цим уявленням, радянський режим фальсифікує історію, але *«народна пам'ять, як і сам народ, - незнищенна»* [134], і саме вона містить істинне знання про минуле. Ілюстрацією культу пробудження пам'яті є слова голови Правління українського фонду культури Бориса Олійника: *«настає урочий час – і стирає з очей полуду ляку, скидає із свідомості дрантя безмовної покори, пробуджує Пам'ять. Тоді народ бачить далеко: і в минувшину, і в грядущє – все знає, і все розуміє»*. [162]

Саме історії випадає роль «будительки пам'яті». Із «відновленням історичної пам'яті» пов'язувались дослідження сюжетів або фігур, відсутніх

в радянській історії. «Літературна Україна» називає історичні праці *«творами здатними позбавити народ комплексу «безбатченківства», піднести його культуру, його національну гідність»*. [21] Вірою у «пригніченість пам'яті» українського народу представники опозиції пояснювали обмеженість зацікавленості людей питаннями «національного відродження», та, відповідно, своєї підтримки. [126]

Важливе значення для дискурсу мала кампанія з ліквідації «білих плям» історії 1987 р. Вона заклала основу історичної риторики та політики пам'яті як національної опозиції, так і багатьох діячів комуністичної партії. Викриття прихованих травматичних сторінок у радянській історії та перетворення їх на нові елементи українського історичного канону формувало уявлення про апріорну репресивність радянського ладу та поширювало антирадянські настрої серед української інтелігенції. Окрім того, ці ідеї формували своєрідну риторику «чорних плям» української історії – комплексу її трагічних сторінок, що створювали уявлення про віктимну природу української історії. Такий підхід перетворював практично всю історію України на своєрідний мартиролог, переконуючи у тому, що *«На жаль, наша доля була більш лихою ніж щасливою»* (вислів письменника Олеся Гончара).[111] Показовими є й інші слова Олеся Гончара, промовлені на засіданні Верховної Ради: *«Геноциди, голодомори, терори – здавалося, ми вже давно мали б загинути, зникнути як нація, і, може, саме провидіння рятувало і врятувало нас!»* [76]

Також підіймалося питання відповідальності за злочини минулого, яке, втім, як правило, існувало лише на рівні ідеї моральному осуду винуватців репресій. Наприклад, В'ячеслав Чорновіл на засіданні Верховної Ради у червні 1990 р. говорив про те, що *«На лаву підсудних, бодай символічну, треба посадити саму існуючу систему імперіалізму і тоталітаризму»*. [312]

Серед сюжетів, до яких найчастіше звертались представники національно-демократичної опозиції домінувала тема Голодомору як найпридатніший

сюжет для негативної оцінки радянської влади. Політика пам'яті щодо Голодомору мала найбільш широкий набір комеморативних заходів, серед них зокрема зйомка художнього фільму,[135] організація міжнародного наукового симпозіуму,[134] початок спорудження місця вшанування пам'яті [232], видання книги спогадів, численні мітинги, панахиди та вечори пам'яті. У цей період українські опозиціонери також розпочинають діяльність, направлену на міжнародне визнання голоду актом геноциду. Рішення ухвали міжнародного симпозіуму «Голодомор-33» містило звернення до ООН, Паризької наради глав урядів і держав по підготовці загальноєвропейської наради безпеки *«з вимогою провести всебічне розслідування геноциду проти українського народу і розглянути цей злочин у міжнародному суді в Гаазі»*. [292] Таким чином, політика пам'яті щодо Голодомору була чи не єдиним випадком, коли відповідальність за злочини минулого намагалися перенести у юридичну площину зі сфери моральної відповідальності.

Значну впливовість також мали апеляції до періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. (зокрема до історичного спадку Української Народної Республіки, постаті Михайла Грушевського, універсалів Центральної Ради, акту Злуки та деяких інших історичних сюжетів того періоду) як до останнього досвіду української державності, скасованої радянським ладом. Із політикою пам'яті щодо національно-визвольних змагань була пов'язана комеморативна акція, яку називають найбільш впливовою та масштабною акцією національно-демократичної опозиції цього періоду – утворення «живого ланцюга» між Києвом і Львовом («ланцюг єднання») під час святкування річниці об'єднання УНР і ЗУНР 1990 р. [353, с. 82]

Новими сюжетами опозиційної політики пам'яті були також історичні образи Організації Українських Націоналістів і Української Повстанської Армії та мотиви, пов'язані із націоналістичним підпіллям часів Другої світової війни. Політика пам'яті щодо ОУН і УПА у 1990-1991 рр. була

переважно регіональною. Якщо апеляції до них більшої частини націонал-демократів переважно зупинялась на формальній реабілітації цих організацій, то у Західній Україні ОУН і УПА стають надважливими «місцями пам'яті». У містах Західної України (Дрогобичі, Івано-Франківську, Тернополі) встановлюються пам'ятники та пам'ятні знаки на честь учасників ОУН і УПА та їх лідерів [268, с. 91], проходять різноманітні комеморативні акції (мітинги, святкування), пов'язані із ними. [79, 182]

Можлива перемога Леоніда Кравчука на президентських виборах 1991 р. подавалася національно-демократичною опозицією під час виборчої кампанії як продовження радянського минулого, темного періоду історії. Про це говорить зокрема агітаційна листівка В'ячеслава Чорновола, зроблена у вигляді таблиці, що порівнює біографії двох кандидатів, протиставляючи партійну кар'єру Кравчука і дисидентську діяльність Чорновола. Листівку завершував вірш:

*«Гіркі нам випали роки,
Вони не скінчатся ніколи,
Якщо програють Чорноволи
І переможуть Кравчуки».* [136]

Поразка національно-демократичної опозиції на перших українських президентських виборах 1 грудня 1991 р. і перемога «націонал-комуніста» Леоніда Кравчука засвідчили значні труднощі із реалізацією в Україні «антирадянського проекту» та зміною владних еліт. Це відобразилось зокрема на культурних реаліях країни. Відтак, можна говорити, що іншування радянського не стало ефективною основою для політичної консолідації навколо опозиції в Україні на початку 1990-х рр.

Як ми бачимо, станом на 1991 р. політика пам'яті, що передбачала негативне маркування радянського минулого вже була частиною політичної

кон'юнктури. Окрім того, аналіз, проведений у розділі, засвідчує, що активні дискусії між прихильниками радянського та українського історичних наративів проходили в Україні ще до здобуття незалежності. Вони ставали однією із ключових тем у політичній боротьбі між представниками двох протилежних таборів.

2.2. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні 1991-2004 рр.

За Володимиром Кравченком, модель політики пам'яті вироблена українською національно-демократичною опозицією та частково запозичена реформаторським крилом комуністичної партії (так званими націонал-комуністами на чолі з майбутнім президентом Леонідом Кравчуком) передбачала використання класичного українського національного історичного наративу початку ХХ ст. У центрі цієї концепції поставала українська етнолінгвістична спільнота зі спільною давньою історією, головною метою якої було здобуття незалежності. Радянський період історії України зображувався у жертвних тонах, радянський режим - як репресивний, нав'язаний зовні і ворожий українським інтересам. [360]

Відсутність процесів інституційної та політичної декомунізації, поширеність радянських і російських ідентичностей серед значної частини населення країни, а також широке представництво колишньої радянської партійної номенклатури серед керівництва країни були факторами, які не дозволили даному історичному наративу повною мірою імплементуватись у державну політику пам'яті в незалежній Україні. Аналізуючи українську модерну топоніміку, владні та місцеві комеморативні заходи, шкільну та офіційну історіографію, Володимир Кравченко приходить до висновку, що ні

подолання, ні дистанціювання, ні примирення із радянським історико-культурним спадком у незалежній Україні так і не відбулось. [360]

«Рух» та інші політичні сили, що представляли національно-демократичну опозицію та сформували новий український історичний наратив стрімко втрачали свою підтримку протягом 1990-х – початку 2000-х, доки не відійшли на маргінес української політичної сцени. Цьому, зокрема, сприяли численні розколи та конфлікти у середині «Руху». У великій політиці (наприклад, у статусі народного депутата) станом на 2000-ні рр. залишились лише нечисельні представники колишньої національно-демократичної опозиції, що вступали до найбільш популярних українських партій і, фактично, втратили власну політичну суб'єктність.

У той же час, Комуністична партія України 1993 р. відновила свою діяльність і на виборах 1994 р. отримала найбільшу кількість голосів виборців, увійшовши до владної коаліції. Протягом наступних 18 років комуністична партія незмінно обирається в український парламент і часто входить до владних коаліцій. КПУ вперше втратила звання найбільшої партії в парламенті лише 2002 р. У зв'язку з цим, партія мала впливові платформи для декларування своїх поглядів і проведення власної політики пам'яті.

1991 р. першим президентом України став колишній завідувач ідеологічного відділу і секретар ЦК КПУ, а також лідер реформаторського (націонал-комуністичного) крила комуністичної партії Леонід Кравчук. Результати виборів ознаменували значні труднощі з імплементацією «національного проекту» та з процесами декомунізації в незалежній Україні. Як зазначав Георгій Касьянов, спільною особливістю усіх пострадянських країн була суспільна реалія, у якій єдиною політичною силою, що мала досвід організаційної та державницької діяльності була колишня партійна номенклатура, яка перехопила ініціативу державного будівництва у національних рухів. Це зумовило швидке перетворення націонал-демократичних сил у «політичну масовку», та зосередженні їх діяльності на

відстоюванні формальних атрибутів державності, питаннях культури та мови. У зв'язку із цим, більшість державницьких структур, створених у радянський час, трансформувались у нові, не змінивши стилю свого управління. Іншою проблемою державного управління була нездатність місцевих кадрів до прийняття самостійних рішень та їх невелика чисельність. [354, с. 35-42]

У часи президентства Леоніда Кравчука українська влада балансувала між політикою пам'яті лояльною до національного історичного наративу і старого радянського. Міра активізації історичної політики держави та загалом суспільних дискусій щодо історії після 1991 р. різко падає. Низький рівень інтересу щодо апеляцій до історії також демонструвала більшість провідних партій.

За істориком Андрієм Портновим, ключовим завданням у гуманітарній політиці першого президента України був пошук стратегії, що дозволила би легітимізувати Україну та її пострадянську еліту, і при цьому не викликала б національного, мовного, релігійного конфлікту. Пошук такого сценарію відбувався навіпамацьки та з постійним «озиранням» на Росію. [380]

З одного боку, президент показував лояльність до українських національних символів і «місць пам'яті». Свідченням цього є зокрема прийняття клейнодів уряду УНР в екзилі, яке відбулось 1992 р. [11] або послідовна діяльність президента зі сприяння здобуття автокефалії Української Православної Церкви київського патріархату. Разом із тим, Леонід Кравчук не робив жодних чітких кроків, направлених на розрив з радянською культурною спадщиною. На відкуп регіональній владі було віддано питання перейменування радянських назв вулиць і міст, мало змінився офіційний календар пам'ятних дат.

1994 р. президентські вибори виграв Леонід Кучма. Під час виборчої кампанії кандидат обіцяв впровадження російської мови як другої державної і дипломатичне зближення з Росією. Через це від президента очікували

послідовної проросійської культурної політики. Подібні очікування більшою мірою не справдилися, щонайменше у сфері політики пам'яті.

Леонід Кучма мав низький інтерес до політики пам'яті та намагався балансувати між радянським і національним наративами. Серед 59 указів Президента протягом 1994-2004 щодо відзначення річниць і святкування історичних свят 32 стосувалися українського історичного наративу і 24 – радянського. [Додаток 2] За оцінкою Вікторії Середи, офіційна влада намагалась перетворити колишні радянські святкування в нові українські, щоб таким чином подолати конфлікт між радянською історичною ідентичністю та новою українською лояльністю. [387]

1999 р. президентом України до святкового календаря було введено відразу два свята з протилежних наративів – День захисника Вітчизни, що святкувався 23 лютого у колишній День радянської армії та День українського козацтва 14 жовтня. Подібний еклектичний підхід також мав місце і у найбільш гучних відзначеннях ювілеїв історичних подій на державному рівні. 13 березня 2002 р. президент підписує указ про відзначення 350-річчя Переяславської ради спільно з Російською Федерацією [276], а вже через тиждень – указ про відзначення 70-ї річниці Голодомору в СРСР. [277] Умисне поєднання сюжетів із протилежних історичних наративів можна назвати однією із ключових рис політики пам'яті Леоніда Кучми.

Андрій Портнов відзначав регіональну специфіку багатьох заходів політики пам'яті Леоніда Кучми, яку називав певним ноу-хау президента. Так ювілеї та комеморації персон і сюжетів, що потенційно могли викликати антагонізми відзначалися лише у містах до яких вони мали стосунок або де вони мали найбільш позитивну оцінку. Так ювілей ЗУНР пройшов у Львові, а ювілей Володимира Щербицького – у Дніпрі. [380, с. 112] Можна припустити, що подібні заходи сприяли розвитку регіональних пам'ятей і

ідентичностей в Україні, що часом розвивались всупереч загальнодержавним інтеграційним наративам.

Окрім того, політику пам'яті президента часто формулювала поточна політична кон'юнктура. Один із найбільших конфліктів того часу, пов'язаних із радянською символікою та спадщиною, відбувся 1 лютого 2000 р. У той час у розпалі був політичний конфлікт між пропрезидентськими силами та парламентською більшістю, що складалась із лівих партій щодо формування коаліції. Лояльні до президента депутати провели окреме засідання Верховної Ради в Українському домі. Новосформована більшість проголосувала за призначення Івана Плюща спікером парламенту і прийняла постанову про встановлення української державної символіки на фасаді та в приміщенні Верховної Ради. Політики дали назву цим подіям «Оксамитова революція», для того щоб провести паралелі із антикомуністичними революціями 1989 р. у країнах Варшавського договору. Важливо зазначити, що антикомуністична складова у конфлікті відігравала лише «фасадне» значення, оскільки насправді конфлікт полягав у розподілі влади між двома політичними таборами. Характерним є те, що політичні сили (у тому числі ті, що не декларували антирадянські позиції) вважали за потрібне звернутися до антикомуністичної складової у легітимації своїх дій.

Цього ж року державним вихідним перестало бути 7 листопада, День жовтневої революції. До антирадянської політики пам'яті у рамках процесу політичного протистояння із лівими партіями також можна віднести вихід Указу Президента «Питання щодо використання державних символів України» 2001 р., що передбачав зняття символів радянського режиму з адміністративних споруд. [282] Проте, даний законопроект був популістським рішенням, оскільки мав рекомендаційний характер і не забезпечував контролю виконання указу.

Окремо варто відзначити присутність проросійського вектору політики пам'яті Леоніда Кучми. У 2002 р. уряд обговорював ідею створення комісії з

написання російсько-українських підручників. Ця ідея нашоувхнулась на потужну критику від українських науковців і інтелігенції. [379] У 2004 р. разом із іншими урочистостями був проведений військовий парад на честь 60-річчя звільнення України від фашистських загарбників, участь в якому брав президент Росії. Парад відкривав танк із так званим «прапором Перемоги», доставленим із Москви. [313] Дані заходи відбулись у останні роки президентства, під час дипломатичного зближення з Російською Федерацією, що доводить прагматичний підхід до політики пам'яті Л. Кучми. Таким чином, історична політика ставала одним із інструментів зовнішньої політики президента.

Про низький рівень актуалізації політики пам'яті Леоніда Кучми серед іншого говорить те, що одна із найгучніших міжнародних меморіальних акцій в історії незалежної України – спільна комеморація річниці Волинської трагедії у 1944 р. (у рамках якої навіть проводилось голосування у Верховній Раді за відповідну відозву) не супроводжувалась жодною інформаційною кампанією ні зі сторони влади, ні зі сторони опозиції, яка не голосувала за дану відозву. Найбільш активно дана подія обговорювалась у середовищі інтелігенції, тобто залишалась у межах «м'яких» форм пам'яті згідно з визначенням О. Еткінда.

Низький рівень інтересу до політики пам'яті у даний період підтверджує також відзначення на державному рівні дат, не пов'язаних з національною історією. Так в Україні на державному рівні за часів президентства Л. Кучми відзначалися такі дати як 2000-ліття Різдва Христового, 110-річчя українського футболу (2004 р.), відзначення Міжнародного дня рідної мови, вступ України у третє тисячоліття, що може свідчити про тенденцію проводити гуманітарну політику в обхід політики пам'яті. [Додаток 2]

Серед сюжетів радянського історичного наративу, до яких найчастіше звертався президент, варто виділити тематику Другої Світової як найбільш поширену. Так серед 24 указів Президента щодо відзначення свят, близьких

до радянського наративу, 20 стосувались відзначення різних дат, пов'язаних з війною. Про її важливість для влади говорить зокрема той факт, що перший в історії України меморіальний закон, прийнятий у квітні 2000 р., стосувався вшанування Перемоги у Другій Світовій війні. [99] За оцінкою Георгія Касьянова, метою закону була інтеграція радянського наративу пам'яті про Велику Вітчизняну війну в український наратив. [349]

Президент щорічно вітає громадян не лише з Днем Перемоги, але також і з такими святами як День Партизанської Слави та введений у 2004 р. День Ветерана. [Додаток 2] Окрім того, в Україні продовжується комеморація маршала Георгія Жукова, попри негативну оцінку цієї історичної фігури національним історичним наративом. Українських ветеранів продовжують нагороджувати медаллю Г. Жукова, а у Харкові у 1994 р. його ім'ям називають станцію метро.

Із проведеного дослідження можна зробити висновок, що політика пам'яті Леоніда Кучми чітко корелювалась із внутрішньо- та зовнішньополітичною ситуацією в країні та ніколи не належала до його політичних пріоритетів. Звернення до історії мали ситуативний характер і ніколи не були частиною системної політики.

Варто зазначити, що утвердження національного історичного наративу в часи незалежності проходило із різною інтенсивністю у різних соціальних сферах. Один із найбільших відривів від радянського історичного наративу відбувся у шкільній історіографії. Вже з 1990-х рр. до шкільних підручників і програм з історії потрапляє інформація про ОУН і УПА, Голодомор. Разом із тим, у підручниках знайшлося місце для плюралізму та поєднання героїв різних історичних наративів – радянських партизанів і бійців УПА, окремих радянських управлінців (наприклад, Петра Шелеста) і дисидентів.

При аналізі української політики пам'яті варто враховувати, що заданий центральною владою курс не завжди знаходив підтримку на місцевому рівні. Регіональні лідери могли ігнорувати розпорядження Президента та

парламенту або навіть проводити політику, протилежну до владного курсу. Тому регіональний аспект політики пам'яті також стане об'єктом нашого дослідження.

Розділ 3. Основні тенденції політики пам'яті в Україні у 2005-2015 рр.

Кінець 2004 – 2005 рр. більшість дослідників називає часом початку значної активізації політики пам'яті в Україні. У той час відбувалась президентська виборча кампанія. Після двох термінів Леоніда Кучми, у 2004 р. жорстку боротьбу за посаду Президента вели Віктор Ющенко та Віктор Янукович. При цьому, фактично, вперше в історії України основний акцент в агітації був зроблений на культурній та історичній тематиці. Обидва кандидати широко використовували апеляції до історії, мови та регіоналізму. Так Віктор Ющенко позиціонувався як прозахідний україномовний кандидат із основною електоральною базою на заході країни. Віктор Янукович – як проросійський російськомовний кандидат із підтримкою у промислових регіонах півдня і сходу.

Штаб Віктора Януковича розповсюджував агітаційні матеріали, у яких порівнював Віктора Ющенка із Гітлером і звинувачував його партію у націоналізмі. [58] Після перемоги Віктора Ющенка на виборах, подібний поділ у культурних орієнтаціях між двома політичними таборам зберігся, що відобразилось на українській політиці пам'яті.

Великий вплив на активізацію політики пам'яті та загострення історичних дискусій у суспільстві також мала особа Віктора Ющенка та характер гуманітарної політики, яку він провадив. Історична політика стала одним із ключових напрямків гуманітарної політики президента. На відміну від більшості українських державних діячів, він апелював до історичних сюжетів у своїх промовах, навіть коли вони не мали прямого стосунку до історії. В. Ющенка можна назвати єдиним українським президентом, що мав власну послідовну стратегію політики пам'яті.

Унікальність особистості Віктора Ющенка була в тому, що своїми діями він створював політичну кон'юнктуру використання історії, а не вписував власні дії у наявну. Впровадження певних заходів політики пам'яті трактувались В. Ющенком у поняттях «встановлення історичної справедливості» та реалізації «національного відродження». [60] Аналіз виступів та інтерв'ю Президента свідчать про високу міру пріоритетності заходів політики пам'яті, що не завжди слугували інструментом досягнення інших політичних завдань. Так у інтерв'ю 2014 р. своєю головною заслугою за час президентства В. Ющенко називає те, що *«стільки про українську цінність, єдність, мову, культуру, пам'ять, героїв ми не говорили раніше, скільки ми говорили 2005-2010 роки»*. А також стверджує: *«Якщо ви хочете мати економічний великий успіх...перше, що ви повинні зробити – ви повинні вирішити національне питання»*. [60]

Політика пам'яті президента здебільшого мала ексклюзивний характер, а культурна політика сприймалась через призму монокультуралізму. У промові на з'їзді партії «Наша Україна» у квітні 2011 р. В.Ющенко зазначив: *«Споруда Української держави побудована з брил єдиної культури, скріплена цементам єдиної мови, замішаним на крові тисяч борців за волю України»*. [62] Ще більш показовими є слова з промови колишнього президента під час відзначення річниці бою під Крутами у 2011 р.: *«Історія існує одна і вона національна»*. [61]

Серед сюжетів до яких звертався президент у своїй політиці пам'яті центральне місце займав масовий голод 1932-1933 рр. Значну увагу В. Ющенко також приділяв діяльності щодо спроб легітимації націоналістичного підпілля (ОУН і УПА). Також Президент звертався до таких історичних сюжетів як радянські репресії, бій під Крутами 1918 р., «козацька» історія (битва під Конотопом, постать Івана Мазепи, тощо).

У часи його правління відбулась спроба запровадження безальтернативної версії сприйняття Голодомору, подібної до сприйняття Голокосту у Європі.

Про це говорять часті спроби Президента ввести спочатку адміністративну, а потім і кримінальну відповідальність за заперечення факту Голодомору, а також гостра критика всіх сил, що виступають проти визнання голоду 1932-1933 р. актом геноциду. Окрім того, був взятий активний курс на визнання Голодомору геноцидом українського народу світовою спільнотою. Цей процес супроводжувався значними дипломатичними конфліктами із Російською Федерацією, що намагалася спростувати дане твердження. Протягом 2005-2010 рр. голод 1933 р. геноцидом визнала 21 країна. [169]

21 травня 2007 р. остання субота листопада стає Днем пам'яті жертв Голодоморів. На 75-ту річницю за великі кошти будується Меморіал пам'яті жертв Голодоморів в Україні у Парку слави. [250] Символічним стало те, що меморіал розташований на території одного із головних радянських місць вшанування пам'яті Другої Світової війни в Україні – Парку Вічної Слави у Києві. Таким чином, меморіал, присвячений головному сюжету політики пам'яті Президента, символічно «конкурував» із Обеліском слави, радянським меморіалом, що був присвячений ключовому елементу радянської політики ідентичності.

Діяльність Віктора Ющенка щодо спроб легалізації ОУН і УПА та інші аспекти політики пам'яті щодо Другої Світової Війни є предметом аналізу наступного розділу. У даному розділі лише зазначимо про рішення Президента щодо присвоєння голові Проводу ОУН (б) Степану Бандері звання Героя України. Відповідний указ був виданий 20 січня 2010 року у останні дні перебування В. Ющенка на посаді президента. [280] Даний крок говорить про високий рівень ексклюзивності політики пам'яті Президента, оскільки найвища державна нагорода була вручена найбільш демонізованій радянським історичним наративом українській історичній фігурі.

Серед інших заходів політики пам'яті Віктора Ющенка, варто зазначити про встановлення Дня пам'яті жертв політичних репресій у другу неділю травня, що з 2007 р. почав відзначатись окремо від дня пам'яті жертв

Голодомору. [279] Відзначення даної дати супроводжувалось щорічними комеморативними акціями за участю президента у меморіальному комплексі «Биківнянські могили» (у 2006 р. комплекс отримує статус заповідника національного значення. [278]).

Поряд із даною ініціативою також можна відзначити побудову музеїв-меморіалів жертв окупаційних режимів у західноукраїнських містах. У 2009 р. відкривається меморіал «Тюрма на Лонцького» у Львові, одним із його спонсорів став фонд дружини президента України Катерини Ющенко «Україна 3000». [115] Наприкінці року музею був наданий статус національного. [283] У 2005 р. у Кременці Тернопільської області був відкритий Музей пам'яті жертв тоталітарних режимів. Обговорювалась ідея створення єдиної системи катівень-меморіалів із центром у Львові. [2, арк. 38] Подібні музеї повторювали практики країн Центрально-Східної Європи, де також будувались окупаційні музеї у приміщеннях колишніх радянських і нацистських в'язниць. Комеморації жертв Голодоморів, політичних репресій, відкриття музеїв окупаційних режимів свідчать про виразний антирадянський характер історичної політики Віктора Ющенка, а також підтверджують її ексклюзивну антирадянську природу.

Щорічно починають відзначатись річниці бою під Крутами 1918 р., під час якого загони Української народної республіки протистояли більшовицьким військам. На місці битви у Чернігівській області у 2008 р. будується меморіальний комплекс «Пам'яті Героїв Крут». [57]

Говорячи про політику пам'яті Віктора Ющенка, важливо пам'ятати, що її впровадження відбувалось в умовах жорстких політичних конфліктів як із опозицією, так і з частиною провладної більшості, яка віддалялась від Президента. З цієї причини, часто В. Ющенко не мав ні парламентської більшості, ні підтримки в уряді для своїх меморіальних ініціатив. Наслідком стало те, що чимало ініціатив Президента не були втілені або були втілені лише частково. Так, зокрема, відсутність парламентської більшості не дала

президенту можливість прийняти закон щодо введення кримінальної відповідальності за заперечення Голодомору актом геноциду. А вимушене призначення у 2006 р. комуністки Ольги Гінзбург Головою Державного комітету архівів України унеможливило державну підтримку «Музею совєцької окупації» (створення якого президент публічно підтримував). [229] Відтак, можна відзначити, що на дискурсивному рівні позиція Президента щодо поривання із радянською спадщиною була більш гострою та радикальною, ніж на рівні реальних ініціатив.

Неоднорідність державної політики пам'яті у даний період також демонструє аналіз законодавчих актів, направлених на відзначення річниць історичних подій протягом 2005-2010 рр. Так, серед 49 президентських указів даної тематики 36 стосувалися національного історичного наративу (річниці незалежності, день пам'яті жертв Голодомору і політичних репресій, подій національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., козацького періоду, тощо). Лише 5 з указів президента можна віднести до радянського історичного наративу (річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні та Дня партизанської слави). Натомість, з 16 постанов Верховної Ради, що стосувались відзначення річниць історичних подій 12 були пов'язані з радянським історичним наративом (переважно, це були постанови, що стосувалися річниць Великої Вітчизняної війни). Дана статистика доводить, що протягом 2005-2010 рр. відмінне бачення політики пам'яті було притаманне не лише різним політичним групам, але також і різним гілкам влади. [Додаток 2]

Важливим інструментом реалізації історичної політики Президента став Інститут Національної Пам'яті, який був створений за моделлю відповідних інституцій Центрально-Східної Європи, насамперед Польщі. Вперше про заснування Інституту почали говорити у рамках програми увіковічнення пам'яті жертв політичних репресій і голодоморів. У червні 2005 р. парламент створює міжвідомчу робочу групу, що має визначити основні напрямки роботи Інституту. У травні 2006 р. уряд створює Інститут, а у липні

утверджує його положення. Важливим є те, що від самого початку процесу створення цієї інституції, на неї покладался надзвичайно широкий і розгалужений комплекс завдань і повноважень, які не обмежувались першопочатковою ідеєю увіковічення пам'яті жертв радянського режиму. Головне завдання Інституту було охарактеризоване як *«участь у формуванні і реалізації державної політики у сфері відновлення і збереження національної пам'яті українського народу»*. Окрім того, інші завдання Інституту можна назвати науковими (*«відновлення об'єктивної і справедливої історії українського Народу»*), просвітницькими (*«посилення уваги суспільства до власної історії»*), ідеологічними (*«організація роботи з формування патріотизму у громадян України»*). Перелік функціональних обов'язків ще більше розширював сферу компетенції Інституту, додаючи до неї зокрема комеморативну (створення меморіальних місць і комплексів і керування ними), законотворчу (розробка нормативно-правових актів), музейну (створення музейних експозицій), соціальну (забезпечення соціального захисту учасників національно-визвольного руху). [192, 350]

Характерним також є те, що серед широкої сфери компетенції Інституту, положення не передбачало одного із ключових завдань відповідних Інституцій Центрально-Східної Європи, а саме пошуково-правової (проведення люстрації та юридична оцінка злочинів минулого). Таким чином, інституція фактично обмежувалася культурною політикою та мала лише опосередкований вплив на українські політичні реалії. За оцінкою Георгія Касьянова, завдання Інституту можна охарактеризувати як *«суміш ідеологічних і бюрократичних кліше»*, які передбачали *«історичну політику ексклюзивного типу, засновану на принципах антикомунізму та українського етносимволізму»*. [350]

Фактично, робота Інституту була зведена до виконання завдань від секретаріату Президента та інших владних державних органів. Основою діяльності Інституту стало дослідження та сприяння вшануванню пам'яті

Голодомору. Зокрема, Інститут працював над створенням Книги пам'яті жертв Голодомору, долучався до написання меморіального закону «Про Голодомор 1932-1933 рр.», видав ряд наукових і науково-популярних праць. Також, до управління Інституту було передано ряд меморіалів і історичних заповідників. [350]

Як набір історичних сюжетів, так і особливості історичного дискурсу нового президента дають можливість простежити суттєві впливи дискурсу національно-демократичної опозиції 1990-1991 рр. Зокрема, це абсолютизація значення історії та політики пам'яті для розвитку суспільства і управління державою, провідне місце Голодомору 1932-1933 рр. в політиці пам'яті, монокультурне сприйняття українського суспільства, уявлення про «пригнічення» пам'яті народу та потребу її пробудження (відповідним чином навіть формулювалося головне завдання Інституту Національної Пам'яті), негативне сприйняття радянського минулого. Про вплив говорить і той факт, що на чолі інституції, яка мала провадити політику пам'яті Президента був поставлений політик національно-демократичного табору періоду перебудови Ігор Юхновський, який на той момент вже не був впливовою фігурою українського політикуму.

Політика пам'яті Віктора Ющенка різко контрастувала із попередніми практиками державної історичної політики в Україні. За оцінкою Оксани Шевель, до 2005 р. «партія влади» складалася з ідеологічно аморфних центристів, «мнемонічних відмовників» (за методологією Бернарда та Кубіка), які займали проміжну позицію між «правим» і «лівим» політичними таборами, що провадили протилежну політику пам'яті. [430] В. Ющенко вперше в історії незалежної України порушив цю практику, зробивши вибір на користь впровадження форсованої національно орієнтованої ексклюзивної політики пам'яті.

Трансформації історичної політики держави викликали ланцюгову реакцію. Колишні «мнемонічні відмовники» з оточення Президента ставали

«мнемонічними воїнами», підтримавши його курс, а опозиція інтенсифікувала власну політику пам'яті на протигагу курсу президента. Таким чином, зміни у практиках політики пам'яті в Україні, зроблених у часи Віктора Ющенка мали незворотній характер.

Перемога на президентських виборах 2010 року Віктора Януковича зменшила ступінь активізації державної історичної політики. Політика пам'яті для Віктора Януковича та Партії Регіонів мала помітно менший інтерес і не була самоціллю. Втім, це не стримувало провладних політиків від періодичного використання історії у власних цілях.

Після обрання президентом В. Янукович здійснив два заходи, направлених на заперечення стратегій політики пам'яті свого попередника. Він позбавив звання героя України Степана Бандеру та Романа Шухевича [316] і заявив, що не вважає масовий голод 1932-1933 рр. геноцидом проти українського народу (назвавши його *«спільною трагедією держав, що входили до СРСР»*). [314]

Разом із тим, Президент продовжує щороку здійснювати комеморації на честь вшанування пам'яті Голодомору. 2010 р. під час візиту в Україну президента Російської Федерації Дмитра Медведєва, Янукович разом із ним відвідує розташовані поряд меморіали Великої Вітчизняної війни та Голодомору в Парку Вічної Слави у Києві. [141] Ця подія була прикметна тим, що на вшанування пам'яті жертв голоду 1932-1933 рр. погодилась російська влада, яка протидіяла політиці пам'яті попереднього українського президента щодо Голодомору. Показовою також була одночасна комеморація двох «місць пам'яті» із протилежних історичних наративів, що мала символізувати примирення у меморіальній політиці двох держав, які мали значні конфлікти у цій сфері.

Кількість апеляцій до історії у риторичі Президента різко скорочується. В. Янукович звертається до неї лише під час безпосередньо пов'язаних з історією промов (наприклад, під час відзначення свят і річниць, культурних

заходів). Подібно до 1991-2004 рр., політика пам'яті має яскраво виражений інструментальний характер.

У 2011 р. Кабінет Міністрів підготував Проект Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення - документ, що мав визначати гуманітарну політику влади з 2013 р. Законопроект, що був написаний сухою бюрократичною мовою та мав достатньо аморфний зміст, приділяв історії мінімальну увагу. У тексті містилось лише кілька формальних згадок про роль історії у патріотичному вихованні населення. [200] Український Інститут Національної Пам'яті критикував проект за те, що поза його увагою залишилась «політика національної пам'яті, гуманітарна освіта». [3, арк. 59]

Різниця у владних стратегіях політики пам'яті у періоди президентства В. Януковича і В. Ющенка є наочною при порівнянні статистики листів, пов'язаних із історичною політикою, що були відправлені від держструктур до Інституту Історії України НАН України. Інститут Історії України – провідна наукова установа, що займається дослідженням історії України. Тому державні органи часто зверталися до нього у процесі організації заходів, пов'язаних із політикою пам'яті. Наведена нижче статистика була підрахована та структурована автором дисертаційного дослідження у архіві Інституту історії України.

Про падіння інтересу влади до історії у 2010-2013 рр. говорить зокрема те, що протягом цього часу було надіслано лише 6 листів із запитами від державних органів до Інституту щодо тлумачення історії. У той же час, протягом 2005-2010 рр. такі запити надавалися 26 разів. Значно різноманітнішим і більш чисельним у 2005-2009 рр. (48 листів проти 23 у 2010-2013 рр.) є владний запит щодо участі Інституту в розробці законопроектів. Так у цей час до Інституту надходили листи щодо участі у розробці адміністративно-територіальної реформи, засіданнях РНБО, програми співпраці з закордонним українством та іншій проблематиці, що не

мала прямий стосунок до діяльності Інституту. Ще однією суттєвою відмінністю є значно більший інтерес влади до монументальної політики, музеїв і історичних заповідників у 2005-2009 рр. (84 листи проти 36 під час президентства Януковича), архівної справи (9 листів проти трьох).

Загалом, із проведеного аналізу можна зробити висновок, що протягом 2010-2013 рр. до Інституту Історії держоргани частіше зверталися заради виконання базової формальної діяльності з культурної політики держави (відзначення річниць і пам'ятних дат, історичні довідки для МЗС). В той час як листи, що надходили протягом 2005-2010 рр. демонструють вищу інтенсивність владної політики пам'яті. Більш широким було залучення Інституту до розробки законопроектів, більшим був рівень інтересу держави до музеїв, монументальної політики. [Додаток 1]

Із аналізу листів, надісланих до Інституту історії щодо відзначення річниць і пам'ятних дат помітно, що у 2010-2013 рр. домінантною тематикою була підготовка до ювілеїв, пов'язаних із Другою світовою війною (50 листів із 124). 2005-2009 рр. характерний значно ширший набір тем. Найбільш популярними з них були вшанування пам'яті Голодомору (14), річниці Другої Світової та виступу Івана Мазепи (по 12). Це дає можливість визначити ключові історичні сюжети для історичної політики влади у кожен із періодів. [Додаток 1]

Частина провладних політиків у 2010-2013 рр. продовжує провадити ексклюзивну прорадянську або проросійську політику пам'яті. Одним із найбільш контрверсійних рішень нового президента у гуманітарній політиці стало призначення міністром освіти Дмитра Табачника, одного із найбільш послідовних адвокатів політики пам'яті, лояльної до радянського та російського історичних наративів, відомого рядом антиукраїнських праць і висловлювань. [22] Протягом 2011-2013 рр. особа Д. Табачника стає одним із факторів, що консолідує протести опозиційних рухів різної політичної направленості. Великий резонанс серед політиків і інтелігенції, лояльної до

національного історичного наративу, також мало ініційоване у 2011 р. міністром переписування підручників з історії для 5 класу. З підручника були прибрані згадки про Помаранчеву революцію та битву під Крутами, скорочені розділи про УПА та Січових стрільців. На думку автора попереднього варіанту підручника для 5 класу Віктора Мисана дані зміни були пов'язані з бажанням сформувати неагресивний образ Росії. [114]

Член Партії Регіонів Олег Царьов вимагав закриття ресторану «Криївка» у Львові (виконаного у стилі боївки УПА) та звинувачував його у розпалюванні міжетнічної ворожнечі. [299] Значного суспільного розголосу також отримало організоване регіоналом мером Харкова Геннадієм Кернесом зняття меморіальної дошки, присвяченої відомому українському філологу і філософу Юрія Шевельову у Харкові у 2013 р. у зв'язку зі звинуваченням його у колабораціонізмі до нацистського окупаційного режиму. [87]

Подібні скандали разом із фактом того, що Комуністична Партія України (наймасовіший і найпослідовніший український «адвокат» радянської спадщини серед політичних партій) була членом проурядової коаліції свідчать про спроби реставрації радянського історичного наративу рядом провладних політиків попри порівняно низький рівень активізації державної політики пам'яті.

Факт балансування влади між національним і радянським наративами у 2010-2013 рр. доводить аналіз законодавчих актів різних гілок української влади щодо вшанування річниць історичних подій і персон. Так протягом даного періоду Президент видав 14 указів, що стосувались національного історичного наративу і 8 указів, що вшановували події радянського наративу. Верховна Рада видала 14 постанов щодо відзначення річниць подій і осіб з українського історичного наративу проти 15 постанов, пов'язаних з радянським. Вшанування радянських історичних мотивів переважало лише у розпорядженнях Кабінету Міністрів (24 «радянських» проти 13 «національних»). Більша частина законодавчих актів, присвячених

радянському історичному наративу була пов'язана із вшануванням пам'яті подій Великої Вітчизняної війни. Це свідчить про сприйняття даного сюжету як центрального для політики пам'яті влади у 2010-2013 рр. [Додаток 2]

У 2010 р. під час державної реформи адміністративного апарату Віктор Янукович розпустив Інститут національної пам'яті. Очевидно, він не був зацікавлений у його діяльності. Втім, у січні 2011 р. Інститут був відновлений як науково-дослідницька інституція в управлінні Кабінету Міністрів. Новий набір завдань УІНП обмежувався дослідницько-науковими та освітніми завданнями. Інституту була надана порівняна свобода діяльності. З його функцій було зняте, зокрема, утримання меморіальних комплексів. Новим головою УІНП став народний депутат від КПУ професійний історик Валерій Солдатенко. [350] Втім, варто відзначити, що історик повідомив про призупинення членства у партії після того як очолив інституцію. Факт призначення на подібну посаду нардепа-комуніста викликало критику від опозиції, правоорієнтованої інтелігенції та частини науковців. Так, зокрема, майбутній голова УІНП історик Володимир В'ятрович незадовго після призначення заявив «На жаль, справджуються побоювання, що Інститут національної пам'яті перетворюватиметься на ретранслятор російських поглядів». [212]

Попри те, що після переформатування УІНП фактично втратив повноваження із формування політики пам'яті держави, його представники продовжували артикулювати власні бачення стратегій політики пам'яті в Україні. У зв'язку з цим, діяльність інституту і погляди керівництва також мають бути проаналізовані у нашому дослідженні.

Новий голова УІНП називав пам'ять про перемогу у Великій Вітчизняній війні фундаментальним елементом національної пам'яті та *«одним з небагатьох чинників, здатних консолідувати суспільну свідомість, підтримати життєво важливий духовний зв'язок між поколіннями»*. [391, с. 21] Характерною у цьому контексті також є назва конференції та збірника

УІНП до 70-ї річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників, вихід якого був запланований у 2014 р. – «Перемога – історико-правова основа суверенності і територіальної цілісності України». [7, арк. 31] Можна сказати, що Друга Світова війна для УІНП у 2011-2013 рр. стає такою ж провідною темою дослідження як Голодомор для його попереднього складу. Так 8 з 15 пунктів плану роботи відділу досліджень історичних трагедій українського народу на 2013 р. мали стосунок до Другої Світової війни. [4, арк. 25] Аналогічний показник щодо планів даного відділу на 2014 р. склав 6 із 14. [7, арк. 31] У пріоритетні завдання роботи Інституту на 2014 р. входить наукове забезпечення таких дат як 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників і 75-річчя початку Другої Світової. [7, арк. 30] Також Валерій Солдатенко у своїх працях піддає критиці «боротьбу проти «імперсько-радянського наративу» та оцінку України як жертви російського імперіалізму. [391]

Таким чином, позицію президента Віктора Януковича та його уряду щодо політики пам'яті можна охарактеризувати як проміжну між статусом мнемонічного воїна, що проводить ексклюзивну політику пам'яті, лояльну до радянського історичного наративу та мнемонічного відмовника, що уникає звернень до історії у власній культурній політиці.

Важливими агентами політики пам'яті в Україні завжди були масові політичні партії. Більшість українських партій не мають ідеологічну природу та сповідують так звану «*catch all*» орієнтацію. Відповідно, політика пам'яті має для них ситуативний і непостійний характер. У досліджуваній період можна виділити дві масові партії, що мають послідовну стратегію політики пам'яті та визнають її одним із пріоритетних завдань власної діяльності. Це Комуністична Партія України та праворадикальна націоналістична партія «ВО «Свобода».

Партія «Всеукраїнське об'єднання «Свобода» була зареєстрована 1995 р., проте стала набирати популярність лише в кінці 2000-х – на початку 2010-х.

рр. На місцевих виборах 2009 р. і 2010 р. партія набрала найбільшу кількість голосів у трьох західноукраїнських областях (Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська). А на парламентських виборах 2012 р. проходить у Верховну Раду, отримавши 10,44% голосів виборців. [109]

У програмі партії «Програма захисту українців» один із 8 пунктів під назвою «Історична справедливість. Тяглість державотворення та подолання наслідків окупації» повністю присвячений політиці пам'яті «Свободи». Серед іншого, партія називала своїми завданнями проведення люстрації, визнання факту окупації більшовицькою Росією у 1918-1991, визнання геноциду українців у XX ст., говорилось про необхідність *«ліквідувати і заборонити використання знущальних щодо українців імперсько-більшевицьких символів, відзначень дат, пам'ятників та назв на честь катів України. Заборонити встановлення на території України будь-яких імперських пам'ятників та символів, які прославляють історію державокупантів»*. Два пункти програми також стосувались державних свят. Партія мала намір *«відроджувати традиційні українські свята. Запровадити на державному рівні святкування у другу неділю травня традиційного для українців Дня Матері»*, а також *«оголосити 14 жовтня (св. Покрови - покровительки українського козацтва, день створення УПА) державним святом - Днем Української Зброї. Скасувати святкування 23 лютого - так званого "дня захисника вітчизни" (совєцької армії).»* [195]

Прикметним є використання поняття «совєцький» замість українського аналогу цього слова – «радянський». Таким чином, радянське подається як інше і маркується як неукраїнське на дискурсивному рівні. Загалом, антирадянський вектор посідав одне із ключових місць у діяльності партії. За термінологією Бернарда і Кубіка, партія «Свобода» як агент пам'яті може бути названа класичним прикладом *«мнемонічного воїна»*. Оскільки боротьба за встановлення власної візії минулого та за делегітимацію протилежної

усвідомлюється ними як одне з головних завдань власної діяльності та державного будівництва.

Програма Комуністичної партії України рахує свою історію від 1918 р., таким чином наголошуючи на власній прямій спадкоємності з більшовиками, КПРС і КП(б)У, виключно у позитивному ключі характеризує радянський лад і радянське минуле. Важливим також є те, що як у програмі партії, так і у риторичі її лідерів повністю повторюється радянський ідеологічна термінологія. Зокрема, такі поняття як «буржуазія», «марксистсько-ленінське вчення», «класова боротьба», «трудящі», «пролетарі». Розпад Союзу названий *«трагедією для нашого народу і країни»* і *«тяжким уроком історії»*. [196] Таким чином, радянське минуле відіграє роль міфу «золотого віку» для політики пам'яті даної політичної сили – ідеального часу до якого порівнюється теперішнє.

Здобуття Україною незалежності трактується як *«антисоціалістичний переворот»*. Програма зазначає, що *«партія вважає за необхідне замінити символіку України, текст і музику її Державного гімну»*. Однією із причин розпаду СРСР називається *«недооцінка небезпеки буржуазного, особливо українського, націоналізму»*. [196]

Стратегія політики пам'яті представлена не так широко як у програмі «ВО «Свобода». Один із пунктів програми партії передбачає *«здійснення ефективних державних заходів на захист і збереження пам'яток історії і культури, припинення фактів вандалізму щодо пам'ятників В.І. Леніну, іншим видатним діячам та історичним подіям у житті нашого народу»*. Також зазначалось, що партія протидіє фальсифікації історії, *«розгулу антикомунізму та антирадянщини»*. Часто у програмі повторюється теза про боротьбу із фашизмом і націоналізмом. [196]

Таким чином, комуністична партія пропонує ретроспективну політичну програму у якій всі суспільні орієнтири знаходяться у минулому, а саме в Радянському Союзі. Сам факт незалежності України та навіть її формальні

державні атрибути сприймаються критично. Поширеним у текстах партії є вираз «так звана незалежність». КПУ також можна назвати «мнемонічними воїнами» у зв'язку з чіткими політичними орієнтаціями на один зразок історичної пам'яті та із декларуванням власної готовності до боротьби із протилежними візіями минулого.

Кардинально новий період у політиці пам'яті в Україні починається з 2014 р. Цей рік став часом великих соціальних і культурних потрясінь. Євромайдан, анексія Криму, війна на сході України призвели до значних суспільних і політичних трансформацій в середині країни. Барбара Шацька називала легітимізацію пануючого соціо-політичного порядку однією із двох ключових функцій колективної пам'яті. [402, с. 50] Відтак, очевидно, що суттєві зміни у соціо-політичному ладі країни не могли не залишити свій відбиток на колективній пам'яті суспільства та владних практиках політики пам'яті. Авторські дослідження специфіки української політики пам'яті щодо комеморації Євромайдану та витіснення радянської культурної спадщини в період від закінчення Євромайдану до підписання «декомунізаційних законів» у травні 2015 р. викладено у статті «The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations». [422]

У цей період кардинально змінюється місце радянської спадщини в Україні. Ленінопад, прийняття декомунізаційних законів і ряд інших суспільно-політичних процесів демонструють суттєво нижчий рівень лояльності до неї.

Частково ці зміни можна пов'язати винятково з факторами політичної кон'юнктури. На цей час припадає падіння рейтингів Комуністичної Партії України. На виборах до Верховної Ради 2014 р. ця політична сила вперше в історії не потрапляє у парламент. Також на 2014 р. припадає колапс лояльної до радянської спадщини Партії Регіонів. Найбільш радикальна частина її членів усунулась від українського політичного життя та підтримала у

військовому конфлікті Росію та східноукраїнських сепаратистів (наприклад, один із колишніх спікерів Партії Регіонів Олег Царьов, що був обраний спікером «Союзу народних республік» [298]). У силу вищезазначених факторів, значна частина політичних агентів, що позиціонувала себе як захисники радянської спадщини зникла з української політичної мапи.

Протягом 2014-2015 рр. росте суспільна лояльність до націоналістичних політиків і організацій, які традиційно виступають в Україні найбільш жорсткими критиками об'єктів радянської спадщини. Причиною тому була їх участь у протестах зими 2013-2014 та у війні на сході. Про це свідчить вихід у «велику політику» утвореного у грудні 2013 р. об'єднання «Правий Сектор», що складався з маргінальних до цього часу праворадикальних політичних рухів, а також обрання у Верховну Раду колишніх лідерів праворадикальних організацій і партій (зокрема, Андрія Білецького та Ігоря Мосійчука). У той же час, ні «Свобода», ні «Правий Сектор», ні ряд інших, менших партій праворадикального спрямування не потрапляють у парламент на виборах 2014 р. Через це доречно говорити про ріст лояльності не до партій і організацій націоналістичного спрямування, а до окремих елементів націоналістичної ідеології, гасел, символів, моделей поведінки в умовах суспільних протистоянь Євромайдану та війни на сході. Про це говорить зокрема ріст популярності гасла ОУН «Слава Україні! Героям Слава!», якому надавалось нове сучасне значення. Так Володимир Кулик пише, що сучасний український націоналізм виник з політичної активності зими 2013-2014 рр. у Києві та інших великих містах, а потім поширився від активістів на більш широкі групи населення. [363]

Разом із тим, потрібно зважати не лише на політичні, але також і на культурні фактори, що формують колективну пам'ять у суспільстві. Тому важливо проаналізувати вплив на політику пам'яті ключових подій даного періоду - Євромайдану та україно-російської гібридної війни.

Серія масових суспільних протестів в Україні у грудні 2013 – лютому 2014, що увійшла в історію під назвами Євромайдан і Революція Гідності проходила з відсилками до національної історії. Гасло Української Повстанської Армії “Слава Україні! Героям Слава!” стало гаслом Євромайдану. На вулиці Грушевського, що стала місцем зіткнень із правоохоронцями, у кількох місцях було написане графіті «Наші Крути тут», що порівнювало протестувальників із учасниками бою під Крутами проти більшовицької армії у 1918 р. [159] Серед протестувальників були присутні козацькі організації, що наслідували традиції українського козацького руху. [101] Відтак, можна зробити висновок, що учасники Євромайдану асоціювали свою ідентичність із українським національним історичним наративом.

Важливе значення для переформатування колективної пам’яті українського суспільства зокрема та сприйняття радянської спадщини загалом мало формування нової пам’яті та нових комеморацій про події Євромайдану, що може бути охарактеризоване як «винайдення традицій» за виразом Е. Гобсбаума. Центральним мотивом комеморацій стає «Небесна сотня» – поширена назва близько 100 людей, що загинули під час протестних акцій Євромайдану.

У перші дні після загибелі протестувальників на Майдані з’являються стихійні «меморіали» з їх фотографіями, свічками та квітами. Центральним місцем вшанування пам’яті стає Інститутська вулиця. На ній від снайперського обстрілу загинула значна частина протестувальників. У це місце масово приносили квіти та запалювали свічки в пам’ять Небесної сотні. У листопаді 2014 р. Київська міська рада перейменувала частину вулиці Інститутської на алею Героїв Небесної сотні та облаштувала там невеликі меморіали, присвячені кожному із відомих загиблих протестувальників. [117]

Пам’ятники та меморіальні дошки, присвячені Небесній сотні різного розміру та вартості виникають у багатьох українських містах і селах

протягом 2014 р. (у тому числі в містах Суми, Полтава, Тернопіль, Ніжин, Борщів, селах Буда, Тереховля). У 2015 р. в південноукраїнському місті Миколаєві відкрився найбільший пам'ятник героям Небесної сотні висотою 4 метри (без урахування постаменту). [261]

Важливим є те, що радянські місця пам'яті часто заміщалися місцями вшанування Небесної сотні. Так на постаментах звалених пам'ятників Леніну, окрім української символіки, часто встановлювали фотографії загиблих протестувальників. Зокрема відомим став імпровізований меморіал пам'яті Небесної сотні у Дніпрі, утворений на пустому постаменті скинутого у лютому пам'ятника Леніну. Місцеві мешканці приносили до нього прапори, лампади, плакати та фотографії загиблих. Пізніше атрибути меморіалу були перенесені до скверу біля будівлі обласної адміністрації, де була утворена Алея Героїв Майдану. Міська влада оголосила про плани спорудження меморіалу Небесної сотні на місці скинутого пам'ятника. [100]

Схожий випадок стався у місті Полтаві, де монумент Небесній сотні був утворений шляхом розмалювання постаменту скинутого пам'ятника Леніну. [77]

Ще більш показовим прикладом витіснення радянської культурної спадщини вшануванням пам'яті Євромайдану стало перейменування вулиць. Протягом 2014 – початку 2015 рр. у різних регіонах України 43 вулиці у 28 містах і селах були перейменовані на честь «Небесної сотні», «Героїв Небесної сотні», «Героїв Майдану» або окремих учасників Небесної сотні, що народились у цих містах. Переважно, перейменовані вулиці носили назви радянських історичних діячів або явищ. Більша частина із них знаходилась у центрі міста.

1 грудня 2014 р. директор Департаменту містобудування та архітектури КМДА Сергій Целовальник оголосив про закінчення терміну прийому заявок на конкурс побудови пам'ятника Небесній Сотні у Києві. До комісії надійшло 404 заявки з 18 країн. Також було оголошено про плани

реконструкції всієї центральної частини міста, на якій зимою проходили протести (площею 70 га). Там планувалось створити «Територію гідності», що складатиметься з громадського простору Майдану, меморіалу Небесній сотні, Міжнародного культурного центру і Музею Майдану. Архітектор заявив, що з Майдану може бути прибрана побудована у 2001 р. колона Незалежності – центральний елемент експозиції центра Києва. Показовою є аргументація такого рішення: *"Колона – це символ імперії, символ тоталітарності. А ми ж будуємо демократичну державу, так?"*. [95] Ці слова демонструють що в Україні у 2014 р. навіть прийняттю архітектурних рішень була характерна апеляція до подолання радянської спадщини.

Голова Українського Інституту Національної Пам'яті Володимир В'ятрович у лютому 2015 р. висловив ідею перетворення Жовтневого палацу на музей Майдану. Вибір розташування пов'язаний серед іншого із тим, що у 1930-их рр. там знаходився будинок НКВД. На думку В'ятровича, *«Буде дуже символічно, коли місцем для музею Майдану стане будівля, де в 1930-ті розташували катівню НКВД – це означатиме остаточну перемогу ідеї свободи над тиранією»*. [143]

Ще одним напрямком комеморацій Євромайдану стало відзначення річниць подій, пов'язаних із ним. Під час річниці нічного розгону студентських протестів (відправної точки початку Євромайдану) одна із його організаторів, співачка Руслана, закликала активістів вийти в ніч з 29 на 30 листопада на Майдан і провести там «Ніч пам'яті» (наслідуючи «нічні чергування» протестувальників). [148] Річниця початку зіткнень на Грушевського (19 січня) стала приводом для кількох протестних акцій українських праворадикальних організацій. [189] А парламентська фракція «Народний фронт» висунула пропозицію зробити 16 січня, день прийняття так званих «диктаторських законів», не робочим днем для парламенту, назвавши його «чорним днем українського парламентаризму». [155]

Проте основною комеморативною датою Євромайдану, його офіційною річницею, стало 20 лютого – День Героїв Небесної Сотні. Ця дата була офіційно встановлена пам'ятним днем указом президента України 11 лютого 2015 р. [281] Вибір дати був пов'язаний із днем снайперських обстрілів на вулиці Інститутській. 18-22 лютого 2015 р. по всій країні пройшов широкий набір мистецьких і комеморативних акцій, присвячених Євромайдану. [209] Центральною серед них стала масова церемонія вшанування пам'яті загиблих на Майдані Незалежності 20 лютого та Марш гідності 21 лютого за участю президентів європейських країн й інших іноземних політиків. Під час вшанування пам'яті Небесної сотні у Києві 20 лютого була запущена світлова інсталяція «Промені Гідності». Світлові промені були встановлені на місцях загибелі активістів і символізували їхні душі.

У лютому 2015 р. Національний банк України випускає серію колекційних монет, присвячених протестним рухам під назвами – «Революція гідності», «Небесна сотня», «Євромайдан». [156]

Таким чином ми бачимо, що вже у 2014 р. формується повний спектр комеморацій навколо пам'яті про Євромайдан, серед яких пам'ятні дати, монументи, назви вулиць, ініціатива створення музею, інсталяції та пам'ятні монети. Це дає підставу вважати, що станом на 2014 р. Євромайдан став повноцінним українським місцем пам'яті і важливим ідентифікаційним знаком. Певною мірою можна говорити про те, що популярності комеморацій сприяв традиційно притаманний українській історичній пам'яті акцент на віктимності та «мартирологічному» сприйнятті української історії. Для нашого дослідження важливим є той факт, що комеморації Євромайдану часто витісняли об'єкти радянської культурної спадщини.

Починаючи з літа 2014 р. пам'ять про Євромайдан як ключовий сучасний український культурний наратив витісняється на другий план російсько-українською гібридною війною. Відтак, його вплив як місця пам'яті дещо падає. Зокрема, у 2015-2016 рр. на головній площі країни вже проходять

паради та святкові концерти. [147] Таким чином, простір Майдану Незалежності вже не сприймається владою та суспільством як у першу чергу простір комеморації Євромайдану.

Війна на сході України є незавершеним процесом, тому про неї не зовсім доречно говорити у контексті політики пам'яті. Втім, деякі форми комеморації війни виникають вже у 2014-2016 рр.

Так у 2015 р., напередодні Дня Незалежності, біля будинку Служби Безпеки України відкривається пам'ятник, що був представлений як *«скульптурна композиція «Козак-переможець», присвячена українським захисникам, які на передовій боронять свою рідну землю»*. Композиційно скульптура представляла собою поєднання мотивів національної української історії (образ козака), релігійних образів (алюзія на св. Георгія, що долає змія) та сучасної політичної кон'юнктури (битва на фоні карти України та ряд алюзій до російсько-українського конфлікту). [266] У 2016 р. у одному зі спальних районів Києва відкривається пам'ятник воїну-добровольцю. [172] У березні 2016 р. у Кривому Розі місцева влада споруджує пам'ятник військовим, загиблим у зоні АТО. [256] У ряді міст виникають вулиці, названі на честь учасників АТО (зокрема, у Чернівцях [271], Запоріжжі [249], Кіровограді [10]).

Більш помітним був вплив війни на культурні практики в країні. Поширеними у суспільних дискурсах стають твердження про потребу перемоги у інформаційній війні, що торкаються будь-яких суспільних сфер, від мистецтва і науки до журналістики і дипломатії. Показовим є зокрема відзначення «шевченківських днів» у 2015 р., що пройшли під гаслом «Шевченко мобілізує!». Під час урочистостей міністр культури В'ячеслав Кириленко заявляв, що *«Сьогодні Шевченко був би бійцем АТО»*. [230] Під час відзначення річниці бою під Крутами у 2015 р Український Інститут Національної Пам'яті розповсюджував листівки у яких називав його учасників «першими кіборгами» (проводячи аналогію з захисниками

Донецького аеропорту 2014 р.). [26] Таким чином, протягом досліджуваного періоду, навіть у комеморації подій, що не мали прямого стосунку до україно-російської гібридної війни та сучасної України, часто робились відсилки до війни. Це мало значний вплив на політику пам'яті в Україні та ставлення до радянської спадщини у зв'язку із тим, що протилежна сторона активно зверталася до радянського наративу у власній політиці пам'яті та ідентичності.

Як пам'ять про Євромайдан, так і травматичний досвід війни на сході України можуть бути охарактеризовані за допомогою концепції культурної травми. Згідно із соціологом Петром Штомпкою, попри свій деструктивний вплив на суспільство, культурна травма може звільнити силу для культурної та соціальної трансформації суспільства. Це може бути названо причиною чому культурна травма Євромайдану змінила суспільне ставлення до об'єктів радянської культурної спадщини. [405]

Одним із інструментів витіснення радянської спадщини у політиці пам'яті стала діяльність реформованого Українського Інституту Національної Пам'яті. Його директором 25 березня 2014 р. (невдовзі після закінчення Євромайдану) став український історик і громадський діяч Володимир В'ятрович, відомий серед широкого загалу діяльністю із розсекречення радянських архівів та активною участю у протестних акціях. Призначення В'ятровича головою УІНП співпало з хвилею призначень активістів Євромайдану на найвищі державні посади. Важливим є те, що Інститут був відновлений до обрання Петра Порошенка президентом України, тому, відповідно, не може бути названим інституцією, що була створена для реалізації політики пам'яті президента країни. Тому Інститут міг самостійно визначати напрямки та способи власної діяльності. УІНП як науково-дослідна установа була ліквідована у серпні 2014 р. [5, арк. 49] Положення про Український Інститут Національної Пам'яті, що було прийняте Кабінетом Міністрів України у листопаді 2014 р. багато в чому повторювало

повноваження та функції інституції у 2005-2010 рр. УІНП знову мав широкі та різнонаправлені повноваження, поєднуючи академічні, просвітницькі, комемораційні та соціальні функції. Його головним завданням визначалась *«реалізація державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу»*. [184]

У одному з інтерв'ю, після свого призначення, директор головним завданням назвав перетворення інституту на *«загальнонаціональний інструмент подолання тоталітарного минулого»*. [309] Він характеризував режим Януковича як неорадянський [68] і безпосередньо пов'язував трагічні події періоду Євромайдану із зупинкою державної політики подолання тоталітарного минулого:

«Як тільки зупинили процес відновлення національної пам'яті, почалися спроби реабілітації радянського минулого, а це врешті-решт, призвело в останні місяці влади Януковича до прямого використання радянських практик: розправи з інакодумцями, з опозицією, і навіть - розстрілів мирних людей у центрі столиці». [309]

За його словами, *«носії радянських цінностей нині є головним кадровим резервом терористичних загонів у так званих ДНР та ЛНР»*. З цієї причини *«питання декомунізації для України сьогодні стосується вже не лише гуманітарної політики, але й політики безпеки»*. Таким чином, вчений проводив зв'язок між наявністю радянської спадщини в українському культурному просторі і загрозою сепаратизму, називаючи перше безпосередньою причиною другого. В. В'ятрович називав російську агресію *«спробою відновлення Радянського Союзу»*. [70] Окрім того, директор заявляв про потребу скликання міжнародного трибуналу над більшовизмом. [288]

Подібний підхід визначає даний склад Українського Інституту Національної Пам'яті як типових «мнемонічних воїнів», що сприймають делегітимацію або зруйнування альтернативних версій минулого як найбільш важливе завдання їх діяльності. У цьому випадку, боротьба з радянським спадком була обрана ними як головне завдання політики пам'яті.

Розрив із радянською культурною спадщиною у офіційній політиці пам'яті можна простежити зокрема у характері законодавчих актів 2014-2015 рр. щодо вшанування річниць. Серед них лише один указ Президента та 4 постанови Кабінету Міністрів можна умовно віднести до радянського історичного наративу. [Додаток 2] Всі вони стосувалися вшанування пам'яті про Другу Світову, яке зазнає суттєвих змін і відходить від радянської традиції комеморації у 2014-2015 рр., про що ми будемо говорити у наступному розділі.

Колапс українських політичних партій, лояльних до радянської спадщини, діяльність УІНП, стихійний «ленінопад» (що буде проаналізований у одному із наступних розділів), а також вплив на колективну свідомість Євромайдану та війни на сході країни сформували певний політичний тренд на десовєтизацію серед провладних українських партій, у рамках якого різка антирадянська риторика та політика пам'яті стала притаманна не лише праворадикальним політичним силам, але й політикам, які раніше мало цікавились даною проблематикою.

Літом 2014 р. СБУ та міністерство юстиції України починає процес юридичної ліквідації Комуністичної Партії України у зв'язку зі звинуваченнями у причетності до сепаратизму. 24 липня 2015 р. КПУ втратила статус учасників виборчого процесу. Голова РНБО Олександр Турчинов у поясненні даного рішення робив відсилки до історії: *«Це історичний момент. Це відповідальність перед тими, хто похований у Биківні, Сибіру й інших містах»*. [122]

9 квітня 2015 р. український парламент, за активного сприяння Інституту Національної Пам'яті, приймає 3 закони, що пізніше отримали назву «декомунізаційні» - закон «Про засудження Комуністичного і Націонал-Соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» і «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». [98] Всі закони приймалися пакетом без попереднього суспільного обговорення. Їх авторами зазначались головні «спікери» провладних українських партій, що може говорити про сприйняття законів як важливої частини політичного іміджу даних партій. 15 травня 2015 р. закони були підписані Президентом. [185] Вони ознаменували нову епоху політики пам'яті щодо радянської спадщини в Україні: усунення з українського культурного простору було замінено законодавчою заборонаю.

Закон «Про засудження Комуністичного і Націонал-Соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» передбачав заборону державної символіки радянських республік і країн соціалістичного блоку, пам'ятників, назв вулиць, інших топографічних об'єктів, зображень, гасел і цитат, пам'ятних знаків, які мали стосунок до осіб, що обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, а також вводив відповідальність за заперечення злочинної природи нацистського і радянського режимів. Заборона не поширювалась на музейні експозиції та наукові матеріали. Втім, у тексті додавалась умова - «якщо це не призводить до заперечення злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму», яка створювала широкий простір для трактувань і маніпуляцій. [98]

Таким чином, сам факт приналежності до радянських державних органів певної постаті або участь у встановленні радянської влади визнавалась достатньою підставою для виключення з українського культурного простору.

Так державна українська політика пам'яті цього часу суттєво відрізнялась від політики пам'яті часів президентства Віктора Ющенка. У той період провадились спроби виключення з культурного простору лише осіб причетних до конкретних злочинів. Окрім того, за оцінкою Георгія Касьянова, реалізація постанов даного закону передбачала тотальне переоблаштування простору колективної пам'яті в Україні, оскільки об'єкти радянської спадщини, що підпадали під заборону складали значну частину українського культурного ландшафту. [350]

Помітним є те, що як даний закон, так і ряд інших ініціатив УІНП були реалізовані у рамках дискурсу «двох тоталітаризмів», поширеного у Балтійських країнах і деяких країнах Центрально-Східної Європи. Радянська система ототожнювалась із нацистською і була охарактеризована окупаційною та тоталітарною. Характерною також була відсутність співмірності заборон нацистської та комуністичної ідеології. В той час як націонал-соціалістична ідеологія зводилася до діяльності Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП) та символіки нацистської Німеччини 1939-1945 рр., законодавчі заборони комуністичної ідеології стосувалися не лише Радянського Союзу, але також зокрема і держав «народних демократій» та закордонних комуністичних діячів. [98]

У кінці 2015 р. Венеціанська комісія з прав людини висловила свої зауваження до тексту закону. Зокрема, вона відзначила занадто широкий перелік символів комуністичного режиму (навіть як для аналогічних законів у інших країнах). У нього потрапили навіть картинки з цитатами колишніх державних діячів Радянського Союзу. Ряд визначень називалися надто розпливчастими (зокрема, дефініція пропаганди тоталітарного режиму), критикувалась низька участь у процесах місцевих громад, практика заборони партій лише на основі їхніх назв, причетність закону до академічних досліджень. [300]

Закони підняли хвилю протестів і дискусій серед українських науковців і суспільних діячів. Так, у квітні 2015 р. група із більш ніж 50 впливових зарубіжних і українських вчених написала спільний лист, у якому просила Президента не підписувати закони задля утримки від політизації історії і від репутаційних втрат України, які він може спричинити. [78] Проте, подібна критика була мало поширеною серед представників «великої політики» і, таким чином, переважно залишилась у рамках «м'яких» форм пам'яті.

Серед парламентських фракцій піддали критиці закони лише представники «Опозиційного блоку», утвореного з колишніх представників Партії Регіонів. У своїй офіційній заяві вони назвали закони переписуванням історії і говорили про те, що *«не можна воювати з народними святами і нав'язувати людям, яких героїв їм шанувати»*. [205] Проте, подібна критика обмежувалась окремими несистематичними заявами опозиційних політиків і не передбачала провадження альтернативної політики пам'яті.

Пізніше, у жовтні 2015 р. УІНП оприлюднив список осіб, що підпадають під закон про декомунізацію. Він був охарактеризований як *«список прізвищ осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР, інших союзних або автономних радянських республік. Названі співробітники ЧК—ГПУ—НКВД—КГБ, а також діячі комуністичної партії, Жовтневого перевороту 1917 року. Також під декомунізацію потрапляють ті, хто встановлював радянську владу в Україні, переслідував учасників боротьби за незалежність України у XX столітті»*. Зазначалось, що список створений *«для зручності місцевих громад, які обирають нові імена комуністичним вулицям»*. [204]

Прикметним є те, що окремі прізвища цього переліку суперечили із історичним наративом, який панує в українській освітній сфері (одній із найбільш дерадянізованих сфер історичного знання в Україні). Так, зокрема, «декомунізованими» мали бути Петро Шелест, Микола Скрипник, Сидір Ковпак (втім, останні двоє прізвищ пізніше були виключені зі списку [377]),

які мають позитивну оцінку у більшості сучасних українських підручниках з історії. У список також потрапили діячі закордонних комуністичних партій (Клара Цеткін, Роза Люксембург, Анрі Барбюс, Долорес Ібаруррі), фігури, чия основна діяльність не була безпосередньо політичною чи управлінською – Аркадій Гайдар, Олексій Стаханов.

До 21 листопада 2015 р. місцеві ради мали провести перейменування всіх вулиць, що містили імена, присутні у списку. У випадку якщо цього не було зроблено, рішення переходило по чергову до міського або сільського голови та голови ОДА. За ухилення від перейменування топографічних об'єктів впроваджувалась відповідальність, аж до кримінальної. Перейменування міст мав затверджувати український парламент за поданням місцевих рад. Якщо місцеві ради не висовували пропозицій, Верховна Рада визначала нову назву за поданням Українського Інституту Національної Пам'яті. [320]

Подальша практика перейменування міст і вулиць, скинення пам'ятників продемонструвала, що ініційовані державою зміни у культурному просторі в регіонах часто виходили за рамки декомунізації (боротьби з радянською спадщиною). Так зокрема під перейменування потрапляли також назви, пов'язані із Росією та російським імперським історичним наративом. У Києві у рамках виконання декомунізаційних законів була перейменована вулиця Суворова. У кількох населених пунктах Черкаської області – вулиця Кутузова. [81] У Чернівцях і Кагарлику – вулиця Московська. [80] У Хмельницькому у міськраді розглядалося перейменування ряду вулиць з назвами російських культурних і наукових діячів (Пушкіна, Л. Толстого, Достоевського, Грибоєдова, Мічуріна, Попова). [82] Також часто у регіонах перейменовували вулиці радянським історичним фігурам, що не були присутні у списку діячів, що підпадають під декомунізацію. У кількох містах Донецької області і у місті Вишневому були перейменовані вулиці Максима Горького. [170] У Обухові - вулиця Валентини Терешкової. [120]

Подібні тенденції стирання не лише радянських, але також і російських культурних маркерів загалом підтримувались керівництвом Інституту. Так зокрема його директор підтримав перейменування Московського проспекту на проспект імені Степана Бандери у Києві, ініційоване депутатом міськради від «Свободи». [69] А в іншому інтерв'ю також підтримав перейменування аеропорту Бориспіль на честь Івана Мазепи супроти Казимира Малевича, пояснивши це тим, що для неукраїнців, які не асоціюють Малевича із Україною це *«буде сигналом того, що ця територія є об'єктом «руського миру»*. У цьому ж інтерв'ю В'ятрович заявив, що вважає *«природнім становлення української ідентичності через протистояння російській ідентичності»*. [70]

У зв'язку із цим, доречно говорити про те, що політика пам'яті 2014-2016 рр. мала на меті не лише усунення радянської спадщини, але також і загалом деполіфонізацію українського культурного простору, заміну присутніх у ньому радянських і російських культурних маркерів на українські національні.

Перейменування вулиць інколи викликало протести на регіональному рівні як від місцевої влади, так і від місцевих опозиційних політичних рухів. Так у Сумах активісти Опозиційного Блоку та комуністичної партії збирали підписи проти перейменування вулиць. [324] У Полтаві мер міста Олександр Мамай у спілкуванні з журналістами заявив, що не буде перейменовувати вулиці і запропонував займатись цим новому меру. [163] Втім, подібні протести щодо перейменування вулиць або відмови у виконанні законів, як правило, не мали системного характеру та значного масштабу.

Хвиля перейменувань міст із радянськими назвами прокотилась Україною на початку 2016 р. УІНП рекомендувало до перейменування 988 населених пунктів в Україні. [207] 4 лютого 2016 р. після узгодження з місцевими органами влади Верховна Рада України перейменувала 175 населених

пунктів. [52] 12 травня 2016 р. – ще 124 населених пункти (з них 6 районів, 4 міст, 114 сіл і селищ). [53]

Цей процес актуалізував проблему наявності не лише радянської, але також і російської імперської спадщини в Україні. Найбільш поширеним способом перейменувань стало повернення місту його дорадянської назви (якщо така існувала). Проблемою виявилось те, що у ряді населених пунктів така назва була присвячена російським імператорам або іншим неприйнятним для національного українського історичного наративу персоналіям. 25 жовтня 2015 р. під час місцевих виборів у Кіровограді було проведене опитування щодо майбутньої назви міста. З більш ніж 45 тисяч його учасників 35 тисяч проголосували за історичну назву міста Єлисаветград (на честь російської імператриці). [254] Проти такого можливого перейменування виступив голова УІНП В. В'ятрович, який говорив: *«Як пояснити нащадкам, що на 25 році незалежності, на другому році війни з Росією, українці самі обрали назву, яка нагадує про колоніальну залежність від тої самої Росії?»* [108] Півроку потому місто було перейменоване на Кропивницьке (ця назва зайняла лише 4 місце у опитуванні). [118]

Пізніше, схожа позиція щодо перейменування населених пунктів була озвучена керівництвом країни на найвищому рівні. Президент України Петро Порошенко під час промови на церемонії вшанування пам'яті жертв політичних репресій у заповіднику «Биківнянські могили» говорив: *«Імена катів з карти України – геть, це не обговорюється! А от яку назву обрати громада має вирішити сама, і це є її майбутнє. Єдине застереження – не повертатися до імперських найменувань. Я не дозволю, щоби карту України знову запламували новоросійськими топонімами!»* [66]

Саме перейменування міст викликало найбільше протестів від регіональної влади та їх мешканців. У ряді міст робились спроби залишити стару радянську назву міста шляхом винайдення для неї нової української (або

політично нейтральної) легенди. Так голова Дніпропетровської обласної ради Євген Удод пропонував не змінювати назву міста, а зберегти стару назву, присвятивши її святому Петру (за такий варіант «перейменування» проголосувало 45% учасників голосування за нову назву міста на інтернет-сайті міської ради). [166] Міська влада міста Комсомольск Полтавської області також не планувала змінювати історичну назву міста, натомість пропонуючи перетворити стару назву на аббревіатуру «КОлектив Молодих СОціально МОтивованих Людей Справжніх Козаків». [124] Сайт УІНП з приводу таких стратегій перейменування писав *«ігри та хитрощі навколо кривавої спадщини тоталітаризму є блюзнірством і наругою над пам'яттю мільйонів його жертв»*. [320] У подальшому, подана Інститутом Національної Пам'яті та затверджена Верховною Радою назва міста Горішні Плавні, що не має прямого стосунку до історії Комсомольська призвела до чисельних протестів, як від опозиційних політичних партій, так і від місцевих мешканців. [307]

Можна припустити, що причини подібних конфліктів полягають у несумісності державної стратегії декомунізації із регіональними ідентичностями містян. Пам'ятники та назви вулиць, що втратили свій символічний зміст у незалежній Україні часто лишались «невидимими» і тому їх усунення не викликало значного протесту. У той же час, назва рідного міста є одним із стрижневих елементів регіональної ідентичності. Тому їх перейменування (особливо у тих випадках, коли у міста не було історичної нерадянської назви) проходило з більшими труднощами.

Розділ 4. Особливості комеморації радянських свят в Україні 2005-2015 рр.

Свята та церемонії і традиції, що супроводжують їх – важливий інструмент формування «винайдених традицій» і утвердження певних моделей колективної пам'яті. Переписування святкового календаря згідно з новими ідеологічними завданнями стало однією із поширених практик у пост-революційних модерних суспільствах та інших суспільствах, що переживають значні культурні переміни. Післяреволюційна Франція та тоталітарні режими XX ст. (фашистська Італія, нацистська Німеччина і Радянський Союз) є найбільш яскравими прикладами таких перемін.

Святкування ювілеїв подій минулого, що мають значення для національної історії або державної ідеології є поширеною практикою модерних держав. Таким чином владні еліти шляхом інсценізації проводили зв'язок з певним історичним періодом задля ствердження ідеї спадкоємності та власної легітимації. [359, с. 74-88] У контексті нашого дослідження ця теорія є важливою задля розуміння природи комеморацій 9 травня, річниці перемоги у Другій Світовій війні.

У Радянському Союзі нові свята та обряди з 1920-х рр. були інструментом формування «нової людини» та ідеологічної індоктринації. Нові свята та обряди мали витіснити релігійні. Не випадково дати проведення свят, які культувалися в СРСР хронологічно були близькими до них. Новий Рік мав витіснити святкування Різдва, травневі свята – Великодня. [404, с. 73-74]

Зі сталінських часів утверджується підхід до святкування офіційних дат як до «вітрини соціалізму». Нові форми святкувань – демонстрації трудящих, фізкультурні паради та нові візуальні форми – гасла, транспаранти та портрети вождів виступали візуальними свідченнями досягнень і переваг радянського ладу. [404, с. 74]

Антропологи К. Келлі та С. Сиротіна на матеріалах усної історії та радянських документів аналізували функціонування та суспільне сприйняття офіційних свят у часи «застою». З 1960-х рр. радянські партробітники та ідеологи більше зважають на важливість не лише ідеологічної, але і розважальної функції офіційних свят і ритуалів. З цього часу радянські свята, з одного боку, викликають більше позитивних спогадів у дітей і молоді. З іншого, непоміченою або незрозумілою залишається їх ідеологічна та політична складова. Дослідниці роблять висновок, що радянські свята з того часу фактично не виконували своїх функцій згуртування радянського суспільства, а скоріше призвели до атомізації суспільних цінностей. Таким чином, саме з цього часу можна датувати початок деідеологізації, деполітизації та більш повсякденного сприйняття радянських свят, яке є поширеним і сьогодні. [356]

Після 1991 р. не було здійснено суттєвих спроб перегляду радянського календаря свят і пам'ятних днів. Володимир Кравченко у 2003 р. писав про те, що календар свят, який відзначаються на державному рівні є еклектичним, проте в ньому помітною є домінація радянських дат. [360, с. 356] Календар українських свят і пам'ятних дат можна умовно поділити на наступні групи – свята, що мають радянське походження (як ідеологічного, так і не ідеологічного характеру, у тому числі професійні свята), релігійні свята, українські національні свята (ті, що мають стосунок до української національної історії або культури) і новітні свята, що відзначають події модерної української історії та мають стосунок до незалежної України (День Незалежності, День Конституції, День Української Армії).

Серед українських свят найбільше значення (як найбільшу популярність серед населення, так і найбільш гучне відзначення від української влади) мають дати, що є державними вихідними. Таких за весь час історії незалежної України було 11: День незалежності України (у 1991 р. святкувався 16 липня, у день прийняття декларації суверенітету України, з

1992 - перенесений на 24 серпня); 1 січня – Новий Рік (вихідний з 1991 р.); 8 березня – Міжнародний жіночий день (вихідний з 1991 р.); 1 і 2 травня – День міжнародної солідарності трудящих (вихідний з 1991 року); 9 травня – День Перемоги (вихідний з 1991 р., до 2015 р. мав назву День Перемоги у Великий Вітчизняній війні, після – День Перемоги над Нацизмом у Другій Світовій війні); 28 червня – День Конституції України (відзначається з 1996 р.); 7 і 8 листопада – річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції (був святковим днем з 1991 р. по 2000 р.), 14 жовтня – День захисника України (святкується з 2015 р.), 7 січня – Різдво, Великдень і Трійця (всі – вихідні з 1991 р.). [332]

Із даного переліку можна зробити кілька висновків. Перш за все, список неробочих днів був утверджений відразу після здобуття незалежності 1991 р. і з того часу рідко зазнавав змін. По-друге, календар утверджений 1991 р. фактично повторював радянський. Із 6 радянських неробочих днів був виключений лише один - День Конституції СРСР. До решти 5 свят було додано 3 релігійних і День Незалежності України. Характерним є те, що свято яке мало виключно ідеологічний і політичний радянський зміст - День Жовтневої Революції, перестало бути неробочим днем лише у 2000 р. [128] Таким чином, зміни у святковому календарі в Україні після 1991 р. є ще одним свідченням порівняної лояльності української держави до об'єктів радянської спадщини.

У нашому дослідженні ми зосередимо увагу на 4 найбільш популярних святах, традиції відзначення яких зародились у Радянському Союзі та які мають або хоча б мали часткове ідеологічне підґрунтя – День перемоги (9 травня), День міжнародної солідарності трудящих (1-2 травня), Міжнародний жіночий день (8 березня) та День захисника Вітчизни (23 лютого).

4.1. Місце 9 травня у політиці пам'яті в Україні 2005-2015 рр.

Огляд політики пам'яті щодо радянських свят в Україні варто почати з аналізу комеморацій 9 травня, Дня Перемоги. Це свято за рівнем своєї інструменталізації значно випередило інші радянські свята. Більшість дослідників називають концепт перемоги у Великій Вітчизняній війні (традиційна радянська назва війни СРСР проти нацистської Німеччини та її союзників як частини Другої Світової) ключовим елементом радянської ідентичності та надважливою складовою культурної політики держави. [370, с. 206] Авторський аналіз політики пам'яті та специфіки комеморації Дня Перемоги в Україні представлений у статті «Відзначення 9 травня як дзеркало української політики пам'яті». [366]

Характерно, що офіційне відзначення Дня Перемоги не має нерозривної традиції з кінця війни. 1945 р. 9 травня було встановлено неробочим днем як *«свято Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»*. Проте вже з 1947 р. це свято знову стає робочим днем. [332, с. 142] 1965 р. День Перемоги було проголошено офіційним державним святом і вихідним. 20-та річниця Перемоги стає найбільш гучним і масовим відзначенням 9 травня. Саме 1965 р. засновується почесне звання «Місто-Герой». З цього часу у регіонах створюються численні меморіальні комплекси, відкриваються «зали війни» у краєзнавчих музеях і тематичні кімнати у школах і робочих приміщеннях. [378, с. 206]

З цього часу пам'ять про Перемогу у Великій Вітчизняній війні стає центральною міфологемою Радянського Союзу, заміщаючи собою міф про Жовтневу революцію. Ідея спільної боротьби проти єдиного ворога різних радянських народів мала великий потенціал для створення єдиної радянської моделі ідентичності. Концепт Перемоги був спільним для всіх народів СРСР,

проте кожна республіка мала в ньому власний пантеон героїв, комеморативні місця та дати (звільнення окремих країн чи міст). [340, с. 218-219]

К. Келлі та С. Сіротіна відзначають, що на сімейному рівні 9 травня святкувалось задовго до того як стало державним вихідним у 1965 р. та навіть називають його одним із радянських популярних сімейних свят, на рівні з Новим роком. [356, с. 282] Таким чином, можна відзначити, що День Перемоги у Радянському Союзі було не лише «винайденою традицією» та частиною «культурної пам'яті», але також мало зв'язки з «живою» комунікативною пам'яттю людей. Культуролог Крістель Лейн розглядала відзначення 9 травня як основний елемент радянської політичної релігії, а також вказувала на те, що це святкування, за своєю суттю, є поминальним ритуалом, оскільки передбачає зустріч минулого із теперішнім задля легітимізації останнього. [404, с. 74]

Варто також коротко розглянути значення комеморації Дня Перемоги та культу Перемоги загалом для російської офіційної політики пам'яті у зв'язку з їх культурним (запозичення символів і способів комеморації) і політичним (використання пам'яті про війну у дипломатичних стосунках держав, підтримка комемораційних ініціатив певних політичних сил) впливом на відповідні процеси в Україні.

Російський соціолог Лев Гудков відзначав, що з початку 2000-х пам'ять про Перемогу набуває рис державної ідеології та стає найважливішим елементом російської колективної ідентичності, а також *«точкою відліку, мірилом, що задає певну оптику оцінки того, що пройшло і частково, - розуміння сьогодення і майбутнього»*. [342, с. 53]

У 2000-их рр. після приходу до влади Володимира Путіна значення Другої світової війни для колективної пам'яті у Росії різко зростає. Так, якщо у 1996 р. на питання «Що у вас особисто викликає найбільшу гордість у нашій історії?» варіант «Перемога у Другій світовій війні» обирали 44 % опитуваних, то у 2003 р. їх кількість зросла до 87 %. [342, с. 50] Пов'язати це

можна зокрема із тим, що російська влада з того часу щорічно організовує великий комплекс комеморацій і інших заходів політики пам'яті, направлений на відзначення Дня Перемоги.

Основною стратегією політики пам'яті щодо Другої Світової війни у Росії є консервація старих радянських моделей пам'яті та теза про недопущення перегляду її усталених оцінок (зокрема, Нюрнберзького процесу). Можливо, найбільш яскравим проявом цієї стратегії стала діяльність *«Комиссии по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России»* (2009-2012 рр.), яка була утворена за місяць до святкування 65-ї річниці Перемоги. [274] Її метою, перш за все, був контроль над публічними і академічними наративами Другої Світової. Щорічне проведення гучних військових парадів, жорсткий державний контроль за висвітленням Великої Вітчизняної війни у шкільних підручниках також підтверджували ці тенденції.

Варто втім зауважити, що російські політики не могли дозволити собі повністю повторювати радянські комеморації. Одним із новітніх російських заходів політики пам'яті стало винаходження георгіївської стрічки як нового символу вшанування 9 травня. Олексій Міллер відзначав, що георгіївська стрічка виникла як суспільна ініціатива (тобто зародилася у сфері «м'яких форм» пам'яті) до 65-ї річниці Перемоги та була створена для знаходження некомуністичного символу вшанування 9 травня. Проте, з часом, у зв'язку з активною підтримкою цієї символіки державою та її політизацією, фактично, перетворилася на провладний символ у Росії та символ проросійських рухів в інших пост-радянських країнах. [371]

Важливим також є те, що для Росії пам'ять про Другу Світову стала інструментом зовнішньополітичного впливу. Щороку Російська Федерація запрошує очільників колишніх радянських республік і держав, що входили до антигітлерівської коаліції на святковий парад до Дня Перемоги у Москву.

Своєрідним викликом для російської політики пам'яті став дискурс «двох тоталітаризмів», поширений у державах Центрально-Східної Європи, що оцінював їх історичний досвід Другої Світової у контексті перебування між двох вогнів тоталітарних держав. У відповідь на це, провідні російські політики неодноразово заявляли про спробу «реабілітації фашизму» в країнах центрально-східної Європи і протестували проти комемораційних рішень даних країн. [110] Так перенесення монументу радянському солдату в Талліні у квітні 2008 р. з центральної частини міста призвело до жорстких дипломатичних конфліктів Естонії з РФ. [23]

Офіційна російська політика пам'яті про війну та поширені комеморації мали вплив на історичну політику в Україні, що буде продемонстровано далі в розділі.

9 травня є українським державним святом і вихідним з 1991 р. Згідно із соціопитуванням КМІС, не зважаючи на поступову втрату популярності, 9 травня лишається одним із найбільш популярних свят в Україні. У 2013 р. 40% громадян включили його до переліку своїх улюблених свят (у 2011 р. цифра складала 50%). [225] Подібні тенденції також можна відслідкувати у масовості відвідування офіційних заходів Дня Перемоги. Згідно з даними Міністерства Внутрішніх Справ, урочистості на 9 травня у 2012 р. відвідали 2,4 млн. осіб. [46] У 2013 р. - 1,6 млн. [15] Такі цифри говорять про порівняно великий рівень популярності святкових заходів. Для порівняння, кількість людей, що брала участь у масових відзначеннях Нового Року у 2009 р. складала 1,6 млн., згідно з інформацією МВС [181] (втім, варто враховувати більш холодну погоду 31 грудня та те, що Новий Рік часто сприймається як сімейне свято).

Традиційний набір святкових заходів рідко зазнавав змін з 1991 р. та мало відрізнявся у Києві та регіонах. Переважно, це були військові паради, урочисті ходи (на яких ветерани проходили разом із керівництвом країни та

лідерами партій), покладання квітів до меморіалів, святкові концерти, частування ветеранів, салюти.

Першим заходом політики пам'яті часів президентства Віктора Ющенка щодо відзначення 9 травня, який викликав значні дискусії, стала ідея відміни військового параду на 60-ту річницю Дня перемоги. Прем'єр-міністр Юлія Тимошенко заявила, що влада планує *«замість параду, на який приходять поодинокі ветерани, запросити всіх учасників війни і розсадити їх уздовж столів на Хрещатику, почастивавши традиційною солдатською кашею на тлі фронтової музики»*. [123] Подібний захід політики пам'яті можна інтерпретувати як спробу «демократизації» офіційних урочистостей 9 травня та часткового відходу від традиційних радянських «парадних» форм вшанування пам'яті.

Лідер опозиційної партії СДПУ (о) Віктор Медведчук назвав відміну параду *«зменшенням ролі українського народу в перемозі над нацизмом, знуцанням над пам'яттю загиблих, неповагою до ветеранів»*. [289] Подібна критика доводить ідею ритуальної природи традиційних радянських комеморацій 9 травня. Будь-які зміни в ритуалі викликають велику критику та інтерпретуються як неповага до ветеранів.

Проте, значно більше контрверсій викликало інше рішення української влади того періоду, а саме легалізація націоналістичного підпілля та ідея примирення ветеранів Червоної армії із бійцями УПА. Вперше президент висловив ідею примирення у лютому 2005 р. через кілька місяців після свого обрання. Тоді він сказав, що хоче щоб ветерани Червоної армії та УПА підписали декларацію про примирення до 60-ї річниці Дня перемоги. [55] Подібна декларація не була підписана ні в 2005 р., ні в наступні роки президентства Ющенка. Окрім того, обговорювалась, але не була реалізована ідея спорудження спільного пам'ятника ветеранам УПА і Червоної армії. [151] У своїх святкових промовах президент умисно згадував персонажів радянського канону Великої Вітчизняної війни із героями націоналістичного

підпілля, акцентуючи на тому, що обидві сторони воювали за свою країну. Майже на кожній своїй святковій промові В. Ющенко закликав до примирення ветеранів. За свідченням журналістів, часто такі заяви закінчувались гулом і протестами зі сторони присутніх на святкуванні ветеранів Червоної армії. [16]

Характерно, що навіть частина близького оточення президента не підтримувала цю ідею. Так голова утвореного за ініціативою В. Ющенка Українського інституту національної пам'яті та Всеукраїнського об'єднання ветеранів Ігор Юхновський говорив про те, що *«умовляє Президента, щоби він зовсім перестав займатися цією проблемою»*. [106] На його думку, неможливість примирення пов'язана із тим, що в живих серед ветеранів Червоної армії переважно залишилося керівництво, яке не зацікавлено в такому перемир'ї. Частина оточення В. Ющенка (зокрема, голова Української Народної Партії Юрій Костенко), натомість, напередодні річниці Дня Перемоги підіймали питання визнання УПА воюючою стороною у Другій Світовій. [193] Проте, дана ініціатива також не була реалізована.

Характерно, що, згідно з соціологічними опитуваннями, діяльність щодо примирення дала зворотній ефект. Згідно з даними Центру Разумкова, ідея примирення ворогуючих сторін минулого в Україні замість пошуку винних втратила з 2003 р. по 2009 р. 19% підтримки (65% у 2003 проти 46% у 2007 р.). [290] Втім, зазначимо, що в опитуванні йшлося про історію XX ст. в цілому, а не лише про Другу Світову війну. Більше того, соціологічне опитування цього ж центру у квітні 2010 р. (невдовзі після закінчення президентського терміну В. Ющенка) продемонструвало, що рівень підтримки ініціативи примирення ветеранів Червоної Армії із ветеранами ОУН-УПА навіть нижчий за рівень підтримки примирення ветеранів радянської та німецької армій (33% негативного ставлення проти 28,5%). [304, 305]

Пов'язати це можна, серед іншого, із діяльністю лівих і проросійських політичних сил. Вони щороку організовували власні церемонії відзначення 9 травня, на яких часто з'являється радянська символіка. Радянський прапор інтерпретувався такими силами як «знам'я перемоги», оскільки під ним воювали радянські воїни у часи Другої Світової. Відповіддю на політику легалізації націоналістичного підпілля стала риторика «відродження фашизму». Так, зокрема, у східноукраїнських містах (наприклад, у Луганську) з ініціативи лівих сил стали з'являтися пам'ятники, пам'ятні знаки та виставки, присвячені «жертвам УПА». [32]

Попри те, що ряд комеморативних ініціатив Віктора Ющенка викликали гострі дискусії та суспільні протистояння, у часи його президентства не було зроблено значних кроків із переосмислення стратегій відзначення Дня перемоги та вшанування пам'яті Другої Світової війни. Так, зокрема, президент продовжував вживати у своїх привітальних промовах поняття «Велика Вітчизняна війна» (яке у той час вже активно дискутувалось у академічних колах), лишилися незмінними більшість святкових заходів 9 травня.

У цей період партії радикального правого та націоналістичного спрямування, що мають найбільш критичну позицію щодо об'єктів радянської культурної спадщини, займали в українському політикумі маргінальні позиції. Не зважаючи на це, вони також провадили власну політику пам'яті щодо Дня Перемоги. Праві рухи заявляли про те, що 9 травня не є українським святом і пропонували ввести замість нього відзначення 8 травня як Дня визволення Європи. Також дані політичні рухи активно виступали за легалізацію УПА та визнання її воюючою стороною у Другій Світовій війні. [32]

У часи президентства В. Ющенка з'являються перші конфлікти у регіонах щодо використання комуністичної символіки. Так 9 травня 2007 р. ряд націоналістичних партій Івано-Франківська протестували проти

використання червоних прапорів у місті та виступали за легалізацію державою націоналістичного підпілля часів Другої Світової. [32] Варто зазначити, що частина лівих партій у цей період свідомо організовували акції провокативного характеру у західноукраїнських містах. Так у 2009 р. ряд партій лівого спрямування (КПУ, СПУ, ПСПУ) організували відзначення Дня Перемоги у Львові. Під час святкування активно використовувались радянські лозунги та символи. Організатори акції пояснювали обрання місця проведення акції тим, що вона *«спрямована проти відродження фашизму, який тут почав піднімати голову»*. [63]

Рік обрання президентом Віктора Януковича співпав з черговим ювілеєм Дня перемоги. У березні 2010 р. він пообіцяв відмінити укази про присвоєння Степану Бандері і Роману Шухевичу звання Героя України, що може бути розцінено як певний жест ствердження радянської моделі пам'яті про Другу Світову супроти націоналістичної напередодні ключової комеморативної дати. [315] За місяць до Дня Перемоги Верховна Рада України проголосила 2010 р. в Україні роком ветеранів Великої Вітчизняної війни. [204]

На 65-річний ювілей Дня Перемоги у Києві був відновлений військовий парад (за участю військової техніки) у якому взяли участь парадні розрахунки з Росії та Білорусі. [59] У подальшому, військова техніка використовувалась в урочистостях і в наступні роки президентства Януковича. Також на святковий парад та інші урочистості доступ був обмежений і надавався лише за перепустками, що стало приводом для критики офіційних урочистостей від опозиційних політиків і преси. [86] У місті Севастополь цього року вперше на День Перемоги відбувся спільний парад українських і російських військових сил. [262]

Найбільш гострі конфлікти щодо відзначення Дня Перемоги відбулись у 2011 р., і були пов'язані з рішенням влади щодо визнання так званого прапору Перемоги (штурмовий прапор 150-го ордена Кутузова II ступені Ідрицької стрілецької дивізії, встановлений 1945 р. над рейхстагом, що

майже повторює собою прапор СРСР) символом перемоги радянського народу та його армії і флоту над фашистською Німеччиною в роки Великої Вітчизняної війни. Заради цього, були внесені зміни до державного закону "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років" 2000 р. Відтепер, частиною офіційних урочистостей з відзначення Дня Перемоги ставало використання копій прапора Перемоги біля Вічного вогню, могил Невідомого солдата, під час урочистих заходів і протягом офіційного підйому прапорів поряд з державним. [97] Варто відзначити, що до 2011 р. використання прапора не було заборонено. Втім, подібне рішення стало, з одного боку, «зеленим світлом», що заохотило партії лівого спрямування та провладні регіональні органи управління активніше використовувати комуністичну символіку; з іншого - своєрідною «червоною ганчіркою» для правих політичних рухів і опозиційно налаштованих місцевих органів. Це рішення активно критикувалось у ЗМІ та називалося провокативним.

9 травня 2011 р. у Львів приїхала делегація, що складалася з лівих проросійських політиків і суспільних рухів (зокрема одеська партія «Родина» та кримський рух «Русское единство»). У рамках акції «Дорогами победы» (акція полягала в тому, що на великій копії прапора Перемоги лишали свої підписи ветерани з різних регіонів України), учасники мали намір встановити на Пагорбі Слави великий радянський прапор з двох частин, який, за їх словами, мав символізувати єдність сходу та заходу країни. Ліві активісти зіштовхнулись з протестом зі сторони націоналістичних рухів (зокрема, набираючої популярності у той час праворадикальної партії «Свобода»), що намагалися стати на перешкоді встановленню червоного прапора. Конфлікти переросли у фізичні зіткнення із застосуванням зброї. [258] У наступні роки міська влада західноукраїнських міст Львова та Івано-Франківська часто забороняла будь-які публічні акції 9 травня з метою уникнення подібних провокацій. [105]

9 травня 2010 р. у Львові була затримана група студентів, що розвішувала чорні стрічки на державних прапорах офіційних установ у знак відзначення Дня Перемоги. Вони пояснювали свої дії тим, що «для українців це не свято Перемоги, а траур за загиблими». [131] У подальшому, українські прапори з чорними стрічками використовувались на протигагу радянським прапорам під час відзначення 9 травня.

Окрім заохочення використання червоного прапору, іншою особливістю владних комеморацій Дня Перемоги часів президентства Віктора Януковича стало запозичення новітніх російських комеморацій Дня перемоги та проведення спільних святкових акцій. Так, зокрема, певний суспільний резонанс викликало використання Георгіївської стрічки (офіційного російського символу 9 травня з 2005 р.) у офіційних владних комемораціях (зокрема на логотипі Першого Національного телеканалу). Критика від журналістів і опозиційних політиків була пов'язана із російським імперським походженням цього символу. Одним із прикладів такої критики є висловлювання блогера сайту «Українська Правда»: *«Всі, хто зараз долучається до акції "Георгіївська стрічка", віддає свій голос на підтримку імперської політики Кремля, а не шанує пам'ять ветеранів»*. [228]

На 65-ту річницю Дня Перемоги була проведена акція «Поїзд Перемоги», що передбачала прибуття потягу з делегаціями ветеранів із Білорусі та України до Москви, де вони мали взяти участь у святковому параді на Червоній площі. [94] У Дніпрі 2013 р. на 9 травня пройшла акція «безсмертний полк» на чолі з Віце-прем'єр-міністром України Олександром Вілкулом, що полягала у святковій ході, учасники якої несли портрети своїх родичів, які брали участь у Другій Світовій. [67] Акція вперше пройшла у російському місті Томськ у 2012 р., і з 2013 р. проводиться щороку за підтримки держави у 120 російських містах. Всі вищезазначені ініціативи дали підставу критикам владної культурної політики розцінювати політику пам'яті президента як *«створення єдиного соціокультурного простору з*

Росією і пострадянським світом» (за висловом директора політико-правових програм Центру Разумкова Юрія Якименка). [160]

Лояльність уряду до радянських символів стимулювала місцеву владу у регіонах, де комуністична партія мала представництво, частіше використовувати радянські символи та гасла у власній політиці пам'яті, пов'язуючи їх із відзначенням Дня перемоги. У 2010 р. напередодні 9 травня у Луганську Комуністичною партією були встановлені біл-борди із зображенням Сталіна і текстом "Народ-Сталин-Победа!". [257] У цей же час, у Запоріжжі на території місцевого комітету КПУ був встановлений перший побудований в Україні пам'ятник Йосипу Сталіну. [44] Таким чином, відзначення 9 травня для лівих політичних сил у цей період дало можливість для найбільш відвертих апеляцій до комуністичної спадщини.

У грудні 2012 р. нардепи від КПУ подають законопроект «щодо збереження назв вулиць пов'язаних з Великою Вітчизняною війною 1941-1945 років», що передбачав заборону перейменування вулиць або споруд на честь військовослужбовців і подій, пов'язаних з війною. Даний законопроект можна назвати спробою законодавчої «консервації» радянської моделі пам'яті про минуле, що характерна сучасній російській політиці щодо Другої Світової. [197]

Як ми бачимо, більшість дискусій навколо відзначення 9 травня у 2005-2013 рр. була пов'язана з питанням доречності використання радянських або російських форм комеморації. Приймаючи до уваги той факт, що абсолютна більшість новітніх російських форм комеморації Другої Світової були реактуалізацією старих радянських практик політики пам'яті, фактично дискусія зводилась до питання доречності збереження старих радянських форм вшанування Дня Перемоги. До того ж, радянські та сучасні російські комеморації часто ототожнювались у публічному дискурсі.

Вперше в історії незалежної України комплексне переосмислення концепту відзначення Дня Перемоги відбулось у 2014 р. Радянська модель

пам'яті про Велику Вітчизняну Війну опинилася у центрі ідеології та ідентичності проросійських сепаратистів, що намагалися зобразити свої бойові дії проти української армії як війну проти фашизму. Прикладом чого зокрема стали написи на танках «На Київ», що наслідували написи «На Берлін» радянських танків. Іншим прикладом став марш полонених у Донецьку на День незалежності України 2015 р., що наслідував марш полонених німецьких воїнів у Москві наприкінці радянсько-німецької війни. [418] Російський соціолог А. Тітков продемонстрував, що навіть у виробленні власних ритуалів війни та сорому сепаратисти формально або безпосередньо апелювали до досвіду покарань 1943-1946 рр. (публічні суди, публічні страти, реальні та постановні розстріли). [393] У зв'язку із цими факторами, українська влада відчувала потребу переосмислення концепту пам'яті про Другу Світову та створення моделі пам'яті, що заперечувала би вихідні положення ідентичності сепаратистів.

Українським урядом та Інститутом національної пам'яті була здійснена велика робота зі сприяння переосмисленню концепту відзначення 9 травня. Візуальним свідченням чого стала зміна символіки вшанування пам'яті про Перемогу у Другій Світовій війні. Потреба заміни була пов'язана із тим, що Георгіївська стрічка, основний російський символ вшанування Дня Перемоги, стала одним із ідентифікаційних знаків проросійських сепаратистів. Новим символом 9 травня став Червоний мак, створений на основі Британського символу вшанування пам'яті загиблих військових *Remembrance poppy*, оформлений у вигляді збройного прицілу і девіз «Ніколи знову» - оригінальне гасло символу пам'яті про Голокост. Вибір даної символіки демонструє прагнення вжитку поширених у Європі форм вшанування пам'яті та заміщення тріумфального образу Другої Світової, притаманного радянській ідеології Великої Перемоги, на більш характерний для європейських країн віктимний образ. Характерним також є використання

символів комеморації Голокосту, що слугують створенню жертвовного образу пам'яті українців про Другу Світову війну.

Важливим також було перенесення акценту на відзначення річниці саме Другої Світової, а не радянсько-німецької війни 1941-1944 рр. (Великої Вітчизняної). Так на символіці був вказаний 1939 р. як час початку війни, а не 1941 р. Важливість перенесення дати полягала у врахуванні історичного досвіду західноукраїнських земель (на яких війна розпочалась на два роки раніше із окупації радянськими військами) та факту підписання пакту Молотова-Ріббентропа.

У рекомендаціях до відзначення Дня перемоги, випущених Інститутом національної пам'яті, рекомендувалось відмовитись від святкування Дня перемоги у радянському форматі, зауважувалось про недоречність військових парадів (як атрибуту російських і радянських традицій відзначення 9 травня) і зазначалось, що *«розгляд Другої світової війни як Великої Вітчизняної війни, відродження радянських традицій відзначення Дня Перемоги також використовуються для відновлення та посилення ідеологічного впливу Росії на пострадянському просторі»*. Окрім того, Інститут пропонував поряд із 9 травня *«зважаючи на євроінтеграційні прагнення країни»* відзначати 8 травня у формі Дня пам'яті. [306]

Напередодні 9 травня Петро Порошенко називає антитерористичну операцію на сході країни Вітчизняною війною 2014 р., а військових, що беруть у ній участь *«онуками, правнуками та праправнуками тих, хто боровив країну 70 років тому»*. [202] Ця заява мала потужний символічний капітал, ставши яскравим прикладом переосмислення радянської міфології та адаптування її елементів для конструювання новітнього українського пантеону героїв.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада у рамках законопроекту «Про визнання організацій, які боролись за незалежність України у XX столітті» визнала ОУН і УПА борцями за незалежність України та воюючою стороною у

Другій Світовій війні. Автором цього законопроекту був депутат Юрій Шухевич, син командира УПА Романа Шухевича. [154]

У 2015 р. на 70-ту річницю Дня перемоги святкування пройшли під тим же концептом, проте більш гучно та масово. Цього разу офіційно було утворено два державних свята – 8 травня як День пам'яті і примирення і 9 травня як День перемоги над фашизмом (замість Дня перемоги у Великій Вітчизняній війні). Основна частина урочистостей пройшла 8 травня. 9 травня у Києві відбувся військовий парад без участі техніки. [260]

Важливою особливістю відзначення Дня Перемоги стали часті паралелі до сучасності та війни на сході, а також порівняння ветеранів Другої світової із сучасними українськими військовими. Новим слоганом 9 травня стали слова «Пам'ятаємо! Перемагаємо!». Під час урочистостей в українському парламенті були присутні 3 групи ветеранів – ветерани Червоної армії, бійці УПА та учасники антитерористичної операції. [56] Прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк говорив про те, що *«Будь-який агресор, який марить новими територіями, брязкає зброєю і нехтує волею народів, неодмінно повторить долю гітлерівського режиму»*. [56] Організацією «Український опір» була випущена серія листівок, що порівнювала героїв антитерористичної операції із героями Другої Світової. [72]

Еклектичність комеморацій Дня перемоги (умисне поєднання протилежних одне одному наративів), притаманна політиці пам'яті Віктора Ющенка, вийшли на новий рівень у 2014-2015 рр. На всіх урочистостях були присутні як ветерани УПА, так і ветерани Червоної Армії. Велику популярність здобула соціальна реклама, випущена за підтримки Інституту Національної Пам'яті, в якій військовий, що воює в зоні АТО телефонує привітати свого дідуся-ветерана Червоної Армії. Наприкінці розмови дідусь звертається до онука словами «Слава Україні!». [206] Гасло використовувалось під час війни бійцями УПА та здобуло велику популярність в Україні під час протестів зими 2013-2014 рр. Популярною у

мас-медіа також стала спільна фотографія ветерана Червоної Армії Івана Залужного та сотенника УПА Мирослава Симича, що тиснули один одному руки у рамках святкових урочистостей до Дня Перемоги. [54]

Також нова політика пам'яті передбачала пропагування більш ексклюзивної української моделі пам'яті про Другу Світову. Зокрема, УІНП розповсюджував листівки із серії «10 історій про українців, які воювали проти нацистів у лавах Об'єднаних націй», що представляли короткі біографії етнічних українців, що воювали у різних арміях світу. [138] Це контрастувало із попередніми формами комеморацій Дня Перемоги, що акцентувались на вшануванні Червоної армії та спільній ролі у Перемозі різних радянських народів.

У 2014-2015 рр., фактично, не відбувалось протестів або альтернативних сценаріїв комеморації Дня Перемоги від більшості лівих рухів. Частина з них підтримали проросійських сепаратистів на сході України та самоусунулись з українського політикуму, інші – в умовах україно-російської війни втратили більшу частину своєї підтримки в Україні та зійшли на маргінес.

Проведений аналіз демонструє, що заходи політики пам'яті, запропоновані у часи президентства Віктора Ющенка (легалізація націоналістичного підпілля, одночасне вшанування пам'яті бійців різних сторін барикад), у 2014-2015 рр. були успішно втілені та не зустріли значних протестів. Більше того, навіть політика пам'яті, що пропонувались до 2014 р. переважно маргінальними та радикальними політичними групами у 2014-2015 рр. була реалізована на найвищому державному рівні. А саме, визнання бійців УПА борцями за незалежність України, більш жалобна природа свята, акцент на вшануванні 8 травня замість 9. Багато в чому це стало результатом україно-російської гібридної війни, яка стала ключовим сюжетом відзначення 8-9 травня у 2014-2015 рр.

З іншої точки зору, зміни у стратегіях комеморації 9 травня мали здебільшого інклюзивну природу (одночасно використовували складові

різних моделей історичної пам'яті). Вони були одними із небагатьох спроб створити інклюзивну модель політики пам'яті в Україні у період панування тренду на декомунізацію та витіснення будь-яких елементів радянської спадщини з українського культурного простору. Таким чином, із дослідження можна зробити висновок, що форми політики пам'яті з інклюзивним об'єднавчим потенціалом можливі навіть під час війни та політичної кризи та навіть у суспільствах, розколотих різними моделями історичної пам'яті.

4.2. Політика пам'яті щодо інших радянських свят в Україні.

День Перемоги завжди був найбільш дискутованим і інструменталізованим у публічній сфері радянським святом в Україні. Проте, 9 травня не є єдиним популярною календарною датою «із радянським корінням» в Україні. Можна виділити ще три свята, традиції вшанування яких походять із радянських часів, і які широко відзначались в Україні протягом досліджуваного періоду – 23 лютого (День захисника Вітчизни), 8 березня (Міжнародний день жінок), 1 та 2 травня (День праці). Всі дані свята поєднує їх порівняно низький рівень політичної інструменталізації в Україні. Через те політика пам'яті щодо них ніколи не була настільки інтенсивною як щодо Дня перемоги. Специфіка політики пам'яті щодо даної групи радянських свят в Україні була проаналізована у авторській статті «Неінструменталізовані радянські свята: суспільне сприйняття та політика пам'яті». [367]

Традиція святкування 23 лютого як річниці створення Червоної армії походить з 1919 р. Проте, безперервне та офіційне відзначення цього свята починається з 1922 р. під назвою «День Червоної Армії і Флоту». У 1949 р. свято перейменовують у «День Радянської Армії і Військово-Морського

Флоту». 1991 року свято не входить до переліку державних свят в Україні. [332]

23 лютого стало державним святом в Україні 1999 р., коли президент України Леонід Кучма «з метою сприяння патріотичному вихованню молоді» і посилаючись на «численні звернення громадських організацій, ветеранів війни» видав відповідний указ. [284] 4 роками раніше 23 лютого був названий Днем захисника вітчизни у Росії у рамках закону «О днях воинской славы и памятных датах России», [296] що може говорити про наслідування українською владою того часу деяких елементів політики пам'яті від Російської Федерації. 23 лютого ніколи не було державним вихідним в Україні, проте, не зважаючи на це, залишалось одним із популярних свят.

На побутовому рівні свято поступово стало відзначатись як «день чоловіків» і своєрідний аналог 8 березня, швидко втративши як ідеологічне (відзначення радянських збройних сил), так і більшу частину корпоративного (день військових) значення. У школах і трудових колективах поширеною стала традиція поздоровлення чоловіків жінками у цей день. Окрім того, свято поступово «українізувалось» у суспільному сприйнятті. У інтернеті поширеними стали вітальні листівки, що використовують українську державну символіку або українські історичні мотиви (образ воїна-козака). [113]

Аналогічним чином сприймали 23 лютого політики, близькі до національного історичного наративу. Типовими для цієї групи політиків є слова з поздоровлення прем'єр-міністра України Юлії Тимошенко 2009 р. з цим святом: *«Яка різниця, що там було під Псковом та Нарвою ледь не сто років тому? Головне, що цей День і сьогодні ми розцінюємо як свято справжньої чоловічої дружби, братерства, взаємодопомоги, честі та гідності»*. [234] Таким чином, вона наголосила на більшій важливості сучасних традицій відзначення свята, ніж його історичного контексту. Подібне сприйняття характерне «мнемонічним відмовникам».

Соціопитування, проведене у 2007 р. фондом Разумкова фіксує амбівалентне сприйняття цього свята в українському суспільстві. 36,5% респондентів сприймають 23 лютого як свято Радянської Армії, 27% вважають святом всіх чоловіків, а 22% - святом захисників Вітчизни. Лише для 9,4% респондентів це звичайний день. [308] Таким чином, можна сказати, що оригінальний і новий сенси цього свята отримали приблизно однаковий рівень суспільного сприйняття в Україні.

Віктор Ющенко мав неоднозначне ставлення до свята Дня Захисника Вітчизни. День народження президента припадав на 23 лютого. За словами Ющенко, у дитинстві він пишався датою свого народження. [179] Президент щороку поздоровляв військових із цією датою. Разом із тим, у святковій промові до 23 лютого 2007 р. поруч із 23 лютого він згадав також 2 свята «національного канону» - День Збройних сил України (6 грудня) і День українського козацтва (14 листопада), зазначивши, що всі ці свята *«стали датами всенародного шанування військової доблесті та ратних подвигів нашого народу»*. [50] Таким чином, Президент намагався поєднати елементи двох різних історичних наративів у своєму поздоровленні.

У 2009 р. Віктор Ющенко висловлював ідею перенесення Дня Захисника Вітчизни з 23 Лютого на 29 Січня, річницю бою під Крутами, заявивши що: *«День подвигу під Крутами – це наш справжній національний день захисника вітчизни»*. [301] Таким чином, Президент запропонував заміщення радянського свята українською історичною датою у святковому календарі. Ця ідея викликала протести зі сторони опозиційних партій, КПУ та Партії Регіонів.

Після оприлюднення цієї ідеї лідер Партії Регіонів Віктор Янукович в ефірі політичного ток-шоу «Шустер live» заявляв про те, що *«змінювати цю дату ні в якому разі не можна»*. [317] А у поздоровленні зі святом 2009 р. говорив: *«Хочу Вас запевнити, що ми нікому не дозволимо забрати у нас це свято, хто б і як не намагався перенести його на іншу дату чи забути взагалі»*.

[319] Того ж року лідер КПУ Петро Симоненку у своєму поздоровленні говорить, що *«націоналістичній кліці Ющенка не вдасться викреслити 23 лютого з числа знаменних дат України»*. [219]

Стратегії відзначення 23 лютого комуністичною партією контрастують із відзначенням цього свята державою та іншими політичними силами. У вітальних матеріалах КПУ і в промовах представників партії використовується стара назва свята «День Радянської Армії та Воєнно-Морського флоту». Лідер партії у своїх привітальних промовах говорить виключно про радянську армію та поздоровляє її ветеранів, а не сучасних українських військових чи чоловіків загалом (на відміну від, скажімо, поздоровлень його політичного союзника Віктора Януковича). Сайт КПУ писав: *«не дивлячись на всі спроби націоналістів витравити пам'ять про історичне значення цього свята, для більшості людей він залишився не просто Днем захисника Вітчизни, а саме Днем Радянської Армії і Воєнно-Морського Флоту»*. [14]

Представники місцевих осередків партії йшли далі у подібній стратегії комеморації та протиставляли радянську армію українській, підкреслюючи перевагу першої. Так під час святкування 23 лютого у Львові перший секретар місцевого обкому партії Олександр Калинюк говорив: *«Сьогоднішня армія - це вже не армія. У 1945 р. Червона Армія врятувала світ від коричневої чуми. Зараз від могутньої армії нічого не залишилося - все розікрали»*. [121]

До аналогічної стратегії відзначення 23 лютого часом зверталася місцева влада у регіонах, де переважала підтримка опозиційних сил. Так секретар Донецької міськради Микола Левченко у 2008 р. видав розпорядження про виготовлення біл-бордів із поздоровленням з «Днем Радянської армії і воєнно-морського флоту». Вибір тексту, за його словами, був пов'язаний із бажанням зробити акцент у поздоровленні *«на тих, хто воював із фашизмом»*. [88]

Помітним також є те, що всі урочистості, які проводила КПУ фактично повторювали їхні комеморації Дня Перемоги. Комуністи на 23 лютого збирали мітинги, покладали квіти до могил ветеранів і меморіалів Другої Світової, організовували марші центром міста, проводили святкові концерти для ветеранів. Це може говорити про значну впливовість комеморацій Дня Перемоги на політику пам'яті лівих політичних сил.

Після зміни влади у країні депутати пропрезидентської Партії Регіонів у 2012 р. пропонує «з метою виховної та патріотичної роботи серед молоді» зробити це свято неробочим днем, що втім не було впроваджено. [188]

За скасування відзначення 23 лютого виступали націоналістичні українські організації та партії. Зокрема, це передбачала програма партії «ВО Свобода». [195] 28 січня 2010 р. після прийняття Президентом указу «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ ст.» Політрада партії звернулась до Президента із заявою «Визнавши Бандеру, Президент Ющенко зобов'язаний визнати бандерівців». У ній, серед іншого, вимагалось скасувати відзначення 23 лютого та «встановити 14 жовтня державне свято – День Української Повстанської Армії, Свято Української Зброї». [64] Таким чином, для націоналістичних сил відміна радянського свята ставала необхідною умовою вшанування пам'яті історичних фігур, пов'язаних із власним історичним наративом. Це демонструє глибоко ексклюзивну природу політики пам'яті даної політичної партії.

У лютому 2012 р. в інтернеті поширяється відеоролик під назвою «23 лютого – свято окупантів» в якому ряд мистецьких діячів і громадських активістів, близьких до націоналістичних рухів, закликають не святкувати цей день у зв'язку з його радянським походженням. Натомість, пропонується відзначати 6 грудня, День української армії. Закінчується ролик словами «Захищай свою вітчизну від радянських свят». [12]

У 2014 р. після зниження рівня суспільної лояльності до радянської спадщини, початку україно-російського військового конфлікту та

перетворення декомунізації на політичний тренд Президент України скасовує державне відзначення 23 лютого та переносить День захисника Вітчизни на іншу дату. Вперше він говорить про це на урочистостях, присвячених Дню незалежності України: *«Україна більше ніколи не відзначатиме це свято за військово-історичним календарем сусідньої країни. Ми будемо шанувати захисників своєї Батьківщини, а не чужої!»* [65]

Напередодні релігійного свята Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня УІНП рекомендував Президенту перенести День захисника вітчизни на цю дату. [84] 14 жовтня має кілька символічних значень в українській історії. Покрова вважалась покровительницею українських козаків. У зв'язку із цим, 14 жовтня в Україні з 1999 р. святкувався день українського козацтва. [286] Окрім того, Покрова також вважається датою заснування УПА. 14 жовтня президент видає указ, яким відмінює святкування 23 лютого і проголошує 14 жовтня Днем захисника України. [285]

Представники КПУ називали дане рішення «злочинним», заявляли що *«історична пам'ять і традиції українців сильніші президентського указу»* [223] і продовжували проводити власні заходи вшанування Червоної армії у цей день. Проте, падіння впливу та підтримки цієї політичної сили не давали шансу зробити протест значимим.

Інше свято, традиції відзначення якого походять із радянських часів, 8 березня, є одним із найбільш популярних в Україні свят. У 2011 р., за соціопитуваннями, 49% громадян України називали його одним зі своїх улюблених. [225]

8 березня, Міжнародний Жіночий День, є одним із небагатьох свят, що широко відзначалось у СРСР і не мало при цьому радянського коріння. Походження свята пов'язане з рішенням Другої Міжнародної конференції жінок-соціалісток у Копенгагені 1910 р. відзначати щороку Міжнародний день жінок-робітниць. 1921 р. більшовики роблять 8 березня державним святом. У довоєнний період у СРСР свято мало політичне значення.

Ідеологічний акцент при відзначенні робився на гендерній рівності та участі жінок у класовій боротьбі. З 1965 р. 8 березня стає державним вихідним. Це призвело не тільки до більш масового відзначення свята, але і до його проникнення у приватну сферу, що сприяло деполітизації свята. Із цього часу, вітальні листівки та офіційні привітання акцентують свою увагу на сімейній функції жінки, коханні, весняних образах. Згідно з дослідженням Оксани Кісь, станом на кінець 1970-х рр. 8 березня остаточно втратило своє політичне значення та перетворилось на «свято вшанування "весни, вічної жіночності та кохання"», яким лишається дотепер. [358]

Поздоровлення політиків різних ідеологічних таборів із цим святом були схожими між собою. Так у промовах 4 провідних політиків досліджуваного періоду з різних політичних таборів (Віктора Ющенка, Юлії Тимошенко, Віктора Януковича [318], Петра Симоненка [201]) присутнє перерахування різних родинних ролей жінки (дружини, матері, дочки, сестри), порівняння весни із жіночою красою, часто піднімалось питання значення жінки для чоловіка. Таким чином, всі вони, перш за все, апелювали до консервативного образу жінки, її родинної ролі, що підтверджує тезу про втрату 8 березня свого первинного політичного та соціального значення в Україні.

Єдиною політичною силою, що послідовно виступала проти відзначення 8 березня були націоналістичні українські партії та організації. Замість 8 березня українські праві пропонували святкувати День матері (друга неділя травня) у зв'язку із християнським підтекстом цього свята (воно припадає на місяць відзначення Діви Марії у православному календарі, а також, на відміну від 8 березня, не співпадає з великими постом) і його нерадянським походженням. [92] Регіональні відділи «Свободи», з метою популяризації свята, часто організовували поздоровлення жінок із Днем Матері на вулицях свого міста. [85]

Відомими стали слова лідера ВО «Свобода» Олега Тягнибока у яких він охарактеризував 8 березня, як *«традицію відзначення для жінок одного дня у*

році», «радянським збоченням» і закликав відмовитись від відзначення цього свята. [236] У відповідь на це, нардеп від КПУ Євгеній Царьков заявив, що таке висловлювання є образою для українських жінок. [34] Інший спікер «Свободи» Ірина Фаріон у 2015 р. називала свято *«символом упослідження "женицини" і знищення пань і панянок»*, і пропонувала відзначати у цей день «Шевченківську дату», річницю написання передмови до Седнівського Кобзаря 8 березня 1847 р. [295]

На офіційному сайті «Свободи» з'являлися матеріали, що «іншували» 8 березня, асоціюючи його із єврейською культурною традицією. Так стаття «То що ж святкуємо 8 березня?» стверджувала, що єврейка Клара Цеткін спеціально обрала 8 березня для святкування Жіночого дня у зв'язку з тим, що на цей день припадало іудейське свято Пурім, а також день народження біблійної героїні Естер. [235]

Одиничні спроби скасування відзначення 8 березня траплялись у західноукраїнських містах, як на владному рівні, так і на рівні суспільних ініціатив. У лютому 2013 р. міська рада Коломиї відмінила офіційні урочистості на 8 березня, 9 травня та 23 лютого. За словами ініціаторів рішення, ці свята «не сприяють духовному збагаченню українців». [255] У 2014 р. батьківські комітети львівських шкіл надіслали заяву в управління освіти з вимогою заборонити святкування в школах 8 березня та 23 лютого. Вони пояснювали своє звернення тим, що *«пережитки минулого не сприяють вихованню патріотичних цінностей у дітей»*, а також говорили, що *«в українців є наші автентичні свята, які можуть повністю їх замінити»*. [25]

Найменший рівень контрверсій і політичної інструменталізації серед українських свят із радянським корінням мало 1-2 травня (День міжнародної солідарності трудящих або День праці). Пов'язати це можна, перш за все, із низьким рівнем популярності свята. Лише 10 % українців у 2013 р. назвало це свято одним із найбільш важливих для себе. [225]

Виникнення Дня Праці пов'язано із рядом страйків робітничих рухів у Австралії, США, Канаді, європейських країнах у другій половині XIX ст. за скорочення робочого дня та інших вимог робітників. Вони проголошували 1 травня своїм святом, і проводили у цей день страйки або мітинги. Історія відзначення 1 травня у Радянському Союзі починається з 1918 р. У цей рік Кодекс законів про працю РСФСР встановив свято і державний вихідний під назвою «День інтернаціоналу». З 1928 р. 2 травня також стало державним вихідним. 1972 р. свято було перейменовано на «День Міжнародної Солідарності Трудящих – 1 травня». Під цією назвою 1 травня лишається святковим днем в Україні по сьогодні. [332, с. 142]

1 травня на центральних площах великих міст у Радянському Союзі проходили паради, на яких були присутні делегації від всіх робітничих колективів. Подібні заходи мали ідеологічний підтекст і слугували «вітриною соціалізму. За допомогою них влада демонструвала рівень своєї підтримки, а також власні соціальні досягнення. 2 травня натомість слугувало часом «майовок» - індивідуального дозвілля та відпочинку на природі.

У 2006 р. МВС оцінило масовість першотравневих заходів у країні в більш ніж 317 тисяч людей, [133] що значно поступається масовості урочистостей найбільш популярних українських свят – Дня Перемоги та Нового Року. Залишається поширеною у ряді міст в Україні традиція проведення 1 травня робітничих парадів, під час яких центральною площею проходять представники різних робітничих колективів. Організаторами таких парадів стає місцева влада.

Так 2006 р. у Чернігові проходить рекордна для міста 15-тисячна першотравнева демонстрація. [272] За кілька тижнів до її проведення мером міста стає народний депутат від Соціалістичної партії України Микола Рудьковський. Соціалістична партія щороку організовувала політичні акції в Чернігові у цей день. Відтак, можна припустити, що масовість церемонії пов'язана з інтересом у ній нового мера міста, який особисто виступав на

першотравневому мітингу, задля власної політичної кар'єри. У 2011 р. прес-служба Запорізької державної адміністрації заявила про те, що вона *«ініціює відродження в Запоріжжі традиції всенародного святкування Першотравня: передбачається проведення святкової ходи по головному проспекту обласного центру»*. Голова облдержадміністрації Борис Петров говорив про те, що *«відродження першотравневих традицій дасть додатковий імпульс консолідації громадськості, додасть позитивних емоцій та гарного настрою запорожцям»*. [28] Масовість першотравневих церемоній завжди була найбільшою у регіонах, де при владі були лівоорієнтовані політичні сили. Так у 2006 р. найбільш масові акції пройшли у Донецькій, Луганській, Миколаївській, Чернігівській областях, АР Крим. [133]

Комуністична партія України щороку в цей день проводила політичні антивладні мітинги. Проте, подібні демонстрації рідко були масовими та, як правило, не ставали приводами для конфліктів і зустрічних протестів. Дані протестні акції часто мали гострий рівень антивладної критики і високу політичну інструменталізацію. Так, серед іншого, на них проголошувались гасла, що не мали стосунку до робітничих прав – протести проти вступу до НАТО, гасла щодо впровадження смертної кари, тощо.

Формат святкування 1 травня, обраний місцевими органами влади, що передбачав акцент на розважальних заходах критикувався комуністами. Так перший секретар Запорізького обкому КПУ в 2011 р. говорив *«Я впевнений, що влада спробує уникнути акцій протесту, відволікаючи увагу населення від сьогоденних проблем розважальними програмами»*. [20]

У деяких випадках комуністи навіть «конкурували» із представниками партії влади щодо місця проведення 1-травневої демонстрації. Так у Києві 1 травня 2009 р. КПУ та Федерація Профспілок України (яку на той момент очолював регіонал Василь Хара) одночасно проводять два різних мітинги на Майдані Незалежності, буквально перекикуючи один одного. Петро

Симоненко, під час виступу скаржився, що *«прислужники політичних партій намагаються зіпсувати нам свято»*. [311]

Інколи, до 1 травня як приводу для політичного протесту звертались навіть праві політичні сили. Так, у розпал передвиборчої кампанії, політична партія Віктора Ющенка «Наша Україна» проводила серію антивладних протестів проти уряду Віктора Януковича 1 травня 2004 р., пояснюючи обрання дати тим, що цей день *«асоціюється в українців із захистом соціальних прав і інтересів громадян»*. [9]

Вартою окремого огляду, як символічна форма протесту проти традиційних радянських урочистостей, є так звана «монстрація» - несанкціонована акція, що зазвичай проходила 1 травня після святкового параду. Її учасники (як правило, молодь) несли плакати із абсурдним текстом, що пародіював традиційні першотравневі гасла («Мир. Труд. Мая», «Вперёд в тёмное прошлое», «Завтрак будет лучше чем вчера»). [220] Характерно, що найбільш масові «монстрації» в Україні проходили у регіонах, де місцева влада проводила найбільш гучні першотравневі паради (Крим, Одеса). «Монстрацію» можна розглядати як «низову» спробу деконструкції традиційних першотравневих урочистостей та їх висміювання.

У 2014 р. у ряді регіонів влада та громадські активісти закликали утриматись від участі в першотравневих урочистостях у зв'язку з небезпекою використання цього свята як приводу для провокацій проросійських сепаратистів. [297] Це було пов'язано з тим, що загострення україно-російського конфлікту та посилення сепаратистських рухів у східноукраїнських містах припали на травень 2014 р. Секретар РНБО Андрій Парубій заявляв, що найбільшу небезпеку провокацій припускає на 1-2 та 9 травня. [178] Таким чином, радянські свята у політичних умовах 2014 р. ставали приводом для провокацій і фактором мобілізації проросійських і сепаратистських рухів.

У квітні 2014 р. до Верховної Ради подається законопроект авторства депутата партії «Батьківщина» «щодо раціонального використання робочого часу», який зокрема передбачав «виключення 1 і 2 травня із переліку святкових днів». [198] У березні 2015 р. реєструється законопроект, що пропонує виключити з переліку святкових дат 2 травня. [199]

1 травня 2015 р., у зв'язку з можливістю провокацій, МВС заборонило комуністичній партії проводити мітинг у Києві. Очевидно, аналогічну мотивацію мало рішення міської влади провести 1 травня 2015 р. на центральній площі Києва майстер-класи та флеш-моби, у рамках яких діти робили подарунки ветеранам на 9 травня. [8] Попри це, комуністам вдалося провести традиційний першотравневий мітинг у музеї Великої вітчизняної війни, що знаходиться на певній відстані від центру міста. [33]

Таким чином, ми бачимо, що радянські свята, які мають менш помітне ідеологічне підґрунтя ніж 9 травня, протягом 1991-2013 рр. продовжували деполітизуватись і навіть певною мірою «українізувалися». Як значна частина українського суспільства, так і більшість політиків займали щодо них позицію «мнемонічних відмовників», наголошуючи на сучасному значенні свят, а не на їх історії та первинному ідеологічному підґрунті.

Відмінну позицію щодо даних свят серед впливових українських політиків займали 2 групи найбільш послідовних мнемонічних воїнів – Комуністична партія України та націоналістична «Свобода». Перша з них критикувала деідеологізацію даних свят і виступала за повернення до їх первинного політичного значення. «Свобода» ж, натомість, поширювала ідею відмови від усіх радянських свят, навіть тих, що сьогодні слабко асоціюються з радянською культурною спадщиною. Таким чином, в Україні протягом досліджуваного періоду частина агентів пам'яті вела боротьбу із об'єктами радянської спадщини навіть у тих випадках, коли об'єкт їх критики не асоціювався напряду із радянським минулим.

Розділ 5. Політика щодо радянської монументальної спадщини в Україні 2005-2015 рр.

Встановлення пам'ятників є однією із найдавніших форм культурної політики держави. На відміну від багатьох інших інструментів політики пам'яті, еліти зверталась до їх спорудження задовго до виникнення національної держави. Історія монументів походить від стародавніх погребальних споруд – некрополів, курганів, пірамід. Відтак, у формі пам'ятника завжди була втілена ідея вшанування та збереження пам'яті про предків і минуле та зв'язку поколінь. Ключовими функціями меморіального пам'ятника є символічна та ритуальна. Вони завжди переважають освітню чи мистецьку. Саме цим меморіальні пам'ятники відрізняються від інших історичних споруд (замків, парків, музеїв, історичних помешкань). У зв'язку з цим, пам'ятник є сигнальною конструкцією, яка завжди вказує на щось і щось позначає. [401, с. 41-42]

Іншою важливою функцією меморіалу є формування почуття колективної ідентичності. Саме тому пам'ятник часто опиняється у центрі публічних святкувань або ритуалів. Монумент, за своєю суттю, є інструментом привласнення простору державою та національними елітами. Традиційні пам'ятники, звертаючись до національного історичного наративу або політичних символів легітимності влади, позначали міський простір як «свій».

У кінці XIX ст. у різних країнах Європи стали масово з'являтися пам'ятники персонажам і сюжетам національних історичних наративів. Їх характерною особливістю була відсутність прямого зв'язку місця встановлення з об'єктами, які вони відтворювали. Більше того, у цьому контексті, монументи ставали одним із інструментів культурної уніфікації підконтрольних державі територій. Аналогічним чином можна пояснити

особливості спорудження пам'ятників у СРСР. Влада намагалася умисно зробити зовнішній вигляд пам'ятників Леніну та організацію простору у містах типовими, щоб на символічному рівні уніфікувати радянський простір. [390, с. 80-81]

Сучасні дослідники пишуть про поступову втрату ідеологічної актуальності монументів як форми культурної політики у епоху постмодерну. Це пов'язано із послабленням ролі держави у суспільному житті, посиленням ідеологічного плюралізму та зростанням прагматичності у плануванні міського простору. Литовська дослідниця Раса Чепайтене також зауважила, що особлива тенденція до ігнорування пам'ятників характерна пострадянським країнам, де монументалістика була підкорена тоталітарному стилю і асоціювалась із попереднім режимом. [401, с. 50-54]

У зв'язку із вище описаними явищами, пам'ятники у ХХІ ст. часто ставали буденною та непомітною частиною міського простору. Публіцист Роберт Музіль описував явище того як пам'ятники, створені щоб привертати увагу, часто стають найбільш непомітним елементом міського простору. Подібний феномен був названий ним поняттям «невидимих пам'ятників» («*invisible monuments*»). [426] Це пояснює чому в Україні у різні періоди зажди був різний рівень актуалізації суспільної уваги до радянських монументів, та відповідно, рівень їх вжитковості як об'єктів політики пам'яті. Завжди була потреба політичної актуалізації монументів, що надала би певних сенсів «непомітним» пам'ятникам.

У зв'язку з тим, що меморіальні пам'ятники мають символічний зміст і слугують укріпленню певних політичних ідентичностей і лояльностей, поширеною протягом історії стала практика їх умисного руйнування або пошкодження противниками режимів або ідеологій, які вони представляють. Руйнування пам'ятників стає особливо поширеним у період революцій і значних соціополітичних змін. У цьому випадку їх знищення символізує загибель самого режиму.

Одним із перших організованих рухів на знищення певної групи об'єктів культурної спадщини було іконоборство у Візантії VIII-IX ст. У той період масово знищувались ікони у рамках боротьби теологів проти ідолопоклонства. Іконоборство також мало місце під час Реформації XVI ст. як боротьба проти заможності католицької церкви. З часу французької революції кінця XVIII ст., вандалізм отримує політичну природу та поширюється не лише на церковні об'єкти культурного спадку, але й на будь-які символи попереднього режиму (кінні статуї, дворянські надгробки, портрети монархів). Також поширеним було знищення монументальних або мистецьких об'єктів минулого у тоталітарних режимах XX ст., зокрема у Радянському Союзі. [390, с. 59-60]

Сучасні дослідники характеризують вандалізм як символічну практику протесту. [390] Разом із тим, необхідно відрізняти несистемні індивідуальні акти вандалізму від тих, що мають системну природу та ідеологічне значення. Деякі науковці заради цього виділяють два поняття для окреслення таких практик – іконоборство та вандалізм. Зауважимо, що у нашому дослідженні поняттю «вандалізм» ми не надаємо жодних оціночних конотацій, і вживаємо його на позначення будь-якого акту руйнування або пошкодження (як символічного, так і реального) будь-якого виду пам'ятників, незалежно від мотивації вчинку. Проблему вандалізму та протидії вандалізму в сучасній українській політиці пам'яті було проаналізовано у авторській статті «Вандалізм як інструмент української політики пам'яті щодо радянського монументального спадку (2009-2015)». [365]

З 1918 р. більшовики починають процес скинення пам'ятників попереднього режиму та їх заміни на нові, що відповідали би радянським ідеологічним запитам. У цей рік Володимир Ленін підписав декрет про демонтаж пам'ятників, встановлених «на честь царів та їхніх слуг», і підготовку проектів нових. [327, с. 196] Відразу ж потому починається

активне спорудження пам'ятників радянським політичним діячам. Серед монументів в Україні, споруджених у радянський час, можна виділити дві найбільші групи - пам'ятники Леніну та пам'ятники і меморіали, присвячені Другій Світовій війні. Політика пам'яті навколо цих двох типів монументів суттєво відрізнялась.

В Україні не відбувалось значної дискусії щодо статусу монументів Другої Світової війни. По-перше, через те, що вони меншою мірою асоціювались із радянським режимом і його ідеологією. По-друге, значна частина з них була пов'язана із вшануванням пам'яті загиблих солдат (пам'ятник абстрактному воїну-визволителю був найпопулярнішою формою меморіалізації Другої Світової у Радянському Союзі). Часто меморіали встановлювались на місці братніх могил, на кладовищах або інших реальних місцях захоронення воїнів. Алейда Ассман називала пам'ять про померлих «антропологічним ядром культурної пам'яті» і одним із найдавніших і найуніверсальніших її проявів. [323, с.40] Відтак, стає зрозуміло чому меморіали, пов'язані з вшануванням пам'яті померлих солдат, рідко ставали предметом суспільних дискусій в Україні.

Меморіальний закон 2000 р. «Про увінчення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.» зобов'язував органи місцевого самоврядування нести відповідальність за облік і збереження пам'яток Великої Вітчизняної війни (до пам'яток належали як поховання, так і об'єкти, що увінчують пам'ять про військові події). [97] Цим монументи Другої Світової відрізнялися від інших радянських пам'ятників, які законодавчо не охоронялись.

Одну із нечисельних спроб ревізії статусу радянських монументів в Україні здійснювала Львівська облрада у 2009 р. У рамках поданого до Верховної Ради законопроекту «Про правову оцінку злочинів комуністичного режиму в Україні» було прийняте рішення провести інвентаризацію архітектурно-будівельних об'єктів, які містять символи

тоталітарного комуністичного режиму та ініціювати демонтаж тих з них, що не належать до культурної спадщини. [130] Лідер ліворадикальної партії ПСПУ Наталія Вітренко назвала прийняття такого закону *«наругою над світлою пам'яттю героїв Великої Вітчизняної війни»* та закликала оголосити економічну блокаду Львівській області. У обласних радах ПСПУ подала на розгляд законопроекти, що не дозволяють користуватись місцевими туристичними, спортивними та культурними установами вихідцям із області. [139]

Із законопроектом Львівської облради пов'язана одна із небагатьох спроб добитися скинення монументу Другої Світової війни, що була ініційована партією «Свобода» у місті Стрий Львівської області у 2009 р. У рамках всеукраїнської акції «Геть пам'ятники тоталітаризму з українського міста» активісти партії вимагали від місцевої влади демонтувати радянський пам'ятник воїну-визволителю на центральній площі міста. За їх словами, *«пам'ятка має негативний вплив на формування національної свідомості, принижує гідність українців та пам'ять про людей, які загинули в боротьбі з окупантами за волю України»*. Проте, ініціатива не була підтримана місцевою владою на той момент. [237] Втім, 5 років потому, 23 лютого 2014 р. під час розпалу «ленінопаду» пам'ятник було демонтовано без попередніх рішень чи обговорень. [268]

Пов'язати початок активного провадження антирадянської політики пам'яті у регіоні (у більш радикальних формах, ніж ініціативи центральної влади) можна із тим, що саме у 2009 р. представництво у Львівській обласній раді отримує ВО «Свобода», для яких політика пам'яті була однією із ключових царин діяльності. Таким чином, ми бачимо, що в Україні у регіонах, де баланс між двома групами мнемонічних воїнів був значно порушений в одну зі сторін, регіональна влада провадила більш ексклюзивну та більш інтенсивну політику пам'яті, ніж центральна.

Найбільш резонансним випадком вандалізму меморіалів Другої Світової війни в Україні став символічний вандалізм над вічним вогнем на могилі Невідомому Солдату у Парку Вічної Слави в Києві. Активістка маргінальної організації «Братство святого Луки», близької до праворадикального об'єднання «Братство» Дмитра Корчинського, Ганна Сінькова у грудні 2010 р. влаштувала перфоманс, посмаживши яєчно на вічному вогні. Вона також відзняла свої дії на відео та виклала їх у інтернет. У заяві організації дії були названі акцією протесту проти «язичницького капища "вічного вогню"» та нецільового використання газу в державі. [253]

Справа набула помітного медійного розголосу, а показовий суд над активісткою був використаний «партією влади» як інструмент власної політики пам'яті. Так сайт КПУ назвав вчинок Сінькової «символом торжества буржуазної демократії». [303] Політичного підтексту цій справі додало те, що суддею над активісткою став Родіон Кіреєв, який став відомий тим, що вів справу экс-прем'єр-міністра Юлії Тимошенко щодо газових контрактів із РФ. Це говорило з однієї сторони про важливість цієї справи для влади, з іншої – про політичну обумовленість вироку.

Суд над активісткою йшов близько року. Спочатку її звинувачували у хуліганстві. Пізніше статтю змінили на наругу над похованням, що передбачає суворіше покарання. Заради цього правоохоронці зверталися за офіційним підтвердженням інформації про те, що біля вічного вогню поховані останки загиблих солдат. У жовтні 2012 р. Г. Сінькову приговорили до 3 років ув'язнення. У результаті розслідування правопорушення було звільнено з ОВС двоє працівників міліції. [93]

Достатньо жорсткий вирок за дію, що навіть не передбачала нанесення фізичної шкоди монументу, говорить про важливість даного аспекту радянської спадщини для влади та суспільства в цілому (у зв'язку з відсутністю осуду або протестів щодо вироку від значної частини впливових політиків або громадських діячів). «Символічний» акт вандалізму проти

вічного вогню, спорудженого в пам'ять загиблих солдатів карався значно жорсткіше ніж деякі випадки безпосереднього руйнування або псування інших радянських пам'ятників, зокрема пам'ятника Леніну. Дане спостереження дає можливість простежити межу, що визначала рівень суспільної лояльності щодо різних об'єктів радянської спадщини. Варто також відзначити, що Парк Вічної Слави та обеліск на могилі Невідомому солдату є одним із ключових місць комеморації Другої Світової війни в Україні та входить до офіційного державного протоколу. Тому вчинені там акції протесту сприймалися більш гостро, як владою, так і суспільством.

Даний вирок і судова справа призвели до протесту серед праворадикальних політичних угруповань. Аналогічний перфоманс був повторений і відзнятий трьома активістами у червні 2011 р. у розпал суду над Г. Сіньковою у знак її підтримки та привернення уваги громадськості до справи. 21 червня 2011 р. міліцією були затримані підозрювані у його вчиненні. Одним із затриманих став виконуючий обов'язки прес-секретаря Київської міської організації партії "Свобода". [142] Після цього нардеп від КПУ Євген Царьков на засідання парламенту заявив про те, що його партія бере «святий пам'ятник» під охорону. [125]

КПУ активно доглядало за радянськими військовими пам'ятниками та висвітлювало історії про руйнування та акти вандалізму навіть найменших із них. Так на офіційному сайті партії зруйнування невеликого пам'ятника радянським воїнам на цвинтарі у Запорізькій області місцевими старшокласниками пов'язувалось із тим, що *«фашизм в Україні культивується та процвітає»*. [132]

Окремі випадки скинення або вандалізму над радянськими монументи Другої Світової війни також мали місце під час Ленінопаду у 2014-2015 рр. Як зазначалось раніше, 23 лютого 2014 р. у розпал першої хвилі «Ленінопаду» у місті Стрий вночі було демонтовано радянський пам'ятник воїну-визволителю. У Харкові у розпал конфліктів між проукраїнськими та

проросійськими активістами двічі, 1 та 3 травня 2014 р., була розмальована у жовто-сині кольори частина монументу «Вічний Вогонь» (зображення радянського прапору), присвяченого полеглим у Другій Світовій війні. [269] У Рівному після підписання декомунізаційних законів 6 грудня 2015 р. була демонтована стела героям Сталінградської битви, на якій була присутня радянська символіка. [264] Таким чином, ми бачимо, що під час розпалу конфліктів навколо радянської спадщини у 2014-2015 рр. інколи зазнавали пошкоджень меморіали, присвячені пам'яті про Другу Світову. Втім, подібні процеси не мали системного характеру.

Великий резонанс в українському суспільстві підійняли кілька спроб спорудження монумента Йосипу Сталіну, радянському політику, що найбільш негативно сприймається як українським національним історичним наративом, так і світовою спільнотою в цілому. Вперше на території України пам'ятник Сталіну намагалися поставити у 2005 р. в Ялті за ініціативи місцевої влади як частину композиції, присвяченої 60-річчю Ялтинської конференції (скульптура відомого російського скульптора Зураба Церетелі передбачала спільний пам'ятник Сталіну, Рузвельту та Черчіллю). Пам'ятник не був поставлений у зв'язку із протестами кримськотатарської громади та українських культурних організацій Криму. Також проти появи пам'ятника виступили більше 300 українських, російських, білоруських і польських правозахисників, що підписали спільну заяву. Разом із тим, у Сімферополі в той же час комуністи та ветеранські організації проводили мітинг за встановлення пам'ятника. [310] Прикметно, що після окупації Криму 2015 р. даний пам'ятник був встановлений на 70-ту річницю Ялтинської конференції. [51]

Як зазначалося у попередньому розділі, у травні 2010 р. у Запоріжжі на території міського осередку КПУ був встановлений пам'ятник Сталіну. Протягом року після свого встановлення пам'ятник двічі піддавався вандалізму (спочатку був обезголовлений, потім - підірваний).

Відповідальність за це обидва рази брали на себе націоналістичні організації. Після першого випадку руйнування пам'ятника мер міста заявляв про незаконність його спорудження і говорив, що він буде знесений у випадку відбудови. [140] Втім, 7 листопада 2011 р. пам'ятник знову був відновлений. Спорудження і руйнування монумента підійняло значний суспільний резонанс. На захист спорудження пам'ятника стали спікери Партії Регіонів тогочасний міністр освіти Дмитро Табачник і Нестор Шуфрич. Вони говорили, що споруда є бюстом, а не пам'ятником, наголошували, що він побудований на території офісу КПУ та заявляли про недоречність ідеологічної уніфікації. [231] На початку 2012 р. коштами запорізьких журналістів у місті був встановлений антисталінський білборд із текстом «Я вбив мільйони українців! А за що тобі поставлять пам'ятник?». [226]

У центрі політики пам'яті щодо радянських монументів в Україні завжди опинялося питання пам'ятників Леніну. Пов'язати це можна як і з кількісним аспектом (вони складали найбільшу кількість пам'ятників в Україні), так і з контрверсійністю постаті Леніна для українського суспільства.

Є різні данні про кількість пам'ятників Леніну, що залишились в Україні станом на 1991 р. Так Український Інститут Національної Пам'яті у 2014 р. писав про близько 5500 пам'ятників Леніну в Україні на момент розпаду Радянського Союзу. [96] Віктор Акуленко у 1991 р. у статті «Тіньовий бік Ленініани» нараховує 5015 пам'ятників Леніну (із 8248 пам'яток монументального мистецтва в Україні). [321]

Культ особи Леніна займав центральне місце у радянській ідеології. Пам'ятник Леніну на центральній площі міста або села став невід'ємною частиною радянського міського простору. Характерним є те, що перші пам'ятники Леніну з'являються в Україні вже у 1918-1919 рр., під час перших спроб закріплення більшовиків у країні. [327, с. 195]

У 1990-1991 рр. під час процесу політичної та культурної суверенізації на західній Україні скинення пам'ятників Леніну часто ініціювалося

представниками національно-демократичної опозиції, які з того часу стають владною більшістю у цих регіонах. Перший пам'ятник Леніну в Україні був скинутий у місті Червоноград 1 серпня 1990 р. Цьому передували масові шахтарські страйки, що проходили під національними гаслами. Міська влада у той день прийняла рішення про перенесення пам'ятника для того, щоб пом'якшити конфлікт із республіканським центром. Протягом двох місяців потому пам'ятники Леніну також демонтують у західноукраїнських містах Тернополі, Львові, Коломиї, Надвірній, Дрогобичу, Бориславі. [386] Протягом 1990-1993 рр. західна Україна позбавляється абсолютної більшості пам'ятників Леніну.

У вересні 1991 р., через кілька місяців після акту проголошення незалежності України, у Києві був демонтований монумент Великій Жовтневій соціалістичній революції на площі Жовтневої революції, центральним елементом якого був великий пам'ятник Леніну. [24] Таким чином, зникнення ключового символу радянського ладу з простору центральної площі столиці ставало символом української незалежності.

Скинення пам'ятника Леніну було складовою так званої «культурної суверенізації» України у 1990-1991 рр. Проте, якщо у західній Україні такі дії були масовими та подекуди стихійними, то на решті територій країни мали місце лише поодинокі випадки його демонтажу.

Ставлення до пам'ятників Леніну у незалежній Україні може бути концептуалізовано за допомогою поняття «невидимих пам'ятників» («invisible monuments»), за терміном публіциста Роберта Музіля. [426, с. 61] Втративши своє символічне значення і позбувшись переважної більшості комеморацій навколо них, пам'ятники поступово перетворились у повсякденну та невидиму частину міського простору. Місцева влада часто не мала достатньо коштів або політичної волі для того, щоб демонтувати пам'ятники Леніну та реконструювати центральні площі міст. Як ми зазначали раніше, після розпаду Радянського Союзу в Україні не пройшла

системна зміна політичних еліт, тому старі радянські партійні функціонери не бачили потреби у пориванні з об'єктами радянської спадщини.

Важливим також було те, що саме радянська влада проектувала центральну частину міста значної кількості українських населених пунктів. Відтак, пам'ятник Леніну був органічною частиною радянського міського простору та вписувався в єдиний архітектурний ансамбль міста, і внаслідок цього не залишав враження чужорідності. До цього аргументу часто апелювали захисники радянської спадщини.

З 1991 р. доля пам'ятників Леніну переважно залежала від позиції міської влади. У деяких містах (наприклад, у Вінниці) вони були демонтовані у перші роки після здобуття незалежності. В інших, місцева влада доглядала їх як місцеві культурні пам'ятки. Так у Харкові у 2013 р. за ініціативи мера міста Геннадія Кернеса найбільший в Україні пам'ятник Леніну увійшов до Державного реєстру нерухомих пам'яток. [153]

Варто пам'ятати про те, що рішення місцевої влади щодо демонтажу або перенесення пам'ятнику у деяких містах не завжди було пов'язане із ідеологічними та політичними факторами. У травні 2006 р. Одеська міська рада вирішила перенести пам'ятник Леніну з Куликового поля (у центрі міста) в парк Ленінського комсомолу (далі від центру). Міська влада аргументувала рішення *«зверненням громадян, які обурені присутністю на центральній площі статуї тирана, творця тоталітарного режиму»*. Втім, з точки зору місцевої преси, фактична причина перенесення пам'ятника Леніну та ще двох пам'ятників у центрі міста (академіку Глушку і потьомкінцям) полягала в бажанні реконструкції центра Одеси та будівництва там підземного торгового центру. [39]

Знесення монументу довелось проводити вночі, долаючи опір активістів Комуністичної партії України та Блоку Наталії Вітренко. Втім, вже у листопаді 2006 р., після входження КПУ до складу антикризової коаліції та початку конфлікту мера із фракцією Партії Регіонів, одеський апеляційний

суд визнає неправомірним рішення міської влади, а міська прокуратура розпочинає розслідування зіткнень під час демонтажу пам'ятника. У 2013 р. КПУ заявляє про готовність зібрати кошти, потрібні для повернення пам'ятника на старе місце і його реставрації (250-850 тисяч гривень). [74]

Варто зауважити, що подібна стратегія щодо радянських пам'ятників могла бути характерна навіть політикам, що активно проводили лояльну до радянської спадщини політику пам'яті. Так у 2012 р. сайт КПУ писав, що *«У Харкові місцевими чиновниками проводиться цілеспрямована політика з руйнування пам'ятників радянської епохи»*. Подібне звинувачення було пов'язане з рішеннями демонтажу скульптур Леніна і Карла Маркса з Південного вокзалу, Антону Макаренку, Максиму Горькому та пам'ятнику на честь проголошення радянської влади в Україні. [102] Характерно, що це не завадило пізніше меру міста Геннадію Кернесу здобути репутацію одного із найбільш послідовних захисників радянської спадщини серед українських регіональних очільників.

У зв'язку з цим, важливо пам'ятати, що дискурсивний і практичний вимір меморіальної політики одних і тих самих агентів пам'яті часто міг не співпадати. Окрім того, політика пам'яті могла слугувати для них лише у якості легітимації рішення, що мало економічну та інфраструктурну природу.

Догляд за радянськими пам'ятниками став частиною діяльності місцевих осередків комуністичної партії, що мали представництво у місцевих органах влади багатьох регіонів України. Будь-які ініціативи місцевої влади щодо перенесення або демонтажу пам'ятників Леніну зустрічали активний протест від КПУ у регіонах, де партія мала підтримку. Так, за словами народного депутата Євгена Царькова, його партією було відреставровано та встановлено 80 пам'ятників Леніну. [43] Відновлення пам'ятників представниками КПУ часто було контекстуалізоване, присвячене певним датам або подіям. Так у 2013 р. у селі Лемеші Чернігівської області пам'ятник Леніну був відновлений напередодні 1025-річчя хрещення Русі.

[49] Варто відзначити ідеологічний еклектизм такого рішення (поєднання непокєднуваних символів і наративів).

Віктор Ющенко, що реалізовував в Україні ексклюзивну політику пам'яті національного зразка та протистояв політичним силам, лояльним до радянської культурної спадщини, не міг обійти стороною питання знесення радянських пам'ятників. Втім, у перші роки свого правління він не поспішав приймати радикальних рішень щодо боротьби з об'єктами радянської культурної спадщини. Так, зокрема, 2006 р. пропрезидентська центристська Українська Народна Партія (УНП) звернулась до президента із пропозицією видати указ "Про ліквідацію символів тоталітарного режиму на території України". [291] Подібний указ тоді не був виданий Віктором Ющенком.

Через рік президент повернувся до цього питання в контексті власної політики пам'яті щодо комеморації голоду 1932-1933 рр. Кампанія із вшанування пам'яті жертв Голодомору, що була розпочата Віктором Ющенком, включала в себе знесення пам'ятників його винуватцям. Так указ Президента 2007 р. щодо відзначення 75-ї річниці Голодомору передбачав *«демонтаж пам'ятників або пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 рр. в Україні, а також винуватцям політичних репресій»*. [287] Втім, на той момент, державою не був затверджений перелік даних осіб.

Ідею знесення радянських пам'ятників також підтримував голова УНП І. Юхновський, використавши релігійну метафору задля її легітимації: *«Сама ідея радянської влади, так само як ідея СРСР - чортівська ідея. І пам'ятники Леніну, які стоять всюди, це пам'ятники сатанинського характеру. І поки вони будуть стояти, то ця земля не матиме спокою»*. [106]

До питання демонтажу радянських пам'ятників президент звернувся 2008 р. під час промови у меморіальному комплексі «Биківнянські могили» на річниці вшанування пам'яті жертв тоталітарного режиму. Президент зазначив, що планує внести на розгляд парламенту законопроект про

ліквідацію символів тоталітарного та комуністичного режимів і надати йому статус невідкладного. При цьому він заявив, що *«Україна має раз і назавжди відмежуватись від радянського минулого, засудити комуністичний режим»*. [302]

У квітні 2009 р. СБУ був утверджений список організаторів Голодомору. Пізніше, Український Інституту Національної Пам'яті випустив свій список, який стосувався не лише голоду 1932-1933 рр., але також і «організації голодоморів в Україні на початку ХХ століття». У другому зі списків було присутнє ім'я Володимира Леніна як *«натхненника «червоного терору», засновника більшовицького тоталітарного режиму»*. [107] 2009 р. вийшов черговий указ Президента щодо відзначення річниці Голодомору із постановою щодо необхідності знесення пам'ятників організаторам голодоморів та масових репресій в Україні. Проте мова цього разу йшла про «здійснення голодоморів», а не лише Голодомору 1932-1933 рр. Відтак, дія указу розповсюджувалась також і на пам'ятники Леніну. Таким чином, згідно з даним указом, місцеві регіональні структури були зобов'язані демонтувати численні пам'ятники Леніну та ряду інших радянських історичних діячів. Показовим є те, що знесення пам'ятників деяким комуністичним діячам було у період президентства Ющенка лише частиною більш масової політики пам'яті зі вшанування жертв Голодомору. Сам факт належності до радянського керівництва певних осіб ще не був достатнім приводом для їх виключення з українського культурного простору (принаймні, на практичному, а не на дискурсивному рівні політики пам'яті).

Деякі з місцевих органів виконали постанову Президента щодо знесення пам'ятників. Так заступник губернатора Сумської області Олег Медуніца відзвітував про скинення 28 радянських пам'ятників за півроку і заявив про готовність знести всі пам'ятники Леніну в області. Він також говорив про постійні протести та опір від комуністів під час демонтажу. [149] Проте, значна частина місцевих органів влади проігнорувала дану постанову.

Разом із тим, указ створив прецедент, до якого часто апелювали політики та громадські активісти. Вихід указу активізував вандалізм щодо пам'ятників Леніну. Активісти, що здійснювали акти вандалізму легітимізували свої дії тим, що виконують указ президента, а також стимулюють регіональну владу займатись цим питанням. Так, наприклад, 22 лютого 2011 р. члени праворадикальної організації "Патріот України" пошкодили п'єдестал пам'ятника Леніну у центрі Борисполя і назвали свої дії «початком процесу демонтажу пам'ятника» та виконанням указу президента. [222] А вже 22 серпня 2011 р. пам'ятник демонтують згідно із рішенням Бориспільської міської ради. [238]

У 2009 р. постанова Кабінету Міністрів «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» виключала з Державного реєстру нерухомих пам'ятників монументи радянським партійним і державним діячам. [187] Держава, таким чином, переставала опікуватись ними, передаючи ці повноваження повністю до місцевих органів влади.

2009 р. в Україні вперше була озвучена ідея створення музею радянських пам'ятників. Подібні установи є у ряді країн Центрально-Східної Європи (зокрема у Польщі, Литві, Угорщині). 8 жовтня 2009 р. депутати Київради прийняли рішення про створення «парку радянського періоду» у Гідропарку. Туди мали бути зведені монументи, що підлягали знесенню у Києві та області - «вісім Леніних, двоє Петровських, один Чубар і Косіор». [251] Втім, дана ідея не була реалізована.

30 червня 2009 р. трапився найбільш гучний в Україні до 2013 р. випадок вандалізму щодо пам'ятника Леніну. Група активістів, представників Конгресу Українських Націоналістів, вночі розбили обличчя пам'ятнику Леніну на Бесарабській площі у центрі Києва та виклала відео своїх дій в інтернет. [211] У відеозаписі вони називали Леніна «каторжаном українського народу» та говорили, що виконують указ президента щодо знесення

радянських пам'ятників. Даний монумент не був найбільшим в Україні. Проте розташування у центрі столиці робило його одним із найбільш помітних радянських монументів, що суттєво збільшувало суспільну увагу до нього.

Після цього інциденту КПУ встановила охорону біля пам'ятника та оголосила збір коштів на його реставрацію. Київська міська державна адміністрація дозволила партії відновити монумент за свій кошт. [127] На відкритті реставрованого пам'ятника Леніну 27 листопада 2009 р. стався конфлікт між активістами КПУ і «Свободи». Останнім вдалося облити монумент червоною фарбою. [19]

Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко, що значно рідше за Президента зверталася до політики пам'яті у своїй політичній кар'єрі, проте також ідентифікувала себе з національним історичним наративом, підтримала активістів, що пошкодили пам'ятник. На щорічних зборах Світового конгресу українців вона назвала їх *«справжніми патріотами, що зробили добру справу»*, а також пообіцяла виключити монумент з держреєстру нерухомих пам'ятників. [233] Президентська партія «Наша Україна» у зверненні на своєму сайті з цього приводу закликала активістів діяти у рамках закону, проте не засудила вандалізм, назвавши його *«актом національного відчаю»*. [158]

Початок судового провадження проти активістів, що пошкодили пам'ятник Леніну у Києві за статтями *«хуліганство»* та *«пошкодження монументу національного значення»* (друга стаття була знята 30 жовтня 2009 р. у зв'язку із виключенням монумента з переліку) призвів до хвилі протесту серед праворадикальних політичних рухів. Так 3 липня 2009 р. ряд українських партій і організацій (зокрема, ВО «Свобода», КУН, УНА-УНСО, ВО «Просвіта», ГК «Пора») утворили так званий Комітет Декомунізації. Його завданнями було визначено *«захист учасників «замаху на пам'ятник Леніну»*

та інших подібних акцій та боротьба із окупаційними тоталітарними символами і назвами». [227]

Суд над руйнівниками бесарабського пам'ятнику закінчився лише у 2013 р., вже за іншої влади. За його результатом, активісти отримали від 2 до 3 років обмеження волі (з відтермінуванням на 2 роки). [157] З обранням В. Януковича президентом України, за словами нардепа від «Свободи» Ігоря Мірошніченко, посилюється охорона пам'ятника Леніну на Бесарабській площі. Його охороняє приватна фірма, яка на масових акціях посилюється міліцією. [208]

З кінця 2010 р., після приходу Віктора Януковича до влади, акти вандалізму проти радянських пам'ятників, що зазвичай вчинялись представниками націоналістичних організацій, частішають. Це можна пов'язати із тим, що вандалізм щодо радянських пам'ятників отримує опозиційний підтекст, у зв'язку з лояльністю до радянської спадщини багатьох привладних політиків. Підозрювані у скоєнні вандалізму починають отримувати суворіші покарання. Рідко активісти мали можливість самостійно демонтувати пам'ятник. Тому, частіше, їм вдавалось пошкодити монумент (зруйнувати лише частину, найчастіше голову), облили фарбою або понівечити постамент. У травні 2013 р. мав місце випадок пошкодження пам'ятника Леніну за допомогою вогнепальної зброї. [144] Відтак, найчастіше метою акцій був не стільки безпосередній демонтаж пам'ятника, скільки привернення уваги місцевої влади до цього питання або ж просто символічна делегітимація таких пам'ятників.

2013 р. перетворився на період своєрідної «війни пам'ятників». Так, за даними МВС України, протягом 2011-2012 рр. всього в Україні було пошкоджено або зруйновано 37 об'єктів історико-культурного значення. В той час як з часу вступу в дію нового КПК (листопад 2012 р.) до 1 квітня 2013 р. у Єдиний реєстр досудових розслідувань вже було внесено 12 випадків такого характеру. [137]

Великий внесок у це зробила партія «Свобода», що з 2012 р. стала парламентською. Лідер партії Олег Тягнибок у 2013 р. публічно заявив про готовність підтримувати стихійне знищення радянських пам'ятників: *«Є закон, згідно якого всі тоталітарні символи мають бути ліквідовані. Але цей закон чомусь не виконується. Значить громада буде виконувати, ми будемо самі їх нищити... Ми показали приклад, що потрібно робити, коли не виконують закони. І зараз нам приходять фотографії, приходять звіти з різних областей»*. Також політик порівнював комунізм із нацизмом і підтримав ідею перенесення монументів у музей під відкритим небом. [294]

Народний депутат України від ВО «Свобода» Ігор Мірошніченко, користуючись депутатською недоторканістю, брав особисту участь у знесенні пам'ятника Леніну в східноукраїнському місті Охтирка 15 лютого 2013 р., що спровокувало сутички із місцевими комуністами та отримало значне висвітлення в українських ЗМІ. У вересні 2013 р. 7 активістів «Свободи» (у тому числі члена політради партії Руслана Андрейко) було затримано міліцією за підозрою у руйнуванні пам'ятника у селі Петраківка Полтавської області. [214]

Вандалізм щодо пам'ятників Леніну у 2010-2013 рр. здійснювався невеликими групами та таємно. Часто активісти навіть не були мешканцями даних поселень. За це їх критикували захисники радянської спадщини. Вони апелювали до того, що долю радянських пам'ятників мають визначати самостійно місцеві громади. Так, зокрема, народний депутат від КПУ Олександр Присяжнюк говорив про те, що *«у будь-якому випадку вирішувати наявність того чи іншого пам'ятника має саме місцева громада, а не купка заїжджих вандалів»*. Також нардеп наголошував, що місцеві мешканці часто долучаються до збору коштів із відновлення пам'ятників. [45]

Зруйновані або пошкоджені у той період часу монументи часто відновлюються місцевою владою або осередками КПУ. Так, зокрема, всього лише через місяць після знесення був відновлений скандальний пам'ятник

Леніну у Охтирці. [40] 10 червня 2013 р. офіційний сайт Комуністичної партії відзвітував про відновлення пам'ятника у селі Дмитрашківка Вінницької області коштом мешканців. [171] Таким чином, відновлювалися як пам'ятники, скинення яких викликало суспільний резонанс, так і менш відомі.

Важко перевірити достовірність заяв КПУ про фінансову підтримку місцевими мешканцями реставрації скинутих монументів. Разом із тим, очевидним є те, що «Свободі» та іншим проворадикальним рухам не вдалося залучити власну ініціативу скинення радянських пам'ятників широкою підтримкою і надати їй стихійної природи. Важливим є те, що пам'ятник Леніну у селах і невеликих містах міг бути єдиним місцевим меморіалом, через що не сприймався багатьма мешканцями як «чужий» або «інший» та був частиною регіональної ідентичності.

Окрім того, дії активістів зіштовхнулися з зустрічним опором, очоленим Комуністичною партією України та частиною провладних політиків. Так, зокрема, мер міста Харків Геннадій Кернес (у якому знаходився найбільший монумент Леніну в Україні, висотою понад 20 метрів) після знесення пам'ятника в Охтирці у прямому ефірі політичної ТВ-програми «Шустер live» погрожував Ігорю Мірошніченко: «Если вы попробуете его сломать (пам'ятник Леніну у Харкові – прим. авт.), я вам сломаю 2 руки и 2 ноги». [45]

Діяльність «Свободи» щодо знесення монументів також не знайшла однозначної підтримки серед представників інших опозиційних партій. Так один із лідерів опозиції того часу Віталій Кличко заявляв про те, що *«на тлі тотальної корупції в Україні питання боротьби з пам'ятниками виходять на другий план»*, а також говорив, що спробує переконати в цьому депутатів від «Свободи». [119]

З 2013 р. також починаються масові «зворотні» руйнування пам'ятників на честь представників націоналістичного підпілля, що знаходились у західній

Україні. Так 7 березня у музеї-садибі Степана Бандери у с. Воля-Задеравацька було пошкоджено його погруддя. У той же день у Здолбунові (Рівненська область) була зруйнована пам'ятна дошка Степану Бандері, а у Львові була здійснена спроба знесення пам'ятника Роману Шухевичу. Пізніше, заступник голови МВС Львівської області заявляв про те, що руйнуванням цих, а також ряду інших пам'ятників протягом березня-квітня 2013 р. займалась «міжрегіональна злочинна група». [174]

Інколи акти вандалізму пам'ятників героям двох протилежних історичних наративів навіть відбувалися в один день. Так у ніч з 19 по 20 серпня у місті Рава-Руська було знищено монумент Українській Повстанській Армії, а у Бердичеві - знесена голова пам'ятника Володимира Леніна. [194]

Особи, що займались вандалізмом монументів націоналістам практично завжди залишались невідомими. Жодна політична сила не брала на себе відповідальність за це. Відповідно, важче говорити про їх мотивацію. Очевидним є лише те, що хвиля вандалізму, провадженого однією групою мнемонічних воїнів призвела до симетричної відповіді від представників протилежного табору мнемонічних воїнів. Це добре ілюструє специфіку українських «воєн пам'яті», під час яких важливим є не лише утвердження власного історичного наративу, але також і знищення «знаків присутності» конкуруючого наративу.

Події зими 2013-2014 рр., що увійшли в історію України як Євромайдан або Революція гідності, кардинально змінили політику пам'яті та суспільне сприйняття пам'ятників Леніну в Україні та запустили хвилю так завного «ленінопаду» – масового і стихійного знесення пам'ятників Леніну у 2014-2015 рр.

Першим із них був скинутий пам'ятник Леніну в Києві під час Народного віче (щотижнева масова акція протесту на Майдані) 8 грудня. Подія мала значний суспільний резонанс, широко висвітлювалась у світових мас-медіа, поширеним стало порівняння знесення пам'ятнику Леніна із руйнуванням

Берлінського муру у контексті подолання комуністичного минулого (про це, зокрема, писало німецьке видання *Der Spiegel*). [213] Знесення пам'ятника в подальшому стало одним із символів Євромайдану.

Безпосередня ініціатива знесення належала активістам «Свободи». Партія взяла на себе відповідальність за цей вчинок. [215] А депутат «Свободи» Андрій Ілленко навіть продемонстрував з трибуни Євромайдану руку монумента. У своєму блозі на «Українській Правді» Юрій Мірошніченко писав, що після першої невдалої спроби скинення пам'ятника 1 грудня (під час попередньої протестної акції Євромайдану), за дорученням Олега Тягнибока, члени партії розробляли план повалення монумента та координували свої дії з представниками інших рухів. [208] Разом з тим, знесення відбувалось при присутності великої кількості людей (учасників протесту), через що переважно описувалося засобами масової інформації як стихійне.

Лідери інших опозиційних партій, представлених на Євромайдані, заперечили свою причетність до знесення, хоч і на словах більша частина з них підтримала або не засудила його. Юрій Луценко на своїй сторінці у Facebook прокоментував цю подію так: *«Падіння пам'ятника Леніну є візуальним завершенням УРСР. Скінчилося проживання в радянському баракі, злегка прикрашеному жовто-блакитними прапорами. Починається закладення фундаменту нової України»*. [267]

Втім, станом на грудень 2013 р. знесення пам'ятника в Києві отримало неоднозначну реакцію навіть серед людей, що підтримували Євромайдан. Згідно з соціологічним опитуванням компанії Research&Branding Group, 67% киян негативно віднеслись до знесення пам'ятника Леніну, 69% назвали його актом вандалізму. При цьому, підтримка протестних акцій у Києві за даними цього опитування сягала 67%. [27]

Також скинення отримало різку критику від ряду провладних політиків. Деякі з них заявили про готовність відновити монумент. Так лідер КПУ П.

Симоненко говорив про те, що *«Ми обов'язково його відновимо як тільки все заспокоїться»* [217], а губернатор Харківської області Михайло Добкін пообіцяв створити рахунок для відновлення пам'ятника і внести на нього 50000 гривень, назвавши при цьому організаторів знесення «вуйками» (таким чином він, очевидно, хотів надати цій події регіонального забарвлення, маркуючи всіх активістів Євромайдану як вихідців із західної України). [90]

Частково події 8 грудня 2013 р. можна вважати типовими для революцій і масових протестів. Протягом історії, руйнування пам'ятників або споруд, що уособлювали попередній режим або асоціювались із ним часто ставало складовою і символом протестних рухів. Прикладом цього є, зокрема, руйнування Бастилії 1798 р. як символ Французької революції, пам'ятника Сталіну в Будапешті 1956 р. - як символ Угорської революції, Берлінського муру 1990 р. – як символ об'єднання Німеччини, пам'ятника Саддаму Хусейну 2005 р. - як символ падіння режиму президента. Втім, з іншого боку, унікальними події 8 грудня 2013 р. робить те, що зруйнованим був монумент Леніну, який не був встановлений владним режимом, а також не представляв його безпосередню ідеологію та ідентичність (Партія Регіонів не ідентифікувала себе напрямую із комунізмом і радянською спадщиною, як це робила КПУ). Таким чином, можна говорити про те, що радянська спадщина як символ Віктора Януковича та його режиму до певної міри була приписаною характеристикою.

Про те, що знесення пам'ятника Леніну сприймалось як антиурядовий акт протесту говорить, зокрема, напис, що з'явився на п'єдесталі скинутого монумента 8 грудня – «Янукович, ти наступний!». Говорили про падіння пам'ятника у контексті майбутнього падіння режиму Януковича як політики (І. Мірошниченко, А. Яценюк), так і письменники (О. Ірванець, А. Бондар). [75] На місці скинутого пам'ятника був встановлений український прапор, разом із прапором ЄС і червоно-чорним прапором ОУН (б), а постамент розписаний тризубом. Це говорить те, що прагнення маркування міського

простору українською символічною присутністю супроти радянської було ще однією причиною повалення монумента.

Знесення пам'ятника Леніну отримало масовий і стихійний характер пізніше, а саме у січні-лютому 2014 р. під час загострення протистоянь на Майдані та їх переходу у бойову фазу. Повалення монумента у своєму місті було знаком солідарності із Євромайданом. Про це зокрема говорить те, що найбільша кількість знесених пам'ятників припала на 21 лютого (50 пам'ятників) і 22 лютого (140) – період найбільш гострих ескалацій протистоянь на Майдані. 22 лютого зокрема був скинутий центральний пам'ятник Леніну у одному із найбільших українських міст – Дніпрі. Всього ж протягом лютого 2014 р. за підрахунками сайту leninstatues.ru було повалено 376 пам'ятників, що суттєво перевищувало показники по інших місяцям. [176]

У попередньому розділі розглядалось як на місці постаментів знесених пам'ятників Леніну виникали стихійні меморіали героям Небесної Сотні, що також говорить про взаємопов'язаність ленінопаду із комеморацією подій зими 2013-2014 рр. Пізніше, центральні площі та вулиці міста (на яких стояв пам'ятник) у багатьох населених пунктах також називали на честь Небесної Сотні та Євромайдану.

Російський історик Ілля Герасімов розглядав Євромайдан перш за все як декларацію персональної та колективної суб'єктності українського суспільства, а також називав суб'єктність однією із ключових рис українського соціуму у пост-майданний період. [336] За допомогою цього підходу можна пояснити стихійну природу Ленінопаду як демонстрацію колективної суб'єктності протестуючих Євромайдану у різних українських містах. Повторюючи одну із найбільш гучних і відомих акцій київського Євромайдану у своїх містах, протестуючі символічно виражали свою підтримку у єдиний доступний їм спосіб.

Як показало дослідження Олександри Гайдай, велику роль у масовості та поширеності ленінопаду у цей період відіграли дії місцевих представників «Свободи» та інших праворадикальних політичних рухів. Саме вони часто були безпосередніми його виконавцями та організаторами. Так, зокрема, у Вінницькій області місцевий осередок «Свободи» разом із представниками інших громадських рухів у ніч на 22 лютого здійснили так званий «антикомуністичний рейд» (знесення пам'ятників у ряді міст і сіл області) і відзвітували про нього зі сцени місцевого Євромайдану. [334, с. 173] Разом із тим, було би помилково зводити «ленінопад» виключно до діяльності цієї партії. У більшості регіональних центрів (зокрема у Полтаві, Житомирі) скинення пам'ятника Леніну мало масовий характер (при ньому була присутня велика кількість активістів і місцевих мешканців), що надавало цій події рис стихійності. Присутність на площі під час скинення пам'ятника, навіть без безпосередньої участі, викликала ефект співучасті. Саме тому, як у матеріалах засобів масової інформації, так і у спогадах присутніх, відображення події відбувалось у контексті стихійності та масовості. Посилював цей ефект той факт, що повалення проходили під час масових антиурядових протестах у містах, і до них часто були причетні представники місцевих Євромайданів.

Іншою політичною силою, що активно займалась знесенням пам'ятників Леніну у цей період був праворадикальний «Правий сектор», утворений 1 грудня 2013 р. із ряду націоналістичних українських організацій. Пік його підтримки припав на період Євромайдану. Саме активісти цієї політичної сили були безпосередніми виконавцями ленінопаду у Дніпрі [241] та Житомирі [243] 21 лютого 2014 р. Окрім того, 3 червня 2015 р. «Правий сектор» за допомогою вантажівки з краном зніс великий монумент Леніну у місті Слов'янськ [41], яке до липня 2014 р. було головною військовою базою бойовиків «ДНР».

Ще однією важливою причиною, що зробила можливим ленінопад був колапс центральної та дезорієнтація місцевої влади після початку масового кровопролиття у Києві та втечі В. Януковича. У цей період місцева влада часто не наважувалась йти на конфлікт із протестуючими та охороняти монументи.

За підрахунками Українського Інституту Національної Пам'яті, за 2014 р. в Україні було знесено 504 пам'ятника Леніну. При цьому, мінімальний показник повалених пам'ятників за місяць склав 33 і припав на жовтень. Станом на кінець 2014 р. залишився лише один підконтрольний українській владі обласний центр, де пам'ятник Леніну не був повалений – Запоріжжя. [96] Всього ж з 8 грудня 2013 р. по 10 червня 2016 р., за підрахунками сайту leninstatues.org, було знесено 1221 пам'ятник Леніну. [176]

Якщо у лютому-квітні 2014 р. ленінопад переважно відбувався у центральноукраїнських селах і містах (Київська, Вінницька, Черкаська, Полтавська, Хмельницька, Житомирська області), а також у Дніпропетровській області, то починаючи з літа 2014 р. він активізувався у східно- та південно-українських населених пунктах. Знесення пам'ятників Леніну мало особливий резонанс у цьому регіоні у зв'язку як з багатою культурною й історичною радянською спадщиною промислових східноукраїнських населених пунктів, так і з тим, що більш сильною у регіоні була підтримка політичних сил, лояльних до радянської спадщини. Специфіку ленінопаду 2014-2015 рр. у південно-східних українських регіональних центрах було проаналізовано у авторській статті ««Ленинопад»: избавление от прошлого как способ конструирования будущего (на материалах Днепропетровска, Запорожья и Харькова)», що була написана у співавторстві з істориком Олександром Гайдай. [364]

У цьому регіоні відбувається найбільш резонансне, з часів скинення монумента на Бесарабській площі, повалення пам'ятника Леніна – у Харкові.

Варто окремо розглянути харківське знесення монумента, заради більш повного розуміння природи ленінопаду у різних регіонах України.

Перша спроба повалення пам'ятника Леніну у Харкові відбулась 22 лютого 2014 р. У цей час у місті проходив з'їзд за федералізацію південних і східних областей України, на якому очікували виступ біглого президента Віктора Януковича. Цей з'їзд розглядався як спроба реваншу владних політиків. У той же день активісти харківського Євромайдану організовують Марш єдності, на який виходить понад 20 тисяч жителів міста, що істотно перевищило кількість учасників антиурядових мітингів місцевого Євромайдану зими 2013-2014 рр. Марш, який відбувся у розпал ленінопаду, закінчився на площі Свободи, де обговорювалась ідея знесення пам'ятника Леніну. Замість цього протестувальники пішли на компроміс із місцевою владою та домовились про демонтаж пам'ятника протягом 3 днів. Пов'язано це було, серед іншого, з технічною складністю знесення найвищого в Україні пам'ятника Леніну. [Додаток 3]

На наступний день біля пам'ятника Леніну активісти місцевого Антимайдану (що складався переважно з проросійських і комуністичних активістів) роблять огорожу з металевого паркану, встановлюють намети з метою захистити пам'ятник від пошкоджень. Їх плакати негативно маркували прихильників знесення як вандалів: «Защитим Харьков от вандализма и беззакония», «Сегодня толпа на улице решит снести памятник, а завтра твой дом». [48] Окрім того, характерними були апеляції до харківської ідентичності, що раніше культивувалася регіональною владою: «Харьков – не Киев» і «Харьков – наш город. Защитим наши ценности». [13]

Таким чином, пам'ятник Леніну фактично став одним з головних мобілізаційних гасел для прихильників як Антимайдану, так і Євромайдану, з тією різницею, що перші хотіли його зберегти, а другі - знести. На одному з харківських Інтернет-форумів активістів Антимайдану пам'ятник Леніну було названо «символом, що згуртував нас» на рівні з георгіївською

стрічкою. [168] Дану асоціацію посилював той факт, що традиційним місцем зібрання Євромайдану був пам'ятник Т. Шевченку, що створювало ефект своєрідної «війни символів/ідентичностей» у місті. [Додаток 3]

Весною 2014 р. протистояння між активістами Євромайдану та Антимайдану трансформувалось у протистояння проросійських сепаратистських рухів із проукраїнськими. Під час штурму Харківської обласної адміністрації 1 березня під пам'ятником Леніну відбувалося побиття активістів Євромайдану. Згідно з метафорою Дениса Журавльова, одного з респондентів, пам'ятник став сприйматися містянами як «окроплений людською кров'ю ідол». [Додаток 3]

27 вересня 2014 р. у Харкові, напередодні майбутнього демонтажу пам'ятника Леніну, міліція розігнала несанкціонований мітинг комуністів (затримано 23 учасника). [203] Таким чином, була продемонстрована готовність влади йти на жорсткі заходи в боротьбі із загрозою сепаратизму, а також були посилені позиції проукраїнських активістів. В умовах дезорганізації комуністів на наступний день, за підтримки Ігоря Балуті, голови Харківської обласної адміністрації, проходить масовий проукраїнський мітинг, під час якого був знесений пам'ятник Леніну на площі Свободи.

Обласна харківська влада під час скинення пам'ятника Леніну намагалася грати на випередження. Тому за півгодини до знесення Ігор Балута опублікував розпорядження, в якому доручив демонтувати монумент і виключив його з реєстру нерухомих пам'ятників. [73] Міністр внутрішніх справ харків'янин Арсен Аваков під час знесення заявив, що міліція не буде чинити опір і не буде відкривати кримінальні справи щодо цього. [18]

Мер міста Геннадій Кернес, що в минулому виступав за збереження пам'ятника Леніну, натомість, оскаржував у суді законність рішення обласної влади і заявив про плани з відновлення пам'ятника. [103] Як харківський міський голова, так і його найближчий соратник, колишній голова

Харківської області Михайло Добкін, неодноразово заявляли про те, що пам'ятник був знесений не харків'янами, а приїжджими людьми. [91, 116] Подібні заяви збігалися з поглядами активістів Антимайдану, які часто намагалися приписати проукраїнській акції немісцевим. Таким чином, вони протиставляли місцеву ідентичність протестним рухам Євромайдану.

Представники організації «Громадська варта» 4 жовтня 2014 р. під час акції «Постав на Леніна хрест» встановили на постаменті пам'ятника 3-метровий дерев'яний хрест. У квітні 2014 р. представники цієї ж організації вивісили на постаменті великий банер із зображенням ікони Оранти (мозаїка з собору Софії Київської). [270] Таким чином, активісти інколи звертались до релігійних символів на місці скинутих радянських пам'ятників як до найбільш безконфліктного способу маркування публічного простору.

Подібним чином пам'ятник Леніну опинився у центрі протистоянь між Євромайданом і Антимайданом у Запоріжжі. 23 лютого 2014 р. місцевий Євромайдан обговорював ідею знесення монумента. Між активістами протилежних таборів відбувалися конфлікти з цього приводу. [248] У березні-квітні 2014 р. пам'ятник Леніну у місті стає місцем зібрання проросійських активістів, що висувають сепаратистські гасла. [29]

З метою «вписати» пам'ятник Леніну в змінений після Євромайдану культурний і політичний ландшафт міста місцеві активісти в жовтні 2014 р. переодягли пам'ятник у велику українську вишиванку. Організатор цієї акції сказав, що таким чином хотів захистити пам'ятник від декомунізації і зробити йому «щеплення патріотизму». [245] Схожа акція була проведена у вересні 2015 р. Тоді Ленін був одягнений у форму української футбольної збірної. Цього разу організатор акції говорив, що таким чином закликав жителів міста до діалогу замість того, щоб *«зносити пам'ятник Леніну, просто щоб його знести»*. [247]

Місцева влада приймає рішення про демонтаж пам'ятника лише після прийняття декомунізаційних законів у Києві. 19 лютого 2016 р. міська рада

Запоріжжя голосує за знесення 3 радянських пам'ятників у місті (Леніну, Держинському і бюст Орджонікідзе). [152] У відповідь на це, близько 200 противників демонтажу (у тому числі представники запорізького і мелітопольського антимайданів) анонсували акцію протесту біля запорізької міськради. [246] Їх противники (а саме, активісти Хортицького полку, самооборони Запоріжжя і Цивільного корпусу полку «Азов») не дали провести цю акцію і закидали автобуси активістів яйцями. Характерно, що проукраїнські активісти під час зіткнень називали прихильників збереження пам'ятника «сепаратистами». Одна з протестуючих тримала в руках плакат із зображенням Леніна у вишиванці і текстом «Як ти Ленін не рядись, а для мене ти окупантів, як і Путін». [30] Таким чином, ми бачимо, що станом на 2016 р. пам'ятник Леніну вже сприймався частиною населенню міста через призму україно-російського конфлікту і боротьби з сепаратизмом.

Варто також зазначити, що невдовзі після звільнення українською армією міст під час військових дій весни-літа 2014 р. активісти часто самостійно зносили пам'ятники Леніну. У Маріуполі та Константинівці Донецької області знесення відбулось лише через 2 місяці після звільнення міста. [35] У Краматорську активісти повалили пам'ятник під час святкування річниці звільнення міста. [36] Учасники акцій наголошували на тому, що мета таких дій – доведення того, що ці міста є українськими.

У цьому регіоні новим агентом пам'яті, що формує монументальну політику в населених пунктах стають українські військові структури. Так полк «Азов» власним коштом у Маріуполі на місці скинутого пам'ятника Леніну встановлює пам'ятник князю Святославу, історичній фігурі, що культивується в українських праворадикальних колах. [259]

Як ми бачимо, у південних і східних областях України знесення пам'ятника Леніну мало дещо іншу внутрішню логіку ніж повалення, що відбувались у лютому-березні 2014 р. Там воно перетворилося на питання утвердження української ідентичності міста супроти російської та на один із

«фронтів» протистоянь проукраїнських активістів із проросійськими рухами. Сприйняття пам'ятника Леніну формувалось під впливом російсько-українського конфлікту та боротьби із проросійськими та сепаратистськими рухами у цих містах.

Серед аргументів легітимації ленінопаду у суспільному дискурсі була також присутня релігійна метафорика. Повалення пам'ятників часто називали «скиненням ідолів». Архієпископ Харківський і Полтавський Української Автокефальної Православної Церкви порівнював скинення пам'ятника Леніну у Харкові зі скиненням язичницьких ідолів, а комунізм називав «неоязичницькою доктриною». [129]

Поширеною у даний період була практика руйнування радянських пам'ятників на річниці з днів народження лідерів націоналістичного підпілля. Таким чином активісти, що робили дані акти вандалізму не лише боролися із радянською спадщиною, але також і маркували простір знаками присутності власного націоналістичного наративу. Так 30 червня 2016 р. на день народження головнокомандувача УПА Романа Шухевича батальйон ОУН і Правий Сектор зробили спробу пошкодження пам'ятника Щорса у Києві. [273] Подібні практики мали місце і до 2014 року. У цей же день 7 років тому (30 червня 2009 р.) було вчинено резонансне пошкодження київського пам'ятника Леніну на Бесарабській площі, яке також присвячувалось дню народження Романа Шухевича.

Центральна влада, що прийшла на зміну уряду Януковича у своїй більшості підтримала стихійне знесення монументів. Новий міністр культури України В'ячеслав Кириленко заявив, що міністерство буде заохочувати громадські ініціативи зі зносу пам'ятників радянської доби. [83] Голова УІНП В. В'ятрович називав «ленінопад» «стихійною десовєтизацією» та пов'язав його із небажанням урядовців проводити державну політику «розриву із тоталітарним минулим». [190] Президент України Петро Порошенко після знесення пам'ятника Леніну у Харкові заявив, що воно

мало статися рано чи пізно, пов'язавши це зі значною українською культурною спадщиною міста: *«Хіба могло статися інакше в місті, де завжди билось українське серце, українська душа і генерувалася українська думка? В місті, де викладав філософ Григорій Сковорода, де розгорталися драми Миколи Куліша, де зривав оплески режисер Лесь Курбас...»*. [186]

Мало місце у даний період обговорення ідеї музеїфікації повалених радянських монументів. У листопаді 2014 р. міністр культури Євген Нищук оприлюднює ідею створення «парку тоталітарного режиму», де будуть зібрані скинуті пам'ятники за аналогією із відповідним парком у Литві. [42] У травні 2015 р. новий міністр культури В'ячеслав Кириленко називає «Національний музей побуту і архітектури» у селі Пирогово під Києвом можливим місцем такого музею. Депутати Київради іншими можливими місцями для пам'ятника називають ВДНГ і Межигір'я. [175] У грудні 2015 р. експертна рада при Департаменті містобудування та архітектури міста Києва опрацьовувала питання єдиного місця розміщення демонтованих об'єктів під назвою "Парк радянського періоду" чи "Долина ідолів". Можливими місцями розташування називались територія заповідника "Биківнянські могили", Музей історії міста Києва, один з павільйонів ВДНГ, музей "Косий капонір", територія парку НПП "Голосіївський", Труханів острів. [252] Схожі ініціативи розглядалися не лише у Києві. Так ідея створення «парку колонізаторів» також обговорювалася у Дніпрі у жовтні 2015 р. [177] Проте, подібні ініціативи не були втілені.

Суттєві переміни у практиках політики пам'яті в Україні демонструє масова підтримка ленінопаду провладними українськими політичними силами у 2014-2016 рр. Деякі з політиків навіть безпосередньо беруть у ньому участь. Так 23 серпня 2014 р. народний депутат і голова парламентської партії Олег Ляшко із групою активістів за допомогою тягача демонтують пам'ятник Леніну у місті Северодонецьк (за що, пізніше, місцева влада подавала на нього в суд). [265] Відомі українські політики напряду

пов'язували існування радянських пам'ятників із можливістю сепаратизму та російської агресії. Так один із авторів декомунізаційних законів і «спікер» парламентської партії «Самопоміч» Ганна Гопко у інтерв'ю *говорила* «Чому агресія саме відбувається на сході? Тому що там, якраз, найбільше таких (радянських – прим. авт.) пам'ятників». [71] Подібні висловлювання ідентифікують значну частину владних політиків цього часу як мнемонічних воїнів, що абсолютизують важливість встановлення у суспільстві власного історичного наративу та можуть детермінувати ним будь-які суспільні проблеми. Таким чином, з 2014 р. масове знесення пам'ятників Леніну перестало бути темою, що цікавила виключно праворадикальні політичні рухи. Важливо відзначити, що після 2014 р. сам спосіб несанкціонованого знесення або пошкодження пам'ятників вже не піддається критиці від політиків і чиновників. Пов'язати подібні зміни у сприйнятті можна, серед іншого, із легалізацією насильства в українському культурному та політичному просторі у зв'язку зі впливом громадських зіткнень 2014 р. та війни на сході країни.

Після підписання Президентом декомунізаційних законів 17 травня 2015 р. місцева влада була зобов'язана демонтувати всі пам'ятники радянським державним діячам, що збільшило динаміку знесення монументів в Україні у другій половині 2015-2016 рр.

Розглядаючи опір ленінопаду, варто зауважити, що у деяких населених пунктах регіональна влада (с. Валки Харківської області [183], м. Скадовськ Херсонської області [167]) або група місцевих мешканців (с. Ушомир Житомирської області [244], м. Новомосковськ Дніпропетровської області) ставала на заваді активістам, що збиралися здійснювати демонтаж або пошкодження пам'ятника. Втім, це були радше одиничні випадки, що не стали на заваді ленінопада як явища.

Нечисленні випадки опитувань або анкетувань, які проводились місцевою владою щодо ставлення до ідеї знесення місцевого пам'ятника Леніну

демонструють низький рівень підтримки цієї ініціативи. Так у Очакові Миколаївської області 25 березня 2014 р. із 1572 осіб, що взяли участь в опитуванні 1505 висловились проти демонтажу. [112] У березні 2014 р., за результатами телефонного опитування у місті Козельщина Полтавської області, із 920 опитаних 805 осіб висловилися за те, щоб залишити монумент. Згідно із проведеного міською радою міста Синельникова Дніпропетровської області соціопитування, 64% опитуваних (із більш ніж 8 тисяч респондентів) виступили проти знесення пам'ятника Леніну. [173] Втім, варто зазначити, що об'єктивність таких опитувань, проведених місцевими органами влади, перевірити важко.

Таким чином, у ряді українських міст і селищ значна частина населення не підтримувала ідею повалення пам'ятника Леніну, але, разом із тим, не стала захищати його під час стихійних знесень у 2014 р. або не протестувала проти ініційованих державою демонтажів у 2015-2016 рр. Подібна поведінка демонструє відповідність теорії «невидимих пам'ятників» Р. Музіля українським реаліям. Монументи сприймалися місцевим населенням як частина звичного простору, проте втратили для них свою важливість і значення.

Проти скинення радянських пам'ятників традиційно протестувала КПУ, політична вага якої суттєво маргіналізується з 2014 р. Петро Симоненко називає їх повалення «варварськими акціями» та способом встановлення «по суті, нацистського порядку в країні». [180] Відомо щонайменше 3 випадки відновлення зруйнованих пам'ятників Леніну силами місцевих осередків КПУ у 2014-2015 рр. 22 квітня 2015 р. на річницю з дня народження Леніна у селі Веселе Запорізької області коштом партії відновлюється зруйнований монумент. [145] У Гребінці 12 листопада 2014 р. на річницю Жовтневої революції партія відновлює пам'ятник Леніну, зруйнований 8 січня того ж року. [239] Літом 2014 р. партія також відновлює пам'ятник у місті

Семенівка Чернігівської області. [150] Втім, всі дані монументи були знову демонтовані у 2015-2016 рр. після прийняття декомунізаційних законів.

Подібно до того, як під час ініційованого державою перейменування вулиць, окрім радянських назв на місцевому рівні також часом перейменовували вулиці з російськими назвами, під час ленінопаду у деяких містах були демонтовані або зазнавали вандалізму пам'ятники російським історичним і культурним діячам. Так у місті Броди 24 лютого 2014 р. місцевою владою було демонтовано пам'ятник російському воєначальнику Михайлові Кутузову. [146] 6 червня 2014 р. був розмальований пам'ятник Пушкіну у Харкові. [47] 28 липня у місті Полтава у жовто-сині кольори був розфарбований встановлений ще у XIX ст. пам'ятник Петру I. [263] Втім, це радше були одиночні випадки, що не складали системи.

Попри наявність елементів стихійності і неконтрольованості ленінопад, фактично, став логічним продовженням конфліктів навколо радянської монументальної спадщини, що точились в Україні протягом 2009-2013 рр. у нових політичних умовах. Партія «Свобода» та ряд дрібніших українських націоналістичних рухів продовжували свою боротьбу з радянськими пам'ятниками аналогічними методами у нових умовах, при відсутності супротиву від влади та суттєво більшої підтримки від місцевого населення.

Аналізуючи підтримку ленінопаду на низовому рівні, можна виділити два основних імпульси, що зробили можливими стихійні знесення пам'ятників у 2014-2015 рр. Перший з них був пов'язаний із подіями зими 2013-2014 рр.: знесення пам'ятника у той час сприймалося як висловлення солідарності з протестувальниками на київському Майдані. Другий імпульс виник у процесі боротьби із сепаратистськими рухами на сході країни після початку україно-російської гібридної війни. Для східних міст України, до чиеї неукраїнськості часто апелювали проросійські сили, стало важливим «задекларувати» свою українську ідентичність і позбутися радянських символів, які пов'язували їх з Росією.

Деякі політики та суспільні діячі напряду пов'язували ленінопад із стихійною та масовою переоцінкою суспільством радянського минулого. Це твердження зокрема демонструє наведене раніше висловлювання Володимира В'ятровича, в якому він називав ленінопад «стихійною десовєтизацією». Проте, соціопитування не підтверджують радикального перелому у сприйнятті радянського минулого українським суспільством у 2014 р. Так, згідно з опитуванням соціологічної групи «Рейтинг», кількість людей, що відчують ностальгію за СРСР впала в Україні на 8% з 2013 р. по 2014 р. (з 41 до 33 %). При цьому, дані зміни настроїв відбувалось поступово і протягом попередніх років (у 2010 р. ця цифра складала 49%), з певним пришвидшенням у 2014 р. [161] Дана статистика підтверджує наявність зменшення суспільної лояльності до радянського минулого протягом 2014 р., проте воно не є настільки стрімким, щоб призвести до радикальної зміни суспільної поведінки щодо об'єктів радянської спадщини. Відтак, можна зробити висновок, що суспільні процеси витіснення радянської спадщини з українського культурного простору (зокрема ленінопад) є політично контекстуалізованими та пов'язані із рядом суб'єктивних факторів.

Окрім «низових» імпульсів, важливо також пам'ятати про те, що інтенсивності скинення пам'ятників Леніну в 2014-2015 рр. сприяла політика центральної влади у Києві, для яких з 2014 р. декомунізація стає політичним трендом, що забезпечує підтримку електорату. Тому, з цього часу, скиненню пам'ятників починають активно сприяти у тому числі політики, що не належать до праворадикального політичного табору.

Більш повно можна зрозуміти характер процесів декомунізації в Україні, якщо порівняти їх із заходами політики пам'яті у самопроголошених республіках «ДНР» і «ЛНР», а також у Криму. Як і в Україні, на цих територіях відбувалися спроби монументалізації нещодавнього минулого, подій 2014-2015 рр. У Криму у червні 2016 р. був відкритий пам'ятник «вежливим людям» (російським нелегальним військовим) у вигляді солдата,

що рятує kota. [221] У Луганську у травні 2015 р. був відкритий пам'ятник «Захисникам республіки «Вони відстояли батьківщину»», що зображав бойовиків «ЛНР». [37] Також, відновлювались пам'ятники Леніну, скинуті до початку окупації цих територій. У кримському селі Зуя був відновлений монумент Леніну, повалений у лютому 2014 р. [17] Після того як місто Новоазовськ Донецької області потрапило під контроль «ДНР», у ньому був відновлений пам'ятник Леніну, скинутий у серпні 2014 р. [216]

Подібно до виключення з публічного простору радянських символів в Україні, у Донецьку з урядових будівель знімалися українські тризуби та прапори. Із стели з назвою міста біля Донецьку у травні 2015 р. був демонтований м'який знак (таким чином назва міста була «перекладена» на російську мову). [164] У Криму в травні 2015 р. окупаційною владою був демонтований пам'ятник отаману П. Сагайдачному. «В.о. губернатора Севастополя» обґрунтував своє рішення так: *«Севастополь - гордість російських моряків. Інших тут споконвіку не було. Встановлення подібних пам'ятників було спробою перекрутити історію»*. [104] Ця цитата є показовою для розуміння суті процесу деполіфонізації культурного простору.

Таким чином, як в Україні, так і на окупованих територіях, місцева влада намагалася провести деполіфонізацію та уніфікацію міського простору, позбавлення його від українських (на окупованих територіях) або радянських та меншою мірою російських (в Україні) «культурних маркерів» задля ідеологічної уніфікації власних територій, і для поривання із культурною спадщиною, що стала сприйматись як чужа та ворожа. Варто зауважити, що ми не намагаємося довести аналогічність і співмірність процесів декомунізації в Україні із заходами політики пам'яті самопроголошених республік.

Висновки

Теоретико-методологічним апаратом дослідження було обрано, перш за все, такі провідні для студій пам'яті теорії як поняття колективної пам'яті та соціальних рамок пам'яті Моріса Альбвакса, концепт «місць пам'яті» П'єра Нора і поняття комунікативної та культурної пам'яті Яна і Алейди Ассманів. Окрім того, аналізуючи політику пам'яті, ми спираємося на такі теоретичні доробки її дослідників як поняття «винайдених традицій» Е. Гобсбаума і Т. Рейнджера, типологія режимів пам'яті у Центрально-Східній Європі за М. Бернардом і Я. Кубіком, типологія культур пам'яті у східноєвропейських країнах Штефана Требста, поділ політики пам'яті на «тверду» та «м'яку» за Олександром Еткіндом.

Політика пам'яті у дослідженні була визначена як «діяльність будь-якої суспільної групи, направлена на створення або утримання певної моделі уявлень про минуле (історичної пам'яті)». Політику пам'яті щодо радянської спадщини в Україні часів незалежності доречно розглядати у контексті її порівняння з відповідними процесами у інших країнах Центрально-Східної Європи, де рівень інструменталізації історії традиційно є вищим, ніж у більшості західноєвропейських країн у силу потреби подолання конфліктного радянського історичного спадку. У 1990-х рр. у цих країнах у рамках політико-правового концепту «перехідного законодавства» (transitional justice) створювався ряд наукових, юридичних і культурних інституцій, що мали сприяти декомунізаційним реформам у середині країни та надати правову оцінку злочинам радянського режиму. Україна, як і більшість пост-радянських держав, не проходила цей процес. З цієї причини, а також у зв'язку з більш глибокою політичною та культурною інтегрованістю України у Радянський Союз, недоречно порівнювати декомунізаційний потенціал і суспільне сприйняття об'єктів радянської

спадщини України та країн колишнього Варшавського табору, що не входили до складу СРСР. З середини 2000-х інтерес до «роботи з історією» у регіоні знову посилюється у зв'язку з початком «онтологічної стурбованості» (за терміном Олександра Астрова) народів Центрально-Східної Європи, які втратили свої культурні консолідуючі наративи після реалізації основних геополітичних завдань.

1990-1991 рр. були періодом утвердження нового етноцентричного українського історичного наративу у публічній сфері. Історія у той час ставала одним із ключових знарядь у політичній боротьбі для української національно-демократичної опозиції, першої легальної політичної опозиції в УРСР. Саме тоді формувались базові принципи української політики пам'яті. Провідною ідеєю історичного дискурсу української національно-демократичної опозиції, творця новітньої української моделі політики пам'яті, стало іншування та негативна оцінка радянського минулого. Історію у той період називали «будителькою пам'яті», що має відновити справжню картину минулого. Таким чином, поняття «історії» та «пам'яті» фактично ототожнювались.

У той період часу також починаються перші конфлікти між політиками лояльними до радянського та національного історичних наративів, а саме між опозицією та комуністичною партією, що намагалася втримати історію у рамках радянського наративу. Поразка національно-демократичної опозиції на президентських виборах 1991 р. продемонструвала, що іншування радянського не стало ефективною основою для політичної консолідації в Україні на початку 1990-х рр.

Політиці пам'яті як Леоніда Кравчука, так і Леоніда Кучми було характерне балансування між двома історичними наративами та обмежений інтерес до історії у власній гуманітарній політиці. Доля радянських пам'ятників залишалась компетенцією місцевої влади. Радянський святковий календар зазнає невеликих змін. Окрім того, поширеною стає практика

відзначення річниць історичних фігур із протилежних історичних наративів у той самий час у різних регіонах.

Прихід Віктора Ющенка до влади у кінці 2004 р. ознаменував період значної інтенсифікації політики пам'яті в середині українського суспільства. Вона стала одним із ключових напрямків гуманітарної політики президента. Політика пам'яті В. Ющенка здебільшого мала ексклюзивний характер і передбачала монокультурне сприйняття українського суспільства.

Втім, часті політичні кризи та нестача підтримки Президента зі сторони уряду та парламенту призвели до того, що значна частина меморіальних ініціатив В. Ющенка не була втілена. Саме на час його правління припадають найбільш інтенсивні дискусії навколо репрезентацій минулого в публічному просторі які призводять до політизації історії, відбувається перенесення історичних дискусій у політичну площину.

У 2007 р., за моделлю відповідних інституцій Центрально-Східної Європи, був створений Український Інститут Національної Пам'яті, що мав втілювати заходи політики пам'яті Президента. Від самого початку процесу створення цієї інституції, на неї покладалось надзвичайно широкий і розгалужений комплекс завдань і повноважень, які здебільшого мали культурний характер. На відміну від більшості подібних установ у інших країнах, УІНП не здійснював пошуково-правової функції (не давав правову оцінку злочинам минулого та не проводив люстрації), тому мав обмежений політичний вплив.

Віктор Ющенко вперше в історії незалежної України порушив практику балансування між лояльністю до двох історичних наративів, зробивши вибір на користь впровадження в Україні форсованої національно орієнтованої ексклюзивної політики пам'яті. Дані зміни мали ланцюговий характер (опоненти Президента також інтенсифікували свою політику пам'яті на противагу владній) та до певної міри були незворотними. Варто також відзначити значний вплив історичного дискурсу національно-демократичної опозиції періоду 1990-1991 рр. на політику пам'яті Президента.

Перемога на президентських виборах 2010 р. Віктора Януковича ознаменувала кінець активізації державної політики пам'яті. Політика пам'яті для нового президента та його партії мала помітно менший інтерес, ніж для їх попередників. Разом із тим, ряд політиків із оточення Президента проводять спробу реставрації радянського історичного наративу, що сприяло подальшому підживленню конфлікту з питань оцінки минулого.

Двома найбільш послідовними та впливовими «агентами пам'яті» серед впливових політичних партій в українському суспільстві досліджуваного періоду є «ВО Свобода» та Комуністична Партія України. Обидва цих політичних рухи займали чітку позицію «мнемонічних воїнів», проводили різко ексклюзивну політику пам'яті та виступали не лише за впровадження у суспільстві власної візії минулого (націоналістичної та радянсько-ностальгійної), але також і за делегітимацію історичного наративу своїх супротивників.

Кардинально новий період у політиці пам'яті в Україні починається з 2014 р. Важливе значення для переформатування колективної пам'яті української суспільства мало формування пам'яті та нових комеморацій про події Євромайдану. У 2014 р. формується повний спектр комеморацій навколо пам'яті про Євромайдан, серед яких пам'ятні дати, монументи, назви вулиць, ідея створення музею, інсталяції та пам'ятні монети. Все це дає підставу говорити про те, що станом на 2014 р. Євромайдан став повноцінним українським «місцем пам'яті» і важливим ідентифікаційним знаком. Для нашого дослідження важливим є той факт, що комеморації Євромайдану часто витісняли об'єкти радянської культурної спадщини. Так, у лютому 2014 р. на постаментах скинутих пам'ятників Леніну часто утворювались стихійні меморіали Небесної Сотні, а радянські назви вулиць у центральних частинах деяких українських міст у 2014 р. перейменовувались на честь Небесної Сотні.

З літа 2014 р. ключовим українським культурним наративом, що впливає на практики політики пам'яті стає війна на сході країни, яка також делегітимізує об'єкти радянської спадщини.

Впливовим агентом політики пам'яті з 2014 р. стає реформований Український Інститут Національної Пам'яті. Його керівництво займає позицію типових «мнемонічних воїнів» і визначає боротьбу з радянською спадщиною головним завданням власної політики. Будь-які проблеми в середині українського суспільства – від силового розгону Євромайдану до війни на сході пояснюються поширеністю радянських практик і нестачею декомунізаційних процесів у країні.

Вищезазначені фактори призводять до того, що з 2014 р. декомунізація перетворюється на політичний тренд, який значно активніше використовують у своїй політичній діяльності очільники держави та лідери провідних політичних партій. Наслідком цього стало прийняття «декомунізаційних законів» весною 2015 р., що змінили долю ряду об'єктів радянської спадщини від поступового витіснення з українського культурного простору до їх законодавчої заборони.

Для характеристики суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні протягом 2014-2015 рр. часто використовують поняття «декомунізація». З нашої точки зору, доречніше говорити у цей період про «візуальну декомунізацію», оскільки більшість ініціатив були зосереджені на витісненні знаків символічної присутності Радянського Союзу з українського культурного ландшафту. В той час як декомунізація передбачає здійснення структурних політичних реформ, зокрема реформу адміністративного апарату та зміну політичних еліт.

Як показала подальша практика втілення законів, не всі декомунізаційні ініціативи знаходили однаковий рівень суспільної підтримки. Так перейменування міст часто не викликало підтримки серед містян або навіть призводило до протестів. Пов'язати проблему можна із тим, що в цьому

випадку державна стратегія політики пам'яті вступала у конфлікт із регіональними ідентичностями містян.

Аналіз втілення законів продемонстрував, що на практиці нова політика пам'яті не обмежувалась лише на декомунізації, а також мала на меті деполіфонізацію українського культурного простору, заміну присутніх у ньому радянських і російських культурних маркерів на українські національні. Місцеві владні органи часто скидали пам'ятники та перейменовували вулиці не лише радянським політичним діячам, але також і персонажам російського історичного наративу та радянським історичним фігурам, чия основна діяльність не була безпосередньо політичною чи управлінською. Така стратегія політики пам'яті скоріше підтримувалась УІНП, хоч і не проголошувалась офіційно.

Аналіз політики пам'яті щодо радянських свят був зосереджений на дослідженні 4 найбільш популярних свят, традиції відзначення яких зародились у Радянському Союзі, та які мають або хоча б мали часткове ідеологічне підґрунтя – День перемоги (9 травня), День міжнародної солідарності трудящих (1-2 травня), Міжнародний жіночий день (8 березня) та День захисника Вітчизни (23 лютого). Особлива увага у дослідженні була приділена політиці пам'яті щодо 9 травня, свята, що за рівнем своєї політичної інструменталізації переважає інші радянські свята.

Владну політику пам'яті часів президентства Віктора Ющенка щодо Дня Перемоги можна описати як додавання окремих елементів національного історичного наративу до традиційної радянської схеми. Більшість меморіальних ініціатив Президента не отримали значної суспільної підтримки та зустріли відкритий опір від опозиції. Уряд Віктора Януковича у власній політиці пам'яті натомість звертався до традиційних радянських і новітніх російських комеморацій. Протягом 2005-2013 рр. проходили активні «війни пам'яті» між прихильниками та противниками радянської традиції

комемо­рації 9 травня, що інколи до­хо­ди­ли на­віть до прямих фізичних зіткнень.

Заходи політики пам'яті щодо відзначення Дня Перемоги, які намагався реалізувати президент України Віктор Ющенко (легалізація націоналістичного підпілля, одночасне вшанування пам'яті бійців різних воюючих сторін) у 2014-2015 рр. були успішно втілені та не зустріли значних протестів. Більше того, навіть ідеї, що пропонувались до 2014 р. переважно маргінальними та радикальними правими політичними групами у 2014-2015 рр. були реалізовані на найвищому державному рівні (а саме визнання бійців УПА борцями за незалежність України, більш жалобна природа відзначення річниці, основний акцент на вшануванні 8 травня замість 9). Подібні зміни в політиці пам'яті не призвели до значних суспільних протестів (на відміну від 2005-2010 рр.), що говорить про суттєво нижчий рівень лояльності до радянської спадщини в Україні у цей період.

З іншої точки зору, зміни у стратегіях коме­мо­рації Дня перемоги мали здебільшого інклюзивну природу (одночасно використовували складові різних моделей історичної пам'яті). Вони були одними із небагатьох спроб створити інклюзивну модель політики пам'яті в Україні у період панування тренду на декомунізацію та витіснення будь-яких елементів радянської спадщини з українського культурного простору. Таким чином, дослідження демонструє, що форми політики пам'яті з інклюзивним об'єднавчим потенціалом можливі навіть під час війни та політичної кризи та навіть у суспільствах, розколотих різними моделями історичної пам'яті.

Радянські свята, які мають менш помітне ідеологічне підґрунтя ніж 9 травня, протягом 2005-2013 рр. продовжували деполітизуватись і навіть певною мірою «українізувалися». Як значна частина українського суспільства, так і більшість політиків займали щодо них позицію «мнемонічних відмовників», наголошуючи на сучасному значенні свят, а не на їх історії та первинному ідеологічному підґрунті.

Відмінну позицію серед впливових українських політиків займали 2 групи найбільш послідовних мнемонічних воїнів – Комуністична партія України та націоналістична «Свобода». Перша з них критикувала деідеологізацію даних свят і виступала за повернення до їх первинного політичного значення. «Свобода», натомість, поширювала ідею відмови від усіх радянських свят, навіть тих, що сьогодні слабко асоціюються зі спадщиною Радянського Союзу.

Політика пам'яті щодо двох найбільших груп радянських монументів в Україні – пам'ятників Леніну та меморіалів, пов'язаних з Другою світовою війною, суттєво відрізнялась між собою протягом кожного із досліджуваних періодів. В Україні не відбувалось значної дискусії щодо статусу монументів Другої Світової війни. Будь-які випадки вандалізму щодо них жорстко карались державою.

Статус пам'ятників Леніну в Україні переважно залежав від позиції місцевої влади. Для більшої частини місцевих мешканців вони ставали «невидимими», втративши більшу частину свого символічного значення та комеморацій навколо них. З 2009 р. вандалізм щодо пам'ятників Леніну активізується. Це було пов'язано із виходом указу Президента щодо річниці вшанування пам'яті Голодомору (що передбачав зобов'язання демонтажу пам'ятників Леніну), виключенням радянських пам'ятників із Державного реєстру нерухомих пам'ятників указом Кабінету Міністрів і з резонансним судом проти активістів, що пошкодили монумент Леніну на Бесарабській площі у Києві. Українські праворадикальні партії та організації консолідують свої зусилля заради організації масових скинень. Вандалізм у 2010-2013 рр. здійснювався таємно силами невеликих груп немісцевих активістів. Лівоорієнтовані політичні сили та частина владних політиків часто відновлюють монументи Леніну і вступають у конфлікти із прихильниками демонтажу. З 2013 р. починається хвиля «зворотного» руйнування пам'ятників героям націоналістичного канону у західній Україні.

Протягом 2014-2015 рр. в Україні починається масове скинення пам'ятників Леніну, що отримало назву «ленінопад». Перший з них був скинутий 8 грудня 2013 р. у Києві під час однієї із акцій Євромайдану. Найбільша кількість скинутих пам'ятників при цьому припала на 21-22 лютого 2014 р., період ескалації протистоянь у Києві.

Попри наявність елементів стихійності і неконтрольованості «ленінопад», фактично, став логічним продовженням конфліктів навколо радянської монументальної спадщини, що точились в Україні протягом 2009-2013 рр. у нових політичних умовах. Партія «Свобода» та ряд дрібніших українських націоналістичних рухів продовжували свою боротьбу з радянськими пам'ятниками аналогічними методами при відсутності супротиву від влади та суттєво більшої підтримки від місцевого населення.

Аналізуючи підтримку ленінопаду на низовому рівні можна виділити два основні імпульси, що зробили можливими стихійні знесення пам'ятників Леніну у 2014-2015 рр. Перший з них був пов'язаний з подіями зими 2013-2014 р. Знесення монумента у той час сприймалося як висловлення солідарності з протестувальниками на київському Майдані. Другий імпульс виник у процесі боротьби із сепаратистським рухом на сході країни після початку україно-російської гібридної війни. Для східних міст України, до чийої неукраїнськості часто апелювали проросійські сили, стало важливим «задекларувати» свою українську ідентичність і позбутися радянських символів, які пов'язували їх з Росією.

Окрім «низових» імпульсів важливо також пам'ятати про те, що інтенсивності скинення пам'ятників Леніну у 2014-2015 рр. сприяла політика пам'яті центральної влади у Києві (зокрема, прийняття декомунізаційних законів і підтримка стихійних знесень монументів). У цей період навіть політики, що не належать до праворадикального політичного табору починають активно сприяти скиненню пам'ятників.

Дослідження продемонструвало широку варіативність суспільного сприйняття різних об'єктів радянської спадщини залежно від міри їх ідеологічного змісту та політичної інструменталізації у кожен із досліджуваних періодів. Відтак, можна припустити, що гомогенна політика пам'яті щодо різних груп радянської спадщини може мати конфліктогенний потенціал в українському суспільстві.

Порівняння політик пам'яті щодо радянських свят і монументів демонструє, що матеріальні об'єкти радянської спадщини, які займають помітне місце у культурному просторі населених пунктів переважно мають вищий рівень політичної актуалізації, ніж нематеріальні.

Проведений аналіз демонструє, що з 2005 р. українська політика пам'яті звелася до гострої боротьби двох протилежних одне одному ексклюзивних наративів. Це стало можливим завдяки відсутності мнемонічних плюралістів серед впливових українських агентів пам'яті (абсолютна більшість із них коливалась між позиціями мнемонічних відмовників і мнемонічних воїнів) та нестачі інклюзивних практик політики пам'яті. Чи не єдиною послідовною інклюзивною стратегією політики пам'яті щодо радянської спадщини у досліджуваній період стала комеморація Дня Перемоги у 2014-2015 рр.

Наслідком цієї боротьби стало створення двох дзеркальних конфронтаційних парадигм пам'яті, які не тільки мають ексклюзивну природу, але також і визнають протилежний наратив ворожим і суспільно шкідливим. Ключовим фактором розбіжностей між ними стало сприйняття радянської спадщини. Протилежні наративи легітимізували військовий конфлікт 2014-2015 рр. та знайшли своє активне втілення у ньому.

Ще одним наслідком політики пам'яті досліджуваного періоду стало ототожнення радянської та російської культурної спадщини. Причинами цього можуть бути названі запозичення сучасних російських комеморацій (зокрема, у відзначенні Дня Перемоги) лояльними до радянської спадщини політичними силами, їх проросійська зовнішня та внутрішня політика, а

також послідовна діяльність критиків радянського наративу щодо ототожнення «російського» та «радянського».

Саме із цим явищем можна пов'язати падіння рівня суспільної лояльності до радянської культурної спадщини після початку російсько-української гібридної війни, що виразилось, зокрема, у відсутності супротиву до більшості заходів декомунізації, підтримці «ленінопаду». Це говорить про політичну контекстуалізованість подібних трансформацій. Тому, вони можуть виявитися ситуативними. Відтак, політика пам'яті в Україні, що має різко ексклюзивну природу все ще може спровокувати нові суспільні конфлікти у довгій перспективі.

У світовій гуманітаристиці недослідженим лишається питання того як змінюються практики політики пам'яті в сучасних державах після початку бойових дій на її територіях та гострих суспільно-політичних криз у середині суспільства. Подальше порівняння специфіки української політики пам'яті до та після 2014 р. може висвітлити цю проблему.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Неопубліковані джерела.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України
(ЦДАВО України).

Фонд 5285. Український інститут національної пам'яті, м. Київ.

Оп. 1.

1. Справа 204. Накази з основної діяльності. 2009 р. – 83 арк.
2. Справа 221. Доручення секретаріату Президента. 2010 р. – 75 арк.

Оп. 3.

3. Справа 12. Укази, директиви, накази Кабміну. 2011 р. – 79 арк.
4. Справа 22. План роботи Інституту на 2013 рік. 28 грудня 2012 р. – 35 арк.
5. Справа 27. Укази, директиви, накази Кабміну. 2014 р. – 87 арк.
6. Справа 28. Протоколи засідання вченої ради. 2014 р. – 91 арк.
7. Справа 30. План роботи Інституту на 2014 рік. 25 грудня 2013 р. – 45 арк.

Опубліковані джерела

8. 1 травня у Києві пройдуть майстер-класи для дітей у рамках проекту «Маки Пам'яті». [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт УІНП. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/announce/1-travnya-u-kyievi-proidut-maister-klasi-dlya-ditei-u-ramkakh-proektu-maki-pam-yati> (дата звернення: 03.03.2017).
9. 1 Травня Ющенко пікетуватиме Януковича. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2004. – 23 квітня. – Режим доступу:

<http://www.pravda.com.ua/news/2004/04/23/2999456/> (дата звернення: 05.03.2017).

10.15 вулиць Кіровограда перейменували на честь героїв АТО.

[Електронний ресурс] // Novosti.kr.ua – 2016. – 24 лютого. – Режим доступу: <http://novosti.kr.ua/news/15-vulic-kirovograda-perejmenuvali-na-chest-gerov-ato.html> (дата звернення: 02.03.2017).

11.1992: останній президент УНР передає Кравчуку клейноди.

[Електронний ресурс] // Історична Правда. – 2012. – 21 січня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/videos/2012/01/22/69657> (дата звернення: 01.03.2017).

12.23 лютого - свято окупантів. Це день совєцької армії. [Електронний ресурс] // Youtube. – 2012. – 22 лютого. – Режим доступу:

<https://www.youtube.com/watch?v=ukjxVZLAcqY> (дата звернення: 06.03.2017).

13.23 февраля 2014 год, Харьков (фоторепортаж + много видео).

[Электронный ресурс] // 482. – 2014. – 24 лютого. – Режим доступу: <http://www.482ua.com/index.php/interests/now/865-1> (дата звернення: 06.03.2017).

14.23 февраля коммунисты возложили цветы к могиле Неизвестного солдата в городе-герое Киеве. [Электронный ресурс] // КПУ. – 2010 – 24 лютого. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/12070/23-fevralja-kommunisti-vozlozhili-tsveti-k-mogile-neizvestnogo-soldata-v-gorode-geroe-kieve> (дата звернення: 05.03.2017).

15.9 травня в Україні відзначили російсько-українськими прапорами в Донецьку та сутичками в Тернополі. [Електронний ресурс] //

Тиждень.ua. – 2013. – 9 травня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/79205> (дата звернення: 07.03.2017).

16.9 травня: ветеранів задаровували квітами, годували кашею і вмовляли примиритися з вояками УПА. [Електронний ресурс] // УНІАН. –

2008. – 9 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/114930-9-travnya-veteraniv-zadarovuvali-kvitami-goduvali-kasheyu-i-vmovlyali-primiritisya-z-voyakami-ura.html> (дата звернення: 08.03.2017).
17. АР Крым: В Зуе восстановят памятник Ленину. [Электронный ресурс] // Офіційний сайт КПУ. – 2014. – 26 лютого. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/ru/68243/ar-krym-v-zue-vosstanovyat-pamyatnik-leninu> (дата звернення: 09.03.2017).
18. Аваков о событиях в Харькове: Ленин? Пусть падает. [Электронный ресурс] // NewsLiga. – 2014. – 8 вересня. – Режим доступу: http://news.liga.net/news/politics/3479362-avakov_o_sobytyakh_v_kharkove_lenin_pust_padaet.htm (дата звернення: 09.03.2017).
19. Активисты "Свободы" облили краской отреставрированный памятник Ленину в Киеве [Электронный ресурс] // Цензор.нет. – 2009. – 27 листопада. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/106271/aktivisty_quotsvobodyquot_oblili_kraskoyu_otrestavrirovannyyu_pamyatnik_leninu_v_kieve (дата звернення: 06.03.2017).
20. Алексей Бабурин: Власть попытается подменить День солидарности трудящихся увеселительными мероприятиями. [Электронный ресурс] // КПУ. Офіційний сайт. – 2011. – 27 квітня. – Режим доступу: <http://kpu.ua/ru/17316/aleksej-baburin-vlast-popitaetsja-podmenit-den-solidarnosti-trudjatschihsja-uveselitelnimi-meroprijatijami> (дата звернення: 04.03.2017).
21. Анонс. Історія Русів. // Літературна Україна. – 1990. - № 24. (14 червня). - С. 1.
22. Антиукраїнська риторика Табачника: за "руський мір" без галичан. [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 2012. – 3 вересня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/59174> (дата звернення: 03.03.2017).

- 23.Апрель-2007 в Эстонии: как это было. Хроника. [Электронный ресурс] // Regnum. Информационное агентство. – 2008. – 4 січня. - Режим доступу: <https://regnum.ru/news/polit/939315.html> (дата звернення: 04.03.2017).
- 24.Базів В. Встане правда! // За вільну Україну! – 1990. - №1 (1 липня). – С.1.
- 25.Батьки вимагають не відзначати радянські свята у школах Львова. [Електронний ресурс] // Zik. – 2014. – 26 лютого. – Режим доступу: http://zik.ua/news/2014/02/26/batky_vymagayut_ne_vidznachaty_radyanski_svyata_u_shkolah_lvova_464650 (дата звернення: 05.03.2017).
- 26.Бій за майбутнє України: 29 січня – день пам'яті полеглих у бою під Крутами. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт УІНП. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/bii-za-maibutne-ukraini-29-sichnya-den-pam-yati-poleglikh-u-boyu-pid-krutami> (дата звернення: 04.03.2017).
- 27.Большинство киевлян поддерживают Евромайдан, однако осуждают снос памятника Ленину – опрос. [Электронный ресурс] // Кореспондент. – 2013. – 19 грудня. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/kyiv/3278799-bolshynstvo-kyevlian-podderzhyvauit-evromaidan-odnako-osuzhdauit-snos-pamiatnyka-lenynu-opros> (дата звернення: 07.03.2017).
- 28.В Запоріжжі хочуть відродити першотравневі демонстрації трудящих. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011. – 16 березня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/03/16/31924/> (дата звернення: 06.03.2017).
- 29.В Запорожье на Антимайдане объявили создание Народной армии. [Электронный ресурс] // Tezis TV. – 2014. – 16 березня. – Режим доступу: <http://tezis.tv/politika/v-zaporozhe-na-antimaydane-obyavili-sozdanie-narodnoy-armii.html> (дата звернення: 04.03.2017).

30. В Запорожье разогнали защитников Ленина. [Электронный ресурс] // Youtube. – 2016. – 21 листопада. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=Zv2-L89Yn-s> (дата звернення: 11.03.2017).
31. В Івано-Франківську День Перемоги заборонили цілковито. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2012. – 9 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/646722-v-ivano-frankivsku-den-peremogi-zaboronili-tsilkovito.html> (дата звернення: 07.03.2017).
32. В Івано-Франківську молодь кричала комуністам «ганьба!» [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2009. – 9 травня. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/44759-v-ivano-frankivsku-molod-krichala-komunistam-ganba.html> (дата звернення: 07.03.2017).
33. В Киеве возле музея ВОВ собираются коммунисты и свободовцы. "Советскому человеку" не дали почтить память Ленина. ФОТОрепортаж. [Электронный ресурс] // Цензор.нет. – 2015. – 1 травня. – Режим доступу: http://censor.net.ua/photo_news/334872/v_kieve_vozle_muzeya_vov_sobirayutsya_kommunisty_i_svobodovtsy_so_vetskomu_cheloveku_ne_dali_pochtit (дата звернення: 08.03.2017).
34. В КПУ считают, что Тягнибок оскорбил женщин своим отношением к 8 Марта. [Электронный ресурс] // Nbnews. – 2013. – 9 березня. – Режим доступу: <http://nbnews.com.ua/ru/news/80570/> (дата звернення: 05.03.2017).
35. В Константиновке повалили "Золотого Ленина". [Электронный ресурс] // Комсомольская правда в Украине. – 2014. – 19 вересня. – Режим доступу: <http://kp.ua/politics/470847-v-konstantynovke-povalyly-zolotoho-lenyna> (дата звернення: 11.03.2017).
36. В Краматорске снесли памятник Ленину. [Электронный ресурс] // 112.ua. – 2015. – 17 квітня. – Режим доступу: <http://112.ua/obshchestvo/v-kramatorske-uchastniki-akcii-pytayutsya->

demontirovat-pamyatnik-lenina-221945.html (дата звернення: 11.03.2017).

37. В Луганске на митинге в честь годовщины создания ЛНР торжественно открыли памятник ополченцам. [Электронный ресурс] // NewsFront. – 2016. – 12 травня. – Режим доступу: <http://news-front.info/2016/05/12/v-luganske-na-mitinge-v-chest-godovshhiny-sozdaniya-lnr-torzhestvenno-otkryli-pamyatnik-opolchencam/> (дата звернення: 12.03.2017).
38. В Луганске открыли памятник жертвам ОУН-УПА (фото). [Электронный ресурс] // Луганский портал. – 2010. – 9 травня. – Режим доступу: <http://news.lugansk.info/2010/lugansk/05/001074.shtml> (дата звернення: 04.03.2017).
39. В Одесі вирішили перенести пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс] // Коментарі. – 2006. – 10 червня. – Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/47456-V_Odesi_virishili_perenesti.html (дата звернення: 07.03.2017).
40. В Охтирці відновили пам'ятник Леніну (Фото). [Електронний ресурс] // 24 канал. – 2013. – 12 березня. – Режим доступу: http://24tv.ua/v_ohirtsy_vidnovili_pamyatnik_leninu_foto_n316221 (дата звернення: 09.03.2017).
41. В Славянске снесли памятник Ленину. ФОТОрепортаж. [Электронный ресурс] // Цензор.нет. – 2015. – 3 червня. – Режим доступу: http://censor.net.ua/photo_news/338578/v_slavyanske_snesli_pamyatnik_leninu_fotoreportaj (дата звернення: 10.03.2017).
42. В Украине хотят создать парк памятников Ленину. Что думают об этом украинцы? [Электронный ресурс] // Комсомольская правда в Украине. – 2014. – 4 листопада. – Режим доступу: <http://kp.ua/politics/476880-v-ukrayne-khotiat-sozdat-park-yz-utselevshykh-pamiatnykov-lenynu> (дата звернення: 07.03.2017).

43. В Україні відновлено 80 пам'ятників Леніну - нардеп-комуніст (ФОТО). [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011 – 7 листопада – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/11/7/61857/> (дата звернення: 08.03.2017).
44. В Україні до 9 травня з'явиться пам'ятник Сталіну. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2010. – 25 березня. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/v-ukrayini-do-9-travnya-z-yavitsya-pam-yatnik-stalinu.html> (дата звернення: 06.03.2017).
45. В Україні – Ленінопад: пам'ятники вождю падають один за одним. [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2014. – 9 січня. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/25225395.html> (дата звернення: 08.03.2017).
46. В урочистостях з нагоди святкування Дня перемоги взяли участь близько 2,4 млн осіб. [Електронний ресурс] // Кореспондент. – 2014. – 9 січня. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/events/1348110-v-urochistostyah-z-nagodi-svyatkuvannya-dnya-peremogi-vzyali-uchast-blizko-24-mln-osib> (дата звернення: 05.03.2017).
47. В Харкові на пам'ятнику Пушкіну намалювали тризуб (Фото). [Електронний ресурс] // 24 канал. – 2014. – 6 червня. – Режим доступу: http://24tv.ua/v_harkovi_na_pamyatniku_pushkinu_namalyuvali_trizub_foto_p451438 (дата звернення: 12.03.2017).
48. В Харкові активізувались захисники пам'ятника Леніну. [Електронний ресурс] // Сьогодні.ua. – 2014. – 23 лютого. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/regions/kharkov/v-harkove-aktivizirovalis-zashchitniki-pamyatnika-leninu-498043.html> (дата звернення: 12.03.2017).

49. В Черниговской области открыли памятник Ленину ко дню крещения Руси. [Электронный ресурс] // Взгляд онлайн. – 2013. – 25 липня. – Режим доступу: http://vz.ua/news/8364-v_chernigovskoi_oblasti_otkryli_pamyatnik_leninu_ko_dnyu_kreshcheniya_rusi (дата звернення: 07.03.2017).
50. В. Ющенко привітав українських військових з Днем захисника Вітчизни. [Електронний ресурс] // РБК. Україна. – 2007. – 23 лютого. – Режим доступу: https://daily.rbc.ua/ukr/show/v_yushchenko_pozdravil_ukrainskih_voennyh_s_dnem_zashchitnika_otchizny_1172242887 (дата звернення: 06.03.2017).
51. В Ялте открыли памятник Сталину, Черчиллю и Рузвельту. [Электронный ресурс] // Корреспондент. – 2005. – 4 лютого. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/events/3475832-v-yalte-otkryly-pamiatnyk-stalynu-cherchyllui-y-ruzvelt> (дата звернення: 10.03.2017).
52. Верховна Рада перейменувала 175 населених пунктів. [Електронний ресурс] // Захід.net. – 2016. – 4 лютого. – Режим доступу: http://zaxid.net/news/showNews.do?verhovna_rada_pereymenuvala_175_naselenih_punktiv&objectId=1381489 (дата звернення: 04.03.2017).
53. Верховна Рада перейменувала ще 124 населених пункти. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 12 травня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/05/12/7108199/> (дата звернення: 04.03.2017).
54. Ветерани УПА і РХЧА публічно потиснули один одному руки: фото. [Електронний ресурс] // Ліга. Новості. – 2015. – 7 травня. – Режим доступу: http://news.liga.net/ua/news/politics/5727094-veterani_upa_rkhcha_publ_chno_potisnuli_odin_odnomu_ruki_foto_.htm (дата звернення: 06.03.2017).

55. Ветерани УПА і Червоної Армії 9 травня підпишуть декларацію про взаєморозуміння. [Електронний ресурс] // Кореспондент. – 2005. – 16 березня. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/254954-veterani-upa-i-chervonoyi-armiyi-9-travnya-pidpishut-deklaraciyu-pro-vzaemorozuminnya> (дата звернення: 04.03.2017).
56. Ветерани Червоної армії, УПА та герої АТО разом на Дні пам'яті та примирення. [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2015. – 8 травня. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27002408.html> (дата звернення: 06.03.2017).
57. Відкрито Музей Героїв Крут. [Електронний ресурс] // Українська греко-католицька церква св. Миколая Чудотворця. – 2008. – 15 жовтня. – Режим доступу: <https://askoldova-mohyla.org/uk/item,1472> (дата звернення: 02.03.2017).
58. Війна з фашизмом опозиції 10 років тому. [Електронний ресурс] // intv. – 2013. – 1 червня. – Режим доступу: <http://intvua.com/news/politics/59131-vyna-z-fashizmom-opozicyi-10-rokv-tomu-foto.html> (дата звернення: 28.02.2017).
59. Військовий парад на честь 65-ї річниці Великої Перемоги почався у Києві. [Електронний ресурс] // Укрінформ. – 2009. – 9 травня. – Режим доступу: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/963279-vyskoviy_parad_na_chest_65_rchnits_veliko_peremogi_pochavsya_u_kiv_893441.html (дата звернення: 05.03.2017).
60. Віктор Ющенко: Все, що переживає Порошенко, я пережив у своїй практиці. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2014. – 29 грудня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2014/12/29/7053606/> (дата звернення: 03.03.2017).

- 61.Віктор Ющенко. Крути, 29 січня 2011 р. "Скажи, хто твій батько. І я скажу, ким буде твоя дитина". [Електронний ресурс] //YouTube. – 2011. – 30 січня. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=fafDDqTM3Hk> (дата звернення: 03.03.2017).
- 62.Віктор Ющенко: Промова на Х З'їзді «Нашої України». [Електронний ресурс] // Politico. – 2011. – 29 квітня. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost59939> (дата звернення: 03.03.2017).
- 63.Вітренко стягнула свої сили зі сходу і півдня до Львова. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2009. – 9 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/219526-vitrenko-styagnula-svoji-sili-zi-shodu-i-pivdnya-do-lvova.html> (дата звернення: 06.03.2017).
- 64.Визнавши Бандеру, Президент Ющенко зобов'язаний визнати бандерівців. [Електронний ресурс] // ВО «Свобода». Офіційна сторінка. – 2010. – 8 січня. – Режим доступу: <http://www.old.svoboda.org.ua/diyalnist/novyny/013634/> (дата звернення: 07.03.2017).
- 65.Виступ П.Порошенка на параді до Дня Незалежності. [Електронний ресурс] // UNN. – 2010. – 28 січня. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1378548-vistup-p-poroshenka-na-paradi-do-dnya-nezalezhnosti> (дата звернення: 06.03.2017).
- 66.Виступ Президента на церемонії вшанування пам'яті жертв політичних репресій у Національному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили». [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – 2016. – 15 травня. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-ceremoniyi-vshanuvannya-pamyati-zhertv-37104> (дата звернення: 08.03.2017).

67. Вулицями Дніпропетровська пройшла колона «Безсмертного полку». [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2013. – 9 травня. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/society/785761-vulitsyami-dnipropetrovska-proyshla-kolona-bezsmertnogo-polku.html> (дата звернення: 06.03.2017).
68. В'ятрович В. Декомунізація і академічна думка. [Електронний ресурс] // Критика. – 2015. – Травень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya> (дата звернення: 02.03.2017).
69. В'ятрович каже, що проспект Бандери з'явився з волі киян. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 21 липня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/07/21/7115544/> (дата звернення: 04.03.2017).
70. В'ятрович розповів чому потрібно перейменувати аеропорт Бориспіль на честь Мазепи, а не Малевича. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2016. – 28 липня. - Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/1440707-vyatrovich-rozpoviv-chomu-potribno-pereymenuvati-aeroport-borispil-na-chest-mazepi-a-ne-malevicha.html> (дата звернення: 03.03.2017).
71. Ганна Гопко: Радянські пам'ятники – причина агресії на сході. [Електронний ресурс] // Подробности. – 2015. – 21 квітня. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/2029858-ganna-gopko-radjansk-pamjatniki-prichina-agres-na-shod.html> (дата звернення: 04.03.2017).
72. Героїв Другої світової війни порівняли з бійцями АТО (фото). [Електронний ресурс] // Znaj.ua. – 2015. – 5 травня. – Режим доступу: <http://znaj.ua/news/society/4355/posteri-prisvyacheni-drugomu-etapu-proektu-pamyatayemo-pishayemosya-peremozhemo-foto.html> (дата звернення: 06.03.2017).
73. Глава ХОГА Балута підписал распоряжение о сносе памятника Ленину в Харькове. [Електронний ресурс] // 112.ua. – 2014. – 29

- вересня. – Режим доступу: <http://112.ua/politika/glava-hoga-baluta-podpisal-rasporyazhenie-o-snose-pamyatnika-leninu-v-harkove-121580.html> (дата звернення: 09.03.2017).
- 74.Главный Ленин Одессы вернется на Куликово поле, если коммунисты соберут нужную сумму. [Электронный ресурс] // Думская. – 2014. – 29 вересня. – Режим доступу: <http://dumskaya.net/news/glavnyj-lenin-odessy-vernetsya-na-kulikovo-pole--030615/> (дата звернення: 09.03.2017).
- 75."Голова Леніна - найкращий подарунок" - реакція на знесення пам'ятника. [Електронний ресурс] // Gazeta.ua. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/science-life/_golova-lenina-najkraschij-podarunok-reaksiya-na-znesennya-pamyatnika-/530652 (дата звернення: 10.03.2017).
- 76.Гончар О. Слава Україні. Незалежний, соборний! // Літературна Україна. – 1991. - №50 (12 грудня). - С. 1.
- 77.Гранитный постамент, на котором стоял памятник Ленину, молодые художники Полтавы превратили в мемориал «Небесной сотни» (фото). [Электронный ресурс] // Факты и комментарии. – 2014. – 7 квітня. – Режим доступу: <http://fakty.ua/179711-granitnyj-postament-na-kotorom-stoyal-pamyatnik-leninu-molodye-hudozhniki-poltavy-prevratili-v-memorial-nebesnoj-sotni-foto> (дата звернення: 06.03.2017).
- 78.Група міжнародних науковців просить Гройсмана та Порошенка не підписувати закони про декомунізацію. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2015. – 22 квітня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1070431-grupa-mijnarodnih-naukovtsiv-prosit-groysmana-ta-poroshenka-ne-pidpisuvati-zakoni-pro-dekomunizatsiyu.html> (дата звернення: 04.03.2017).
- 79.Гулик І. Львів: 30 червня 1941-го...30 червня 1990-го. // За вільну Україну! – 1990. - №3-4 (4 липня). – С. 1.

80. Декомунізація вулиць в Чернівцях: що, де і як? [Електронний ресурс] // Букінфо. – 2016. – 5 січня. - Режим доступу: <http://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=70380> (дата звернення: 04.03.2017).
81. Декомунізація: які назви вулиць змінилися у вашому місті чи селі або Про сільських голів-сепаратистів та «синдром Антонова». [Електронний ресурс] // Черкаський край. – 2016. – 14 травня. – Режим доступу: <http://www.kray.ck.ua/suspilstvo/aktualno/item/14651-dekomunizatsiya-yaki-nazvi-vulits-zminilisya-u-vashomu-misti-chi-seli-abo-pro-silskih-goliv-separatistiv-ta-sindrom-antonova> (дата звернення: 04.03.2017).
82. Декомунізація у Хмельницькому: повний перелік вулиць та склад топонімічної комісії. [Електронний ресурс] // Всім. – 2016. – 15 січня. – Режим доступу: <https://vsim.ua/Podii/hmel-nichanam-proponuyut-povnij-spisok-vulic-yaki-mozhut-perejmenuvati-10478562.html> (дата звернення: 04.03.2017).
83. Демонтаж пам'яток радянським діячам буде підтримано на офіційному рівні - В'ячеслав Кириленко. [Електронний ресурс] // Урядовий портал. – 2015. – 12 січня. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=247865172&cat_id=244276429 (дата звернення: 11.03.2017).
84. День захисника України має відзначатися 14 жовтня на Покрову – Інститут національної пам'яті. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт УІНП. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/den-zakhisnika-ukraini-mae-vidznachatisya-14-zhovtnya-na-pokrovu-institut-natsionalnoi-pam-yati> (дата звернення: 06.03.2017).
85. День матері. Привітання квітами від свободівців. [Електронний ресурс] // Портал Кам'янець-Подільського. – 2013. – 24 травня. –

- Режим доступу: <https://k-p.net.ua/svoboda/2127-den-mater-privtannya-kvtami-vd-svobodvcv.html> (дата звернення: 06.03.2017).
86. День Перемоги: блиск і убожество офіційних урочистостей.
[Електронний ресурс] // УНІАН. – 2010. – 9 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/355603-den-peremogi-blisk-i-uboztvo-ofitsiynih-urochistostey.html> (дата звернення: 05.03.2017).
87. Добкін обізвав мовознавця Шевельова "посібником" фашистів".
[Електронний ресурс] // Українська правда. – 2013. – 4 вересня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/09/4/6997259/> (дата звернення: 02.03.2017).
88. Донецька влада привітала місто з «Днем радянської армії» (фото).
[Електронний ресурс] // УНІАН. – 2008. – 23 лютого. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/98414-donetska-vlada-privitala-misto-z-dnem-radyanskoji-armiji-foto.html> (дата звернення: 06.03.2017).
89. Драч І. Політична ситуація на Україні і завдання Руху. // Вісник Руху. – 1990. - № 7 (листопад). - С.8.
90. Добкін дасть 100 тисяч гривень на нового Леніна, якого повалили "тупі вуйки". [Електронний ресурс] // ТСН. – 2013. – 8 грудня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/dobkin-dast-100-tisyach-griven-na-novogo-lenina-yakogo-povalili-tupi-vuyki-324305.html?page=4> (дата звернення: 09.03.2017).
91. Добкин о сносе Ленина: «Акт вандализма совершали не харьковчане».
[Электронный ресурс] // 057.ua. – 2014. – 29 вересня. – Режим доступу: <http://www.057.ua/news/630419> (дата звернення: 10.03.2017).
92. Житомирська «Свобода» пропонує замість 8 Березня святкувати на державному рівні День матері. [Електронний ресурс] // Житомир.info. – 2014. – 15 травня. – Режим доступу: http://www.zhitomir.info/news_134333.html (дата звернення: 05.03.2017).

93. Жінками, які осквернили Вічний вогонь, зайнялася міліція.

[Електронний ресурс] // Історична правда. – 2010. – 22 грудня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/22/10324/> (дата звернення: 08.03.2017).

94.3 Києва до Москви вирушить «поїзд перемоги». [Електронний ресурс]

// Міністерство транспорту та зв'язу України. – 2010. – 6 травня. – Режим доступу: <http://www.mtu.gov.ua/ru/news/2010-04/17330.html> (дата звернення: 06.03.2017).

95.3 Майдану можуть прибрати колону Незалежності. [Електронний

ресурс] // BBC. Україна. – 2014. – 3 грудня. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/12/141203_maidan_reconstruction_ko (дата звернення: 02.03.2017).

96. За рік в Україні знесли півтисячі пам'ятників Леніну. [Електронний

ресурс] // Український інститут національної пам'яті – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/za-rik-v-ukraini-znesli-pivtisyachi-pam-yatnikiv-leninu> (дата звернення: 09.03.2017).

97. Закон України Про внесення змін до Закону України "Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років" щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2011. – 21 квітня. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3298-17> (дата звернення: 06.03.2017).

98. Закон України Про засудження комуністичного та націонал-

соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2015. – 9 квітня. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (дата звернення: 03.03.2017).

99. Закон України Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. –

2000. – 20 квітня. – Режим доступу:
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1684-14> (дата звернення:
 01.03.2017).
100. Замість Леніна у Дніпропетровську буде меморіал Небесній Сотні. ФОТО. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2014. – 4 червня. – Режим доступу:
<http://www.istpravda.com.ua/short/2014/06/4/143155/> (дата звернення:
 03.03.2017).
101. Запорожские казаки выехали на Майдан защищать Украину. [Электронный ресурс] // Цензор.нет. – 2014. – 17 лютого. – Режим доступу: http://censor.net.ua/news/270989/zaporojskie_kazaki_vyehali_na_mayidan_zaschischat_ukrainu (дата звернення: 01.03.2017).
102. Захитим пам'ятники советской эпохи! [Электронный ресурс] // КПУ. Офіційний сайт – Режим доступу:
<http://www.kpu.ua/ru/31224/zashhitim-pamyatniki-sovetskoj-epochi> (дата звернення: 07.03.2017).
103. Заявление Харьковского городского головы Геннадия Кернеса. [Электронный ресурс] // Официальный сайт Харьковского городского совета. – 2014. – 29 вересня. – Режим доступу:
<http://www.city.kharkov.ua/ru/news/zayava-kharkivskogo-miskogo-golovi-gennadiya-kernesa-25562.html> (дата звернення: 11.03.2017).
104. Знесеного в Севастополі Сагайдачного встановлять у Харкові. ФОТО. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2014. – 19 травня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/05/19/142953/> (дата звернення: 11.03.2017).
105. Івано-Франківськ заборонив акції в День Перемоги. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2012. – 8 травня. – Режим

- доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2012/05/8/6964160/> (дата звернення: 07.03.2017).
106. Ігор Юхновський: “Я вмовлю Президента: примирення не буде...”. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2007. – 14 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/45295-igor-yuhnovskiy-ya-vmovlyu-prezidenta-primirennya-ne-bude.html> (дата звернення: 06.03.2017).
107. Інформація щодо осіб, причетних до організації голодоморів в Україні. [Електронний ресурс] // Український Інститут Національної Пам’яті – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1182.htm> (дата звернення: 06.03.2017).
108. Історики пояснили: Єлисаветград назвали на честь російської святої, а не імператриці. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт УІНП – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/istoriki-poyasnili-elisavetgrad-nazivali-na-chest-rosiiskoi-tsaritsi-ne-svyatoi> (дата звернення: 05.03.2017).
109. Історія ВО «Свобода». [Електронний ресурс] // ВО Свобода. Офіційна сторінка – Режим доступу: <http://svoboda.org.ua/party/history/> (дата звернення: 02.03.2017).
110. Интервью Дмитрия Медведева газете «Известия» ("Известия", Россия). [Электронный ресурс] // Президент России. – 2010. – 7 травня. – Режим доступу: <http://kremlin.ru/events/president/news/7659> (дата звернення: 07.03.2017).
111. Жива сув’язь поколінь // Літературна Україна. – 1990. - №4 (25 січня) - С. 1.
112. Жители Очакова решили не сносить памятник Ленину. [Электронный ресурс] // Никвести. – 2014. – 26 березня. – Режим доступу: <http://nikvesti.com/news/politics/51372>

113. Калинчук Д. Таємниця 23 лютого 1918 року. Українцям є що святкувати. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2013. – 22 лютого. – Режим доступу:
http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/02/23/113366/view_print/ (дата звернення: 08.03.2017).
114. Каплюк К. «Автор нового підручника з історії України: Більшість рекомендацій Міносвіти стосувалася іміджу Росії». [Електронний ресурс] //Українська правда. – 2010. – 26 серпня. – Режим доступу:
<http://www.pravda.com.ua/articles/2010/08/26/5333553/> (дата звернення: 03.03.2017).
115. Катерина Ющенко дала 160 тис. грн.. на меморіал «Тюрма на Лонцького». [Електронний ресурс] // Zaxid.net. – 2009. – 26 вересня. – Режим доступу:
http://zaxid.net/news/showNews.do?katerina_yushhenko_dala_160_tis_grn_na_memorial_quottyurma_na_lontskogoquot&objectId=1086137 (дата звернення: 02.03.2017).
116. Кернес призывает милицию найти тех, кто снес памятник Ленину. [Электронный ресурс] // 057.ua. – 2014. – 29 вересня. – Режим доступу: <http://www.057.ua/news/630528> (дата звернення: 11.03.2017).
117. Київ перейменував частину Інститутської на алею Героїв Небесної сотні. [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – 2014. – 20 листопада. – Режим доступу:
<http://ua.korrespondent.net/kyiv/3446168-kyiv-pereimenuvav-chastynu-instytutskoi-na-aleui-heroiv-nebesnoi-sotni> (дата звернення: 04.03.2017).
118. Кіровоград перейменували у Кропивницький. [Електронний ресурс] // ВВС. Україна – 2016. – 14 липня. – Режим доступу:
http://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2016/07/160714_dk_kirovograd_change_name (дата звернення: 03.03.2017).

119. Кличко: "На тлі корупції не час боротися з пам'ятниками".
[Електронний ресурс] // Історична правда. – 2013. – 29 квітня. – Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/ukr/short/2013/04/29/122338/> (дата звернення: 07.03.2017).
120. Комісії із перейменування вулиць, мікрорайонів та провулків в населених пунктах Обухівської міської ради. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт міста Обухів. – 2015. – 17 червня. – Режим доступу: http://obukhiv.kiev.ua/ua/gorizontalkoe_meny/pro_misto/novini/2015/cher-ven/rishennya-komisiyi-shchodo-pereymenuvannya-vulits.html (дата звернення: 03.03.2017).
121. Коммунисты Львовщины провели митинг в честь Дня Советской Армии и Военно-Морского Флота. [Электронный ресурс] // КПУ. Офіційний сайт. – 2009. – 23 лютого. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/7962/kommunisti-lvovtschini-proveli-miting-v-chest-dnja-sovetskoj-armii-i-voenno-morskogo-flota> (дата звернення: 05.03.2017).
122. Компартія втратила в Україні статус учасника виборчого процесу. [Електронний ресурс] // Вголос. – 2015. – 27 липня. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/news/kompartiya_vtratyla_v_ukraini_status_uchasnyk_iv_vyborchogo_protseu_187013.html (дата звернення: 02.03.2017).
123. Компартія критикує ідею не проводити військовий парад 9 травня. [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – 2005. – 15 березня. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/254880-kompartiya-kritikue-ideyu-ne-provoditi-vijskovij-parad-9-travnya> (дата звернення: 06.03.2017).
124. Комсомольск переименовали в КОлектив Молодых СОціально МОтивованих Людей (Б) Справжніх (Б) Козаків. [Электронный ресурс] // Вести. – 2016. – 17 лютого. – Режим доступу: <http://vesti->

- ukr.com/strana/136539-komsomolsk-pereimenovali-v-kolektiv-molodih-socialno-motivovanih-ljudej-spravzhnih-kozakiv (дата звернення: 04.03.2017).
125. Комуністи охоронятимуть Вічний вогонь від любителів яєчні. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011. – 6 липня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/07/6/45038/> (дата звернення: 08.03.2017).
126. Конєв С. Рух і народовладдя. // Вісник Руху. – 1990. - № 7. - С. 16
127. КПУ разрешили восстановити пам'ятник Леніну в Києве. [Електронний ресурс] // Подробности. – 2011. – 6 липня. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/616259-kpu-razreshili-vosstanovit-pamjatnik-leninu-v-kieve.html> (дата звернення: 09.03.2017).
128. Країною прокотилося свято жовтня. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2000. – 7 жовтня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2000/11/7/2981299/> (дата звернення: 05.03.2017).
129. Лементування за Леніним. [Електронний ресурс] // Архиепископ Ігор Ісіченко. – 2014. – 29 вересня. – Режим доступу: http://archbishopihor.blogspot.com/2014/09/blog-post_29.html (дата звернення: 10.03.2017).
130. Львівська облрада просить дати законодавчу оцінку комуністичним злочинам [Електронний ресурс] // Вголос. – 2009. – 10 квітня. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/lvivska_oblrada_prosy_t_daty_zakonodavchu_o_tsinku_komunistychnym_zlochynam_112063.html (дата звернення: 07.03.2017).
131. Львівські студенти розвішували траурні стрічки на державних прапорах. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2010. – 9 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/355589-lvivski-studenti->

- rozvishuvali-traurni-strichki-na-derjavnih-praporah.html (дата звернення: 04.03.2017).
132. Люди, будьте бдительны. [Електронний ресурс] // КПУ. Офіційний сайт. – 2013. – 25 лютого. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/50102/lyudi-budte-bditelny> (дата звернення: 09.03.2017).
133. МВС підбиває першотравневу статистику [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2006. – 1 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/society/3769-mvs-pidbivae-pershotravnevu-statistiku.html> (дата звернення: 03.03.2017).
134. Маняк В. Голодомор. Чому і як? // Літературна Україна. – 1990. - №35 (30 серпня). – С.2.
135. Маняк В. Фільм Голод-33 у роботі. // Літературна Україна. – 1990. – № 12 (21 березня). – С. 6.
136. Марциновський А. Чорновіл, якого переміг Кравчук. [Електронний ресурс] // Країна. – 2011. - №99 (2 грудня). / Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_chornovil-yakogo-peremig-kravchuk/412170 (дата звернення: 27.02.2017).
137. Масова наруга над пам'ятниками національним героям України розпочалася лише цього року. [Електронний ресурс] // Тиждень.ua – 2013. – 1 квітня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/76091> (дата звернення: 07.03.2017).
138. Матеріали для завантаження. 8-9 травня. [Електронний ресурс] // Український інститут національної пам'яті – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/8-9-travnnya-materiali-dlya-zavantazhennya>
139. Матеріали пленума ЦК ПСПУ. [Електронний ресурс] // Досвітні огні. – 2009. – 25 квіня. – Режим доступу: http://www.vitrenko.org/news.php?lang=1&part_id=25&subpart_id=318&a

- rticle_id=7924&year_id=2015&month_id=04 (дата звернення: 05.03.2017).
140. Мер Запоріжжя: Пам'ятник Сталіну незаконний. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011. – 15 лютого. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/02/15/24538/> (дата звернення: 07.03.2017).
141. Медведєв вшанував жертв Голодомору. [Електронний ресурс] // BBC Ukrainian. – 2010. – 17 травня. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/ukraine/2010/05/100517_medvedev_monday_oh.shtml (дата звернення: 01.03.2017).
142. Міліція знайшла тих, хто вдруге смажив яєчню на Вічному вогні. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011. – 2 липня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/07/2/44768/> (дата звернення: 06.03.2017).
143. Музей Майдану має бути у Жовтневому палаці – Інститут Національної пам'яті. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт УІНП. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/muzei-maidanu-maе-buti-u-zhovtnevomu-palatsi-institut-natsionalnoi-pam-yati> (дата звернення: 02.03.2017).
144. На батьківщині гетьмана Разумовського розстріляли Леніна. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2013. – 23 травня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/05/23/124569/> (дата звернення: 09.03.2017).
145. На Запоріжжі відновили зруйнований пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс] // Вголос. – 2015. – 21 квітня. – Режим доступу: http://vgolos.ua/news/na_zaporizhzhzi_vidnovyly_zruynovanyy_pamyatnyk_leninu_178293.html (дата звернення: 10.03.2017).
146. На Львівщині демонтували пам'ятник Кутузову. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2014. – 25 лютого. – Режим доступу:

- <http://www.unian.ua/politics/889512-na-lvivschini-demontuvali-pamyatnik-kutuzovu.html> (дата звернення: 09.03.2017).
147. На Майдане Незалежности в Киеве проходит военный парад. [Электронный ресурс] // РИА Новости. Украина. – 2016. – 24 серпня. – Режим доступу: <http://rian.com.ua/society/20160824/1015160124.html> (дата звернення: 02.03.2017).
148. На річницю розгону студентів на Майдані відбудеться «Ніч пам'яті». [Електронний ресурс] // 5 канал. – 2014. – 28 листопада. – Режим доступу: <http://www.5.ua/hronika-majdanu/na-richnytsiu-rozhonu-studentiv-na-maidani-vidbudetsia-nich-pam-iati-63345.html> (дата звернення: 03.03.2017).
149. На Сумщині знесуть усі пам'ятники Леніну. [Електронний ресурс] // gazeta.ua. – 2008. – 14 жовтня. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/ukraine-newspaper/_na-sumschini-znesut-usi-pamyatniki-leninu/261121 (дата звернення: 08.03.2017).
150. На Чернігівщині комуністи відновили пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2015. – 19 серпня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/na-chernigivschini-komunisti-vidnovili-pam-yatnik-leninu-477928.html> (дата звернення: 11.03.2017).
151. Навіть біля спільного пам'ятника воякам РА та УПА вибачатися не квапляться. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2017. – 9 червня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/114933-navit-bilya-spilnogo-pamyatnika-voyakam-ra-ta-ura-vibachatisya-ne-kvaplyatsya.html> (дата звернення: 06.03.2017).
152. Найбільшого Леніна України вирішили знести. [Електронний ресурс] // 24tv. – 2016. – 19 лютого. – Режим доступу: http://24tv.ua/naybilshogo_lenina_ukrayini_virishili_znesti_n659907 (дата звернення: 10.03.2017).

153. Наказ від 30 травня 2013 року № 468 Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. [Електронний ресурс] // document.ua. – 2013. – 30 травня. – Режим доступу: <http://document.ua/pro-zanesennja-obektiv-kulturnoyi-spadshini-do-derzhavnogo-r-doc206680.html> (дата звернення: 07.03.2017).
154. Нардепи визнали бійців ОУН-УПА борцями за незалежність України. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2015. – 9 квітня. – Режим доступу: <https://tsn.ua/politika/nardepi-viznali-biyciv-oun-upa-borcyami-za-nezalezhnist-ukrayini-420467.html> (дата звернення: 04.03.2017).
155. "Народний Фронт" пропонує запровадити у Раді "чорний день календаря". [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – 12 січня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/01/12/7054720/> (дата звернення: 04.03.2017).
156. Нацбанк випустив монети, присвячені героям Майдану. Фото. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – 16 лютого. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/society/2015/02/16/189424/> (дата звернення: 05.03.2017).
157. "Націоналістам" дали два-три роки умовно за розбитого Леніна. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2013. – 19 червня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/06/19/6992556/> (дата звернення: 08.03.2017).
158. Наша Україна назвала пошкодження пам'ятника Леніну актом національного відчаю. [Електронний ресурс] // Кореспондент. – 2009. – 1 липня. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/887951-nasha-ukrayina-nazvala-poshkodzhennya-pam-yatnika-leninu-aktom-nacionalnogo-vidchayu> (дата звернення: 07.03.2017).

159. "Наші Крути тут": загибель людей і не зупинила боїв на Грушевського. [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 2014. – 23 січня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/99765> (дата звернення: 02.03.2017).
160. Ні святкування перемоги під червоним прапором, ні КПУ забороняти не варто. [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2011. – 26 квітня. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/expert.php?news_id=2754 (дата звернення: 06.03.2017).
161. Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. [Електронний ресурс] // Рейтинг. – 2014. – 5 травня. – Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_sssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html (дата звернення: 03.03.2017).
162. Олійник Б. На олтар нашої пам'яті. // Літературна Україна. – 1990. – №1 (4 січня). – С.3
163. Операція "декомунізація": як проходить процес перейменування вулиць у Полтаві. [Електронний ресурс] // Трибуна. – 2015. – 28 грудня. – Режим доступу: <https://tribuna.pl.ua/news/operatsiya-dekomunizatsiya-yak-prohodit-protses-perejmenuvannya-vulits-u-poltavi/> (дата звернення: 04.03.2017).
164. Операция "Ъ": как террористы из Донецька делали Донецк. Фотофакт. [Электронный ресурс] // Обозреватель. – 2015. – 2 травня. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/crime/17329-operatsiya-kak-terroristy-iz-donetska-delali-donetsk--fotofakt.htm> (дата звернення: 13.03.2017).
165. Опитування Протягом XX ст. в історії України було багато подій, коли українці масово знищували один одного це I і II світові війни, громадянські війни, політичні репресії. Який з наведених шляхів рішення взаємних образ є кращим (динаміка, 2003-2009).

- [Електронний ресурс] // Центра Разумкова. – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=454 (дата звернення: 05.03.2017).
166. Опозиція запропонувала «перейменувати» Дніпропетровськ без перейменування – на честь святого Петра. [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2015. – 31 липня. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/news/27163530.html> (дата звернення: 03.03.2017).
167. Остання мирна акція «Правого сектора» біля продажного Скадовського суду (Відео). [Електронний ресурс] // Херсонские вести – 2014. – 8 листопада. – Режим доступу: <http://visti.ks.ua/16743-ostannya-mirna-akcya-pravogo-sektora-blya-prodazhnogo-skadovskogo-sudu-vdeo.html> (дата звернення: 11.03.2017).
168. Официальная символика защитников Харькова от бандеровской оккупации. [Электронный ресурс] // Politicon. – 2014. – 24 лютого. – Режим доступу: <http://politicon1.at.ua/forum/155-5107-1> (дата звернення: 10.03.2017).
169. Офіційне визнання міжнародною спільнотою. [Електронний ресурс] // Голодомор 1932-33 рр - Режим доступу: <http://holodomor33.org.ua/category?id=15> (дата звернення: 02.03.2017).
170. Павло Жебрівський декомунізував ряд вулиць Донецької області. [Електронний ресурс] // Донецька обласна державна адміністрація. – 2016. – 3 червня. – 2016. – Режим доступу: <http://donoda.gov.ua/?lang=ua&sec=02.03.09&iface=Public&cmd=view&args=id:39259;tags:46> (дата звернення: 10.03.2017).
171. Пам'ятник В.І.Леніну відновлено на Вінниччині. [Електронний ресурс] // КПУ. Офіційний сайт. – 2013. – 8 липня. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/57773/pamyatnik-v-i-leninu-vidnovleno-na-vinnichchini> (дата звернення: 07.03.2017).

172. Пам'ятник воїну-добровольцю відкрили в Києві. [Електронний ресурс] // Цензор.нет. – 2016. – 11 липня. – Режим доступу: http://ua.censor.net.ua/news/396866/pamyatnyk_voyinudobrovolttsy_u_vidkruly_v_kyyevi_fotovideo (дата звернення: 03.03.2017).
173. Памятник Ленину оставят и даже... отремонтируют. [Электронный ресурс] // Взгляд Онлайн. – 2014. – 5 березня. – Режим доступу: <http://vz.ua/news/30018-pamyatnik-leninu-ostavyat-i-dazhe-otremontiruyut> (дата звернення: 10.03.2017).
174. Пам'ятники в Україні руйнує "міжрегіональна" злочинна група – МВС. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2013. – 11 квітня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/04/11/120222/> (дата звернення: 07.03.2017).
175. Памятники Ленину предложили сvezти в Пирогово и на ВДНХ. [Электронный ресурс] // Вести. – 2015. – 20 травня. – Режим доступу: <http://vesti-ukr.com/kyev/100369-pamjatniki-leninu-predlozhili-svezti-v-pirogovo-i-na-vdnh> (дата звернення: 11.03.2017).
176. Памятники Ленину, снесённые на Украине с декабря 2013 года (список, фотографии). [Электронный ресурс] // Памятники Ленину – Режим доступу: <http://leninstatues.ru/leninopad> (дата звернення: 09.03.2017).
177. «Парк радянського періоду» в Дніпропетровську: де йому бути? [Електронний ресурс] // Радіо «Свобода». – 2015. – 13 жовтня. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/27304005.html> (дата звернення: 11.03.2017).
178. Парубій розповів про провокації, які сепаратисти планують на 9 травня. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2014. – 2 квітня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/parubiy-rozpoviv-pro-provokaciyi-yaki-separatisti-planuyut-na-9-travnya-343248.html> (дата звернення: 05.03.2017).

179. Перед ювілеєм Ющенко згадав, як служив на кордоні з Туреччиною і варив юшку зі снігу. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2004. – 23 лютого. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/02/23/2998245/> (дата звернення: 06.03.2017).
180. Петр Симоненко: Коммунистическую партию запретить можно. Коммунистическую идею — нет! [Электронный ресурс] // Офіційний сайт КПУ. – 2014. – 27 лютого. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/ru/68292/petr-simonenko-kommunisticheskuyu-partiyu-zapretit-mozhno-kommunisticheskuyu-ideyu-net> (дата звернення: 03.03.2017).
181. Під час святкування Нового року в Україні було затримано семеро осіб. [Електронний ресурс] // Кореспондент. – 2009. – 2 січня. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/698040-pid-chas-svyatkuvannya-novogo-roku-v-ukrayini-bulo-zatrimano-semero-osib> (дата звернення: 06.03.2017).
182. Повернення Тараса Чупринки. // За вільну Україну! – 1990. - №14. (18 липня). – С. 3
183. Под Харьковом парни в балаклавах пытались снести памятник Ленину. [Электронный ресурс] // Status Quo. – 2015. – 28 січня. – Режим доступу: http://www.sq.com.ua/rus/news/obschestvo/28.01.2015/pod_harkovom_parni_v_balaklavah_pytalis_snesti_pamyatnik_leninu/ (дата звернення: 11.03.2017).
184. Положення про Український Інститут Національної Пам'яті. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт УІНП – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/polozhennya-pro-ukrainskii-institut-natsionalnoi-pamyati> (дата звернення: 02.03.2017).

185. Порошенко підписав закони про декомунізацію. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – 15 травня. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/05/15/7068057/> (дата звернення: 03.03.2017).
186. Порошенко: Повалення пам'ятника Леніну в Харкові мало статися рано чи пізно. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2014. – 12 жовтня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/995009-poroshenko-rovalennya-pamyatnika-leninu-v-harkovi-malo-statisya-rano-chi-pizno.html> (дата звернення: 09.03.2017).
187. Постанова Кабінету Міністрів Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру від 03.09.2009 № 928. [Електронний ресурс] // Верховна Рада. – 2009. – 3 вересня. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-%D0%BF> (дата звернення: 05.03.2017).
188. ПР пропонує зробити 23 лютого вихідним днем, а 2 травня – робочим. [Електронний ресурс] // РБК-Україна. – 2012. – 15 березня. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/pr-predlagaet-sdelat-23-fevralya-vyходnym-dnem-a-2-maya---rabochim-15032012102800> (дата звернення: 06.03.2017).
189. Правий Сектор з коктейлями Молотова відзначають річницю початку боїв на Грушевського. [Електронний ресурс] // 24tv. – 2015. – 19 січня. – Режим доступу: http://24tv.ua/news/showNews.do?praviy_sektor_z_kokteylyami_molotova_vidznachit_richnitsyu_pochatku_boyiv_na_grushevskogo&objectId=532802 (дата звернення: 02.03.2017).
190. Право на владу за 2 жовтня 2014 року. [Електронний ресурс] // youtube. – 2014. – 2 жовтня. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=6SZhavQMqKs> (дата звернення: 03.03.2017).

191. Про додаткові заходи щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – 2009. – 12 червня. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/432/2009> (дата звернення: 08.03.2017).
192. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті. [Електронний ресурс] // Кабінет Міністрів України. – 2006. – 5 липня. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/927-2006-%D0%BF> (дата звернення: 28.02.2017).
193. Проблема визнання ОУН-УПА: історики звертаються до влади. [Електронний ресурс] // Кореспондент. – 2005. – 15 квітня. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/256336-problema-viznannya-oun-upa-istoriki-zvertayutsya-do-vladi> (дата звернення: 04.03.2017).
194. Провокації тривають. На Львівщині знищили пам'ятник УПА, на Житомирщині - Леніна. ФОТО. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2013. – 21 квітня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/08/21/134796/> (дата звернення: 07.03.2017).
195. Програма ВО «Свобода» - Програма захисту українців. [Електронний ресурс] // Всеукраїнське об'єднання «Свобода» - Режим доступу: <http://svoboda.org.ua/party/program/> (дата звернення: 01.03.2017).
196. Програма Комуністичної Партії України. [Електронний ресурс] // КПУ. Офіційний сайт – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/page/programmakpu> (дата звернення: 01.03.2017).
197. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо збереження назв вулиць пов'язаних з Великою Вітчизняною війною 1941-1945 років). [Електронний ресурс] //

Верховна Рада України. – Режим доступу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1040&skl=8

(дата звернення: 05.03.2017).

198. Проект Закону про внесення змін до Кодексу законів про працю України щодо раціонального використання робочого часу.

[Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2014. – 24 квітня. –

Режим доступу:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50783 (дата

звернення: 06.03.2017).

199. Проект Закону про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України (щодо виключення з переліку святкових днів 2 травня - Дня міжнародної солідарності трудящих). [Електронний ресурс] // Верховна Рада України. – 2014. – 24 квітня. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54332 (дата звернення: 05.03.2017).

200. Проект Концепції Загальнодержавної цільової соціальної програми патріотичного виховання населення на 2013-2017 роки. [Електронний ресурс] // Павло Гай-Нижник, особистий сайт. – Режим доступу: <http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/2011%2812%29.proekt.php> (дата звернення: 01.03.2017).

201. Поздравление Петра Симоненко с Международным женским днем 8 Марта. [Электронный ресурс] // КПУ. Офіційний сайт. – 2013. – 5 березня. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/ru/50522/pozdravlenie-petra-simonenko-s-mezhdunarodnym-zhenskim-dnem-8-marta> (дата звернення: 04.03.2017).

202. Порошенко назвал АТО на Донбасі «Вітчизняною війною-2014». [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2014. – 28 жовтня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/1001825-poroshenko-nazvav-ato-na-donbasi-vitchiznyanoyu-viynoyu-2014.html> (дата звернення: 06.03.2017).

203. Після розгона митинга в Харькове на улици виведут бронетехніку. [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – 2014. – 27 вересня. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3424586-posle-razghona-mytynha-v-kharkove-na-ulytsky-vyvedut-bronetekhnyku> (дата звернення: 06.03.2017).
204. Рада оголосила 2010 роком ветеранів. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2010. – 5 березня. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/rada-ogolosila-2010-rokom-veteraniv.html> (дата звернення: 06.03.2017).
205. Рада ухвалила "декомунізаційний пакет". [Електронний ресурс] // BBC. Україна. – 2015. – 9 квітня. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150409_communizm_upa_vc (дата звернення: 03.03.2017).
206. Рекламний ролик до дня Перемоги 9 травня 2015. [Електронний ресурс] // youtube. – 2015. – 27 квітня. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=XJNB08tYWuM> (дата звернення: 05.03.2017).
207. Рекомендації до перейменування. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт УІНП. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/rename> (дата звернення: 03.03.2017).
208. Річниця ленінопаду. Як це було. [Електронний ресурс] // Українська правда. Блоги. – 2014. – 8 грудня. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/miroshnychenko/5485d8f1ad48d/> (дата звернення: 09.03.2017).
209. Річниця Майдану. План заходів. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2015. – 18 лютого. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/02/18/147423/> (дата звернення: 02.03.2017).

210. Розпорядження Президента України № 393/2002 Про додаткові заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2002. – 6 грудня. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/393/2002-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 07.03.2017).
211. Руйнування Леніна. [Електронний ресурс] // youtube – 2009. – 30 червня. – Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=anMRtvDy_kU (дата звернення: 07.03.2017).
212. Семків В. Солдати чужої армії. [Електронний ресурс] // Україна молода. – 2010. – 12 серпня. – Режим доступу: <http://umoloda.kiev.ua/number/1715/180/60627/> (дата звернення: 01.03.2017).
213. Світ про поваленого Леніна: натяк Януковичу на долю Чаушеску та аналогії з Берлінською стіною. [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 2013. – 9 грудня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Politics/96168> (дата звернення: 09.03.2017).
214. "Свобода" заявила, що пам'ятник Леніну не руйнувала. Але підтримує тих, хто це зробив. [Електронний ресурс] // Тиждень.ua – 2013. – 19 вересня. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/89630> (дата звернення: 07.03.2017).
215. "Свободівці" взяли на себе відповідальність за повалення Леніна. [Електронний ресурс] // iPress.ua. – 2013. – 8 грудня. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/svobodivtsi_vzyaly_na_sebe_vidpovidalnist_za_povalenogo_lenina_35123.html (дата звернення: 09.03.2017).
216. Сепаратисты восстановили памятник Ленину в Новоазовске. [Электронный ресурс] // Кореспондент – 2015. – 18 квітня. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3505126-separatysty->

- vosstanovyly-pamiatnyk-lenynu-v-novoazovske (дата звернення: 12.03.2017).
217. Симоненко згадав про Бога, коментуючи знесення пам'ятника Леніну. [Електронний ресурс] // Figaro news. – 2013. – 8 грудня. – Режим доступу: <http://figaro.lviv.ua/news/simonenko-zgadav-pro-boga-komentuyuchi-znesennya-031293/> (дата звернення: 11.03.2017).
218. Скрипник А. Прощаємося із Іллічем. // Літературна Україна. – 1991. - №38 (19 вересня). – С. 6.
219. Слава доблестным защитникам Отчизны! [Электронный ресурс] // КПУ. Офіційний сайт. – 2009. – 21 лютого. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/7949/slava-doblestnim-zatschitnikam-otchizni-p-o-z-d-r-a-v-l-e-n-i-e-pervogo-sekretarja-tsk-kompartii-ukraini-pn-simonenko> (дата звернення: 05.03.2017).
220. Слоганы, девизы, лозунги: Монстрация. [Электронный ресурс] // Voxfree. – Режим доступу: <http://voxfree.narod.ru/slogan/monstration.html> (дата звернення: 04.03.2017).
221. Солдат, девочка и кот: в Крыму открыли памятник «вежливым людям». [Электронный ресурс] // RT на русском. – 2016. – 11 червня. – Режим доступу: <https://russian.rt.com/article/307170-soldat-devochka-i-kot-v-krymu-otkryli> (дата звернення: 13.03.2017).
222. Соціал-націоналісти пошкодили Леніна у Борисполі (ФОТО). [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011. – 22 лютого. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/02/22/26535/> (дата звернення: 09.03.2017).
223. Спиридон Килинкаров: Указы Президента не заставят людей отказаться от 23 февраля. [Электронный ресурс] // КПУ. Офіційний сайт. – 2014. – 14 жовтня. – Режим доступу:

- http://www.kpu.ua/uk/78887/spyrydon_kylynkarov_ukazy_prezydenta_ne_zastavjat_ljudej_otkazatsja_ot_23_fevralja (дата звернення: 06.03.2017).
224. Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт УІНП. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu> (дата звернення: 10.03.2017).
225. Ставлення українців до державних свят. [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – 2013. – 25 квітня. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=165> (дата звернення: 04.03.2017).
226. Сталін у Запоріжжі: Я вбив мільйони! А за що тобі поставлять пам'ятник? [Електронний ресурс] // 24tv. – 2012. – 12 січня. – Режим доступу: http://24tv.ua/stalin_u_zaporizhzhzi_ya_vbiv_milyoni_a_za_shho_tobi_postavlyat_pamyatnik_n176424 (дата звернення: 07.03.2017).
227. Створено Комітет Декомунізації. [Електронний ресурс] // livejournal. – 2009. – 3 липня. – Режим доступу: <http://bilozerska.livejournal.com/151340.html> (дата звернення: 03.03.2017).
228. Стрічка Кремля на Першому національному. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2010. – 23 квітня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/04/23/4959113/> (дата звернення: 06.03.2017).
229. Суперечка про Музей радянської окупації в Україні. [Електронний ресурс] // Права людини в Україні. – 2007. – №16. – Режим доступу: <http://khp.org/ru/pda/index.php?id=1181768529> (дата звернення: 01.03.2017).
230. Сьогодні Шевченко був би не просто поетом. Сьогодні Шевченко був би бійцем АТО. – В'ячеслав Кириленко. [Електронний ресурс] //

- Міністерство культури України. Офіційний сайт. – 2015. – 10 березня.
– Режим доступу:
http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244977943&cat_id=244963382 (дата звернення: 02.03.2017).
231. Табачник: Запрещать Сталина нельзя. [Електронний ресурс] // UBR. – 2010. – 8 травня. – Режим доступу: <http://ubr.ua/ukraine-and-world/events/tabachnik-zapreshat-stalina-nelzia-45297> (дата звернення: 05.03.2017).
232. Татаренко В. Виросте курган скорботи. // Літературна Україна. – 1990. – №33 (16 серпня). – С.2.
233. Тимошенко назвала справжніми патріотами руйнівників пам'ятника Леніну. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2009. – 20 серпня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/timoshenko-nazvala-spravzhnimi-patriotami-ruinivnikiv-pam-yatnika-leninu.html?page=3&items=25> (дата звернення: 10.03.2017).
234. Тимошенко привітала всіх чоловіків. А Ющенко поки ні. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2009. – 23 лютого. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/23/3753232/> (дата звернення: 06.03.2017).
235. То що ж святкуємо 8 березня? [Електронний ресурс] // Свобода. Київщина. Офіційна сторінка. – 2011. – 8 березня. – Режим доступу: <http://kyiv.svoboda.org.ua/news/articles/00037241/> (дата звернення: 07.03.2017).
236. Тягнибок: 8 Марта – это коммунистическое извращение. [Электронный ресурс] // Обозреватель. – 2012. – 7 березня. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/politics/57039-tyagnibok-8-marta-eto-kommunisticheskoe-izvraschenie.htm> (дата звернення: 07.03.2017).
237. Тягнибок вимагає знести пам'ятник воїну-визволителю на Львівщині. [Електронний ресурс] // День. – 2014. – 23 лютого. – Режим

- доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/news/230214-u-striyu-vchora-demontuvali-pamyatnik-radyanskomu-soldatu> (дата звернення: 05.03.2017).
238. У Борисполі зняли Леніна (фото, відео). [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011. – 22 серпня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/08/22/53160/> (дата звернення: 09.03.2017).
239. У Гребінці відновили зруйнований пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс] // Міський сайт Гребінки. – 2014. – 7 листопада. – Режим доступу: http://www.grebenka.com/news/u_grebinci_vidnovili_zrujnovanij_pam_39_jatnik_leninu/2014-11-07-3011 (дата звернення: 11.03.2017).
240. У День святого Валентина Кіреєв судитиме активістку Ганну Сінькову. [Електронний ресурс] // Тиждень.ua. – 2012. – 14 лютого. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/42234> (дата звернення: 08.03.2017).
241. У Дніпропетровську валять пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2014. – 21 лютого. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-dnipropetrovsku-valyat-pam-yatnik-leninu-335933.html> (дата звернення: 11.03.2017).
242. У Дніпропетровську заснували Меморіал Небесній сотні. [Електронний ресурс] // День. Київ.ua. – 2014. – 29 квітня. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/news/290414-u-dnipropetrovsku-zasnuvali-memorial-nebesniy-sotni> (дата звернення: 11.03.2017).
243. У Житомирі "Правий сектор" таки зніс пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс] // Обозреватель. – 2014. – 21 лютого. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/politics/75301-u-zhitomiri-pravij-sektor-taki-znis-pamyatnik-leninu.htm> (дата звернення: 12.03.2017).

244. У Житомирській області «свободівці» вшановували воїнів УПА, а потім руйнували пам'ятник Леніну. [Електронний ресурс] // Житмир.info – 2014. – 6 липня. – Режим доступу: http://www.zhitomir.info/news_136356.html (дата звернення: 12.03.2017).
245. У Запоріжжі активісти одягли пам'ятник Леніну у вишиванку. [Електронний ресурс] // ZN.ua. – 2014. – 4 жовтня. – Режим доступу: http://dt.ua/UKRAINE/u-zaporizhzh-aktivisti-odyagli-pam-yatnik-leninu-u-vishivanku-152928_.html (дата звернення: 13.03.2017).
246. У Запоріжжі «антимайдан» збирається захищати Леніна. [Електронний ресурс] // Соцпортал. – 2016. – 20 лютого. – Режим доступу: <http://socportal.info/2016/02/20/u-zaporizhzh-antimajdan-zbirayet-sya-zahishhati-lenina.html> (дата звернення: 13.03.2017).
247. У Запоріжжі Леніна нарядили у вишиванку. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2014. – 4 жовтня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-zaporizhzh-lenina-naryadili-u-vishivanku-372146.html> (дата звернення: 12.03.2017).
248. У Запоріжжі Народне Віче вирішило законно демонтувати Леніна. [Електронний ресурс] // Тиждень.ua – 2014. – 23 лютого. - Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/102994> (дата звернення: 10.03.2017).
249. У Запоріжжі перейменували низку радянських вулиць. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 22 лютого. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/02/22/7099926/> (дата звернення: 03.03.2017).
250. У Києві відкрито Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні. [Електронний ресурс] // Хрещатик. – 2016. – 22 лютого. – Режим доступу: <http://www.kreschatic.kiev.ua/ua/3426/news/1227506774.html> (дата звернення: 06.03.2017).

251. У Києві з'явиться "Парк радянського періоду". [Електронний ресурс] // ТСН. – 2009. – 9 жовтня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-kiyivskomu-gidroparku-z-yavitsya-park-radyanskogo-periodu.html> (дата звернення: 07.03.2017).
252. У Києві може з'явитися "Парк радянського періоду". [Електронний ресурс] // Діло Київ. – 2015. – 7 грудня. – Режим доступу: <http://kyiv.depo.ua/ukr/kyiv/u-kievi-mozhe-z-yavitisya-park-radyanskogo-periodu--07122015112100> (дата звернення: 09.03.2017).
253. У Києві осквернили Вічний вогонь на могилі Невідомого солдата. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2010. – 18 грудня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2010/12/18/9705/> (дата звернення: 06.03.2017).
254. У Кіровограді озвучили результати опитування про перейменування міста. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – 26 жовтня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/10/26/7086321/> (дата звернення: 03.03.2017).
255. У Коломиї офіційно відмінили 8 березня. [Електронний ресурс] // 24 канал. – 2013. – 5 березня. – Режим доступу: http://24tv.ua/u_kolomiyi_ofitsiyno_vidminili_8_bereznya_n313956 (дата звернення: 05.03.2017).
256. У Кривому Розі відкрили перший в Україні пам'ятник героям, полеглим в АТО. [Електронний ресурс] // Новинарня. – 2016. – 19 березня. – Режим доступу: <http://novynarnia.com/2016/03/19/u-krivomu-rozi-vidkrili-pershiy-v-ukrayini-pam-yatnik-geroyam-poleglim-v-ato/> (дата звернення: 04.03.2017).
257. У Луганську з'явилися білборди з написом Народ-Сталін-Перемога! [Електронний ресурс] // ТСН. – 2010. – 29 квітня. – Режим

- доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-lugansku-z-yavilisya-bilbordi-z-napisom-narod-stalin-pobeda.html> (дата звернення: 05.03.2017).
258. У Львові - червоні прапори, бійки і стрілянина. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2011. – 9 травня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/05/9/38262/> (дата звернення: 05.03.2017).
259. У Маріуполі замість поваленого Леніна з'явився пам'ятник легендарному князю. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2015. – 9 грудня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/u-mariupoli-zamist-povalenogo-leninu-z-yavivsya-pam-yatnik-legendarnomu-knyazyu-557744.html> (дата звернення: 11.03.2017).
260. У містах України проходять урочистості до Дня перемоги. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – 9 травня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2015/05/9/7067270/> (дата звернення: 06.03.2017).
261. У Миколаєві на річницю Майдану відкрили пам'ятник Героям Небесної сотні. [Електронний ресурс] // Еспресо. – 2015. – 21 лютого. – Режим доступу: http://espreso.tv/news/2015/02/21/u_mykolayevi_na_richnycyu_maydanu_vidkryly_pamyatnyk_heroyam_nebesnoyi_sotni (дата звернення: 02.03.2017).
262. У параді Перемоги в Севастополі вперше візьмуть участь кораблі Росії та України. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2010. – 11 березня. – Режим доступу: <https://tsn.ua/ukrayina/u-paradi-peremogi-v-sevastopoli-vpershe-vizmut-uchast-korabli-rosiyi-i-ukrayini.html> (дата звернення: 05.03.2017).
263. У Полтаві пам'ятник Петру Першому розфарбували синьо-жовтим. [Електронний ресурс] // Подробности. – 2014. – 28 липня. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/986585-u-poltav-pamjatnik-petru-pershomu-rozfarbuvali-sino-zhovtim.html> (дата звернення: 12.03.2017).

264. У Рівному почали демонтаж радянської символіки [ФОТОФАКТ]. [Електронний ресурс] // Телеканал «Рівне 1». – 2015. – 9 грудня. – Режим доступу: <http://rivne1.tv/Info/?id=57742> (дата звернення: 11.03.2017).
265. У Сєвєродонецьку хочуть покарати Ляшка за поваленого Леніна. [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2014. – 27 серпня. - Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2014/08/27/144412/> (дата звернення: 11.03.2017).
266. У Службі безпеки України відкрили скульптурну композицію, присвячену захисникам Незалежності України (відео). [Електронний ресурс] // Сайт СБУ. – 2015. – 21 серпня. – Режим доступу: http://ssu.kmu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article;jsessionid=34E956A1A93CAF593313FE60947082FA.app1?art_id=156044&cat_id=39574 (дата звернення: 04.03.2017).
267. У соцмережах активно обговорюють знесення пам'ятника Леніна в центрі Києва. [Електронний ресурс] // Обозреватель. – 2013. – 9 грудня. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/society/26537-u-sotsmerezah-aktivno-obgovoryuyut-znesennya-pamyatnika-lenina-v-tsentri-kieva.htm> (дата звернення: 09.03.2017).
268. У Стрию вчора демонтували пам'ятник радянському солдату. [Електронний ресурс] // День. – 2014. – 23 лютого. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/news/230214-u-striyu-vchora-demontuvali-pamyatnik-radyanskomu-soldatu> (дата звернення: 11.03.2017).
269. У Харкові вдруге за три дні розфарбували у жовто-блакитний "Вічний вогонь". [Електронний ресурс] // Еспресо. – 2015. – 3 травня. – Режим доступу: http://ua.espreso.tv/news/2015/05/03/u_kharkovi_vdruhe_za_try_dni_rozfarbuvaly_u_zhovto_blakytnyy_quotvichnyy_vohonquot (дата звернення: 04.03.2017).

270. У Харкові на экс-пам'ятник Леніна повісили ікону. [Електронний ресурс] // Ukrmedia. – 2015. – 12 квітня. – Режим доступу: <https://ukr.media/ukrain/233006/> (дата звернення: 12.03.2017).
271. У Чернівцях назвали вулицю на честь героя АТО. [Електронний ресурс] // День. Kyiv.ua. – 2016. – 18 травня. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/news/180516-u-chernivtsyah-nazvaly-vulycyu-na-chest-geroya-ato> (дата звернення: 03.03.2017).
272. У Чернігові рекорд з проведення Першотравня. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2006. – 1 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/3761-u-chernigovi-rekord-z-provedennya-pershotravnya.html> (дата звернення: 06.03.2017).
273. У центрі Києва відбулася невдала спроба націоналістів знести пам'ятник Щорсу. ФОТОрепортаж+ВІДЕО. [Електронний ресурс] // Цензор.нет. – 2016. – 13 червня. – Режим доступу: http://ua.censor.net.ua/news/395519/u_tsentri_kyyeva_vidbulasya_nevdala_sproba_natsionalistiv_znesty_pamyatnyk_schorsu_fotoreportajvideo (дата звернення: 12.03.2017).
274. Указ Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 г. N 549 "О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России". [Электронный ресурс] // Российская газета. – 2010. – 15 травня. – Режим доступу: <https://rg.ru/2009/05/20/komissia-dok.html> (дата звернення: 05.03.2017).
275. Указ Президента України № 1135/2004 Про оголошення в Україні 2005 року Роком ветеранів. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2004. – 24 вересня. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1135/2004> (дата звернення: 06.03.2017).

276. Указ Президента України № 238/2002 Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2003. – 25 лютого. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/238/2002> (дата звернення: 27.02.2017).
277. Указ Президента України № 275/2002 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами голодомору в Україні. [Електронний ресурс] // Законодавство України – 2002. – 20 лютого. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/275/2002> (дата звернення: 28.02.2017).
278. Указ Президента України № 400/2006 Про надання державному історико-меморіальному заповіднику «Биківнянські могили» статусу національного. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2006. – 17 травня. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/400/2006> (дата звернення: 01.03.2017).
279. Указ Президента України № 431/2007 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору - масових політичних репресій 1937-1938 років. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2007. – 17 травня. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/431/2007> (дата звернення: 02.03.2017).
280. Указ Президента України №46/2010. Про присвоєння С. Бандері звання Герой України. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2010. – 20 січня. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/46/2010> (дата звернення: 02.03.2017).
281. Указ Президента України №69/2015. Про вшанування подвигу учасників Революції гідності та увічнення пам'яті Героїв Небесної

- Сотні. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – 2015. – 11 лютого. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/692015-18468> (дата звернення: 03.03.2017).
282. Указ Президента України №79/2001 Питання щодо використання державних символів України. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2001. – 26 листопада. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/79/2001> (дата звернення: 28.02.2017).
283. Указ Президента України № 828/2009 Питання музею-меморіалу жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького». [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – 2009. – 13 жовтня. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/8282009-9564> (дата звернення: 02.03.2017).
284. Указ Президента України №202/99 Про День захисника Вітчизни. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 1999. – 23 лютого. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/202/99> (дата звернення: 06.03.2017).
285. Указ Президента України №806/2014 Про День захисника України. [Електронний ресурс] // Президент України. Офіційне інтернет-представництво. – 2014. – 14 жовтня. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/8062014-17816> (дата звернення: 03.03.2017).
286. Указ Президента України №966/99 Про День українського козацтва. [Електронний ресурс] // Законодавство України – 1999. – 7 серпня. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/966/99> (дата звернення: 28.02.2017).

287. Указ Президента України про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні. [Електронний ресурс] // Законодавство України. – 2007. – 28 березня. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/250/2007> (дата звернення: 10.03.2017).
288. Україна долучиться до підготовки міжнародного трибуналу над комунізмом – В'ятрович. [Електронний ресурс] // 5 канал. – 2016. – 13 січня. – Режим доступу: <http://www.5.ua/suspilstvo/ukraina-doluchytsia-do-pidhotovky-mizhnarodnoho-trybunalu-nad-komunizmom-viatrovych-103379.html> (дата звернення: 02.03.2017).
289. Українські націоналісти ініціюють оголошення 8 травня Днем визволення Європи. [Електронний ресурс] // Корреспондент.net. – 2005. – 12 березня. – <http://ua.korrespondent.net/ukraine/254737-ukrayinski-nacionalisti-iniciyuyut-ogoloshennya-8-travnnya-dnem-vizvolennya-evropi> (дата звернення: 04.03.2017).
290. Українці вважають День Перемоги дійсно великим святом — соціологічне опитування. [Електронний ресурс] // Центр Разумкова. – 2005. – 12 березня. – Режим доступу http://www.razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=34 (дата звернення: 03.03.2017).
291. УНП закликає Віктора Ющенка ліквідувати символи радянського режиму, котрі й досі залишаються в Україні. [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2006. – 9 листопада. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/954267.html> (дата звернення: 02.03.2017).
292. Ухвала міжнародного симпозиуму «Голодомор-33». // Літературна Україна. – 1990. – №41 (11 жовтня). – С. 4.
293. Участь "Оппоблока" і сталіністів на урочистостях у Парку Слави обійшлася без особливих провокацій. [Електронний ресурс] // Zp.ua – 2015. – 9 травня. – Режим лоступу: <http://dt.ua/UKRAINE/uchast->

- oppbloka-i-stalinistiv-na-urochistostyah-u-parku-slavi-obiyshlasya-bez-osoblivih-provokaciy-172176_.html (дата звернення: 04.03.2017).
294. "Уявляєте, щоб в Берліні стояв пам'ятник Гітлеру?" - Тягнибок про знищення Леніна. [Електронний ресурс] // gazeta.ua. – 2013. – 16 березня. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_uyavlyayete-schob-v-berlini-stoyav-pamyatnik-gitleru-tyagnibok-pro-znischennya-lenina/487534 (дата звернення: 09.03.2017).
295. Фаріон І. Що святкуємо - на те і перетворюємось. [Електронний ресурс] // ВО «Свобода». Офіційний сайт. – 2015. – 8 березня. – Режим доступу: <http://svoboda.org.ua/news/articles/00013073/> (дата звернення: 06.03.2017).
296. Федеральный закон О днях воинской славы и памятных датах России. [Электронный ресурс] // Официальный интернет-портал правовой информации – 1995. – 10 лютого. – Режим доступу: http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&link_id=4&nd=102034625&intelsearch= (дата звернення: 05.03.2017).
297. Харківські майданівці скасували мітинг 1 травня через можливі провокації. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2014. – 30 квітня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/harkivski-maydanivci-skasovali-miting-1-travnya-cherez-mozhlivi-provokaciyi-347639.html> (дата звернення: 06.03.2017).
298. Царьов став спікером "парламенту" союзу ДНР і ЛНР. [Електронний ресурс] // Кореспондент – 2014. – 26 червня. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3384359-tsarov-stav-spikerom-parlamentu-souizu-dnr-i-lnr> (дата звернення: 02.03.2017).
299. Царьову не подобається Криївка, бо його туди не пустили. Відео. [Електронний ресурс] // Українська правда – 2010. – 22 жовтня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/photo-video/2010/10/22/5504293/> (дата звернення: 01.03.2017).

300. Чому Венеціанська комісія забракувала декомунізаційний закон. [Електронний ресурс] // BBC Україна. – 2015. – 22 грудня. – Режим доступу:
http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151222_venice_comission_cru_vc (дата звернення: 03.03.2017).
301. Ющенко пропонує перенести День захисника вітчизни на 29 січня. [Електронний ресурс] // ТСН. – 2009. – 29 січня. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/yushchenko-proponuye-perenesti-den-zahisnika-vitchizni-na-29-sichnya.html> (дата звернення: 05.03.2017).
302. Ющенко: Україна має засудити комуністичний режим. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2008. – 19 травня. – Режим доступу: <http://human-rights.unian.ua/116947-yuschenko-ukrajina-mae-zasuditi-komunistichniy-rejim.html> (дата звернення: 02.03.2017).
303. Яичница на Вечном огне как символ торжества буржуазной демократии. [Электронный ресурс] // КПУ. Офіційний сайт. – 2011. – 7 квітня. – Режим доступу: <http://www.kpu.ua/uk/16917/jaichnitsa-na-vechnom-ogne-kak-simvol-torzhestva-demokratii> (дата звернення: 07.03.2017).
304. Як Ви ставитеся до ініціативи примирення ветеранів ОУН-УПА та Радянської армії? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=550 (дата звернення: 04.03.2017).
305. Як Ви ставитеся до ініціативи примирення ветеранів радянської та німецької армій? [Електронний ресурс] // Центр Разумкова – Режим доступу: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=551 (дата звернення: 04.03.2017).
306. Як висвітлювати День Перемоги. Рекомендації Інституту національної пам'яті. [Електронний ресурс] // Media Sapiens. – 2014. – 5 травня. – Режим доступу:

- http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/standards/yak_visvitlyuvati_den_peremogi_rekomendatsii_institutu_natsionalnoi_pamyati/ (дата звернення: 05.03.2017).
307. Як місто Комсомольськ об'єдналося проти села Горішні Плавні. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 30 травня. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/30/7110126/> (дата звернення: 02.03.2017).
308. Як українці ставляться до 23 лютого. Соцопитування. [Електронний ресурс] // gazeta.ua. – 2007. – 22 лютого. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/life/_ak-ukrayinci-stavlyatsya-do-23-lyutogo-socopituvannya/151283 (дата звернення: 07.03.2017).
309. Якщо не засудити злочини минулого, вони повторяться – Володимир Вятрович. [Електронний ресурс] // Центр досліджень визвольного руху. – 2014. – 9 жовтня. – Режим доступу: <http://www.cdvr.org.ua/content/якщо-не-засудити-злочини-минулого-вони-повторяться-володимир-вятрович> (дата звернення: 03.03.2017).
310. Як в Криму відзначають 60-у річницю Ялтинської конференції 1945 року. [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2005. – 4 лютого. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/926569.html> (дата звернення: 08.03.2017).
311. Як регіонали комуністам Першотравень ледь не зіпсували. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2009. – 1 травня. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/217330-yak-regionali-komunistam-pershotraven-led-ne-zipsuvali.html> (дата звернення: 06.03.2017).
312. Якимович Я. Вибори Голови і Марія з полином... // За вільну Україну! – 1990. - №1 (1 липня). – С. 3.
313. Янукович виглядав горою поруч із Путіним на параді. [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2004. – 28 жовтня. –

Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/10/28/3003620/>
(дата звернення: 04.03.2017).

314. Янукович не вважає голодомор Геноцидом українців.
[Електронний ресурс] // ТСН.ua. – 2010. – 27 квітня. – Режим доступу:
<http://tsn.ua/ukrayina/yanukovich-ne-vvazhayе-golodomor-genotsidom-ukrayintsiv.html> (дата звернення: 02.03.2017).
315. Янукович пообіцяв Медведєву скасувати указ про присвоєння Бандері Героя. [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2010. – 5 березня. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/politics/332535-yanukovich-poobitsyav-medvedevu-skasuvati-ukaz-pro-prisvoennya-banderi-geroya.html> (дата звернення: 02.03.2017).
316. Янукович скасував указ про присвоєння Бандері Героя України.
[Електронний ресурс] // Обозреватель. – 2011. – 12 січня. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/politics/04869-yanukovich-skasuvav-ukaz-pro-prisvoennya-banderi-geroya-ukraini.htm> (дата звернення: 02.03.2017).
317. Янукович обурився, що Ющенко хоче перенести день "справжніх чоловіків". [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2009. – 13 лютого. – Режим доступу:
<http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/13/3733992/> (дата звернення: 05.03.2017).
318. Янукович привітав жінок з 8 березня. [Електронний ресурс] // 24 канал. – 2011. – 4 березня. – Режим доступу:
http://24tv.ua/yanukovich_privitav_zhinok_z_8_bereznnya_n75052 (дата звернення: 06.03.2017).
319. Янукович, який не служив, відстоює День захисника.
[Електронний ресурс] // Українська правда. – 2009. – 23 лютого. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/23/3754263/>
(дата звернення: 05.03.2017).

320. FAQ. Усе, що ви хотіли знати про декомунізацію, але боялися спитати. [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт УІНП. – Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/news/faq-use-shcho-vi-khotili-diznatisya-pro-dekomunizatsiyu> (дата звернення: 03.03.2017).

Література.

321. Акуленко В. Тіньовий бік ленініани. // Культура і життя. – 2009. – 6-15 листопада. – С. 19.
322. Ассман А. Ассман Я. День вчорашний в дні сьогоднішнім. Средства массовой информации и социальная память. [Электронный ресурс] // Уроки истории. XX век. - Режим доступу: <http://www.urokiistorii.ru/memory/research/51658> (дата звернення: 26.02.2017).
323. Ассман А. Простори спогаду: форми та трансформації культурної пам'яті. [пер. з нім. К.Дмитренко, Л.Доронічева, О.Юдін]. – К., Ніка-Центр, 2012. – 440 с.
324. Артюх В. Про Зміну комуністичної топоніміки у місті Суми. [Електронний ресурс] // historians.in.ua. – 2016. – 6 серпня. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1960-v-yacheslav-artyukh-pro-zminu-komunistychnoyi-toponimiku-u-misti-sumy> (дата звернення: 02.03.2017).
325. Астров О. Историческая политика и онтологическая озабоченность малых восточно-европейских государств (на примере Эстонии) Историческая политика в XXI веке : сб. ст. / под ред. А. Миллера и М. Липмана. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 184–217.

326. Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. // Наукові записки. – 2014. – № 6 (74). – С. 201-216.
327. Баханов К. Нові часи – нові герої : формування культури пам'яті в Україні. // Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. / за заг. ред. Ю. Шаповала. – Київ, 2013. – С. 182–217
328. Бергер Ш. Историческая политика и націонал-социалистическое прошлое Германии. / Историческая политика в XXI в. веке: сб. ст. [под ред. А. Миллера и М. Липмана]. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 33-65.
329. Бетлій О. Диса К. Усе про ідентичність. – К., Дух і літера, 2009. – 464 с.
330. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы. // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – 2005. – № 2/3. – С. 8–27.
331. Волянчук О. Новітні візії політики пам'яті: державницький монолог vs демократичний полілог. // Національна та історична пам'ять. – 2012. – №.2. – С. 178-187.
332. Гаєвська Н. "Червоний" календар Радянської України (1917-1991 рр.) та Незалежної України. // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – 2012. – № 28. – С. 137-145.
333. Гайдай О. Презентація радянського минулого в просторі. Політика щодо пам'ятників радянським діячам (Центральна Україна). // Національна та історична пам'ять. – 2013. – №8. – С.142-149.
334. Гайдай О. Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991–2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей). Автореферат

- канд. іст. наук / Інститут історії України НАН України. – К., 2015. – 17 с.
335. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України – Київ: Либідь, 1993. – 200 с.
336. Герасимов И. Украина 2014. Первая постколониальная революция. Введение в форум. // *Ab Imperio*. – 2014. – №3. – С. 22-44.
337. Гнатюк О. Доробок польського Інституту національної пам'яті та суспільні дискусії. // *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід.* / за ред. Ю. Шаповала. – Київ: ІПЕНД, 2013. – С. 280-300.
338. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – Київ: Критика, 2005 — 528 с.
339. Гриневич В. Війна за війну. // *Критика*. – 2012. – № 6. (176). – С. 15-25.
340. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества. // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – №2-3 (40-41). – С. 218-227.
341. Грицак Я. Історія і пам'ять: Амнезія, Амбівалентність, Активізація. // *Україна. Процеси нації творення.* / Упор. А. Капеллер – К.: К.І.С, 2011 – С. 365-381.
342. Гудков Л. "Память" о войне и массовая идентичность россиян. // *Неприкосновенный запас*. – 2005. – №2-3(40-41). – С. 46-57.
343. Даниленко В Смольницька М. Шлях до незалежності: громадські рухи й суспільні настрої в УРСР після другої половини 1980-х рр. // *Український історичний журнал*. – 2011. – №4. – С. 4-22.
344. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з польськ. та англ. В.Склокіна. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 264 с.

345. Єсельчик С. Імперія пам'яті: російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві – К.: Критика, 2008. – 304 с.
346. Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156–159.
347. Зерній Ю. Історична пам'ять як об'єкт державної політики. // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1 (2). – С. 71-76.
348. Зерубавель Я. Смерть памяти и память смерти: Масада и Холокост как исторические метафоры. // История и коллективная память : сборник статей по еврейской историографии. [пер.: Г. Зеленина, Р. Нудельман, Н.-Э. Яглов.] – М.: Мосты культуры, 2008. – С. 193-231.
349. Касьянов Г. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. // Историческая Экспертиза. – 2016. – № 2. – С. 28-57.
350. Касьянов Г. К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006-2016). [Электронный ресурс] // historians.in.ua – 2016. – 14 січня. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-instituta-natsional-noj-pamyati-2006-2016> (дата звернення: 01.03.2017).
351. Касьянов Г. "Націоналізація" історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х). // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. [за ред. Л. Зашкільняка.] – Львів: Львівський національний університет ім. І.Я. Франка. – 2004. – С.57-73.

352. Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в XXI веке : сборник статей [ред. А. Миллера и М. Липмана.] – Москва, 2012. – С. 217–256.
353. Касьянов Г. Украина-1990: "бои за историю." // НЛЮ. – 2007. – №83. – С. 76-93.
354. Касьянов Г. Украина 1991—2007. Очерки новейшей истории – К.: Наш час, 2008 – 480 с.
355. Касьянов Г. Danse Macabre. Голод 1932-1922 рр. У політиці, масовій свідомості та історіографії. - Київ, Наш час, 2010. – 270 с.
356. Келли К. Сиротина С. «Было непонятно и смешно»: праздники последних десятилетий советской власти и восприятие их детьми. // Антропологический форум. – 2008. – №8. – С. 258-299.
357. Киридон. А. (ред.) Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів – К.: ДП НВЦ "Пріоритети", 2013. – 436 с.
358. Кісь О. Украдене свято: історичні трансформації смислу 8 березня. // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – 6-15 березня. – №9.
359. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають – Київ: Ніка-центр, 2004 – 184 с.
360. Кравченко В. Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества. // Ab imperio. – 2004. – №2. – С. 329-367.
361. Кривошея В. Моделі пам'яті і державна політика пам'яті. // Національна та історична пам'ять: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – 2011. – Вип.1. – С. 26–37.
362. Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. [Електронний ресурс] // historians.in.ua. – 2012. – 20 вересня. – Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/379-volodymyr-kulyk-natsionalistychne-proty->

- radianskoho-istorychna-pamiat-u-nezalezhnii-ukraini (дата звернення: 27.02.2017).
363. Кулик В. Український націоналізм у час Євромайдану. // Критика. – 2014. – Рік 18, №7/8. – С. 2–7.
 364. Любарец А. Гайдай А. «Ленинопад»: избавление от прошлого как способ конструирования будущего (на материалах Днепропетровска, Запорожья и Харькова) // Вестник Пермского университета. Серия «История». – 2016. – №2 (33). – С. 28-41.
 365. Любарец А. Вандализм як інструмент української політики пам'яті щодо радянського монументального спадку (2009-2015). // Український історичний збірник. – 2017 – №19 – С. 324-338.
 366. Любарец А. Відзначення 9 травня як дзеркало української політики пам'яті. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. – 2016. – №28. – С. 176-189.
 367. Любарец А. Неінструменталізовані радянські свята: суспільне сприйняття та політика пам'яті // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії – 2016. – №27. – С. 88-94.
 368. Львів – Донецьк : соціальні ідентичності в сучасній Україні / за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. – Київ, Львів: Критика, 2007. – 358 с.
 369. Мегилл А. Историческая эпистемология [пер. с англ. М. Кукарцевой.] – Москва: Канон, 2007. – 480 с.
 370. Мегилл А. История и память. За и против. // Философия и общество. – 2005. – №2(39). – С. 132-165.
 371. Миллер А. Изобретение традиции. Георгиевская ленточка и другие символы в контексте исторической политики. // Pro et Contra. – 2012. – №55. – С. 94-100.
 372. Миллер А. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. // Историческая политика в XXI веке: сб. ст. [под ред. А.

- Миллера и М. Липмана]. – Москва: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 7–33.
373. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
374. Нора П. Всемирное торжество памяти. // Неприкосновенный запас. – 2005 – №2-3(40-41). – С. 202-208.
375. Нора П. Проблематика мест памяти. / Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. - СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – с. 17-50.
376. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. [пер. з фр. Андрій Репа]. – Київ: Кліо, 2014. – 272 с.
377. Пілаш Д. За повальну декомунізацію: від Карла Маркса до Лесі Українки! [Електронний ресурс] // Спільне. – 2015. – 8 жовтня. – Режим доступу: http://commons.com.ua/uk/povalna_dekomunizatsia/ (дата звернення: 03.03.2017).
378. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: Кілька порівняльних спостережень. // Україна Модерна. – 2010. – Вип.4 (15): Пам'ять як поле змагань. – С. 206-218.
379. Портнов А. Підручникова війна. [Електронний ресурс] // Критиканы. – 2002. – 2 липня. – Режим доступу: <http://kritiki.net/2002/07/02/pidruchnikova-vijna-chi-z-tim-vorogom> (дата звернення: 28.02.2017).
380. Портнов А. Упражнения с историей по-украински. (Заметки об общественных измерениях функционирования истории в постсоветской Украине). // Ab Imperio. – 2007. – № 3 – С. 93-138.
381. Портнов А. Чому Харків і Дніпропетровськ не стали Донецьком і Луганськом? [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2016. – 4 лютого. – Режим доступу:

- <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/02/4/148912/> (дата звернення: 02.02.2017).
382. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали. До 20-ї річниці створення Народного Руху України / НАН України, Інститут історії України, Центральний державний архів громадських об'єднань України; В. С. Лозицький (упорядн.) – К., Інститут історії України НАН України, 2009 – 456 с.
 383. Рикёр П. Память, история, забвение. – Москва: Изд-во гуманитар. лит., 2004. – 728 с.
 384. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни. – Київ: Критика, 2003. – 336 с.
 385. Рябчук М. Культура памяти и политика забвения. // Отечественные записки. – 2007. – №1. – С. 42-55.
 386. Семків В. Падай, Леніне, падай. [Електронний ресурс] // Збруч. – 2015. – 10 серпня. – Режим доступу: <http://zbruc.eu/node/40061> (дата звернення: 07.03.2017).
 387. Середа В. "Історія вчить": історичний дискурс в офіційних промовах Президента України Л.Кучми. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – 2005. – Харків: Видавничий центр Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. – С.318-323.
 388. Симоненко І. Друга Світова війна в історичній пам'яті українського народу. // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4. - с. 44-54.
 389. Симоненко І. Особливості структури історичної пам'яті Українського народу та шляхи формування національного історичного наративу. // Стратегічні пріоритети. – 2009. - № 1(10). –с. 51-61.
 390. Скороходова А. Вандализм. // Социологический журнал. – 1999. – № 3-4. – с. 53-88

391. Солдатенко В. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення. // Національна та історична пам'ять: Державотворчі та цивілізаційні здобутки українського народу. – 2011. – Вип. 1. – С. 7–25.
392. Стельмах С. Історія культур пам'яті [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2005. – 672 с. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Istoriya_kultur_pamjati (дата звернення: 25.02.2017)
393. Титков А. Ритуалы вины и позора в Украинском конфликте 2013-2015 годов. // Векторы развития современной России. "Война миров": научное знание. / Прагматика жизни. Материалы XIV Международной научно-практической конференции (17 -18 апреля 2015 года). – М.: Изд. дом "Дело" РАНХиГС. – С. 151-159.
394. Требст Ш. «Какой такой ковёр?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы. Попытка общего описания и категоризации. // Ab Imperio. – 2004. – №4. – С. 41-77.
395. Филлипс Л. Йоргенсон М. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Харьков, Гуманитарный центр, 2008 – 352 с.
396. Хальбвакс. М. Коллективная и историческая память. // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3(40-41). – С. 8-27.
397. Ханютин А. Зеркала русской эволюции. // Вокруг света. – 2010 - №4. – С. 80-86.
398. Хархун В. Радянська спадщина як об'єкт політики пам'яті в Україні (музейний аспект). // Тагора. – 2016. – №17 – с. 75-87.
399. Хаттон П. История как искусство памяти – Санкт-Петербург, Издательство «Владимир Даль», 2004 – 421 с.

400. Хобсбаум Е. Рейнджер Т. Винайдення традиції. – Київ, Ніка-Центр, 2005. – 448 с.
401. Чепайтене Р. Культурное наследие в глобальном мире / пер. с лит. Марии Завьяловой; Европ. гуманитар. ун-т, Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Изд-во ЕГУ, 2010. – 296 с.
402. Шацька Б. Минуле-пам'ять-міт. – Чернівці, «Книги – ХХІ», 2011. – 248 с.
403. Шенк Ф. Концепция "Les lieux de memoire". [Електронний ресурс] // Исторические записки. – Режим доступа: <http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/02-11.htm>
404. Шліхта Н. Історія радянського суспільства. Курс лекцій. – Харків: Акта, 2015. – 252 с.
405. Штомпка П. Социальное изменение как травма. // Социологические исследования. – 2001. – №1. – С. 6-16.
406. Эткинд О. Время сравнивать камни. Постреволюционная культура политической скорби в современной России. – *Ab imperio*. – 2004. – №2. – С. 33-76.
407. Яковенко Н. Вступ до історії. - Київ, «Критика», 2007 – 376 с.
408. Assmann A. Canon and Archive. // Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook. / edited by Astrid Erll, Ansgar Nunning – Berlin/New York: de Gruyter, 2008. – p. 97-106.
409. Assmann J. Communicative and Cultural Memory. // Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook. / edited by Astrid Erll, Ansgar Nunning. – Berlin/New York: de Gruyter, 2008. – p. 109-119.
410. Bernhard M. Kubik J. (ed.) Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration. – Oxford University Press, 2014. – 384 p.

411. Blacker U. Martyrdom, Spectacle, and Public Space in Ukraine: Ukraine`s National Martyrology from Shevchenko to the Maidan. // *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. – 2015. – Vol. 1, № 2. – p. 257 – 292.
412. Erll A., Nunning A. (ed.) *Cultural memory studies: an international and interdisciplinary handbook*. – Berlin/New York: de Gruyter, 2008. – 452 p.
413. Ghodsee K. Tale of “Two Totalitarianisms”: The Crisis of Capitalism and the Historical Memory of Communism. // *History of the Present: A Journal of Critical History*. – 2014. – Vol. 4, No. 2. – p. 115-142.
414. Hobsbawm E. *The Invention of Tradition*. / Eric Hobsbawm, Terence O. Ranger. – Cambridge University Press, 1992. – 322 p.
415. Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World* – New York, Order, Simon & Schuster, 1996 – 368 p.
416. Ishchenko V. Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine. // *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. – 2011. – Vol. 19, № 1/2. – P. 369–395.
417. Kasianov G. How a War for the Past Becomes a War in the Present. // *Kritika*. – 2014. – №16. – p. 149-157.
418. Kasianov G. How History Goes Wrong: Historical Politics and its Outcomes. [Electronic resource] // *Fieldsights*. – Hot Spots, Cultural Anthropology Online. – 2014. – 28 жовтня. – Режим доступу: <http://www.culanth.org/fieldsights/611-how-history-goes-wrong-historical-politics-and-its-outcomes> (дата звернення: 02.03.2017)
419. Korostelina K. War of textbooks: History education in Russia and Ukraine. // *Communist and Post-Communist Studies*. – 2010 – Volume 43. Number 2. – p. 129–137.
420. Kundera M. *The Tragedy of Central Europe*. // *New York Review of Books*. – 1984. – Vol. 31, № 7. – P. 33 – 38.

421. Le Goff J. History and Memory. / Translated by Stephen Rendall and Elizabeth Claman. // Columbia University Press, 1992. – 265 p.
422. Liubarets A. The Politics of Memory in Ukraine in 2014: Removal of the Soviet Cultural Legacy and Euromaidan Commemorations. // Mohyla Humanities Journal. – 2016. – №3. – P. 197-214.
423. Lowenthal D. The Past is a Foreign Country. – Cambridge University Press, 1999. – 387 p.
424. Maier Ch. Hot Memory Cold Memory: On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory. // Transit: Europäische Revue. – 2002. - №22. – p. 153–165.
425. Memory and power in post-war Europe : studies in the presence of the past / ed. by Jan-Werner Miller Lieu. – Cambridge University Press, 2002. – 288 p.
426. Mysil R. Posthumous papers of living author. / Trans. Peter Worstmann. – Hygiene: Eridanoss Press, 1987. – 179 p.
427. Olick J. Robbins J. Social Memory Studies: From "Collective Memory" to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. // Annual Review of Sociology. – 1998. – Vol. 24 (1). – p. 105-140.
428. Orwell J. Nineteen Eighty-four. – London, Pengium, 2008. – 336 p.
429. Rosenfeld M. A Looming Crash or a Soft Landing? Forecasting the Future of the Memory “Industry”. // The Journal of Modern History – 2009. – 81. – p. 122-158.
430. Shevel O. Memories of the Past and Vision of the Future. Remembering the Soviet Era and Its End in Ukraine. // Twenty Years after Communism: The Politics of Memory and Commemoration / ed. by Michael Bernhard, Jan Kubik. – Oxford University Press, 2014. – P. 146–167.

431. Wilson A. National history and national identity in Ukraine and Belarus. // Nation-building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities. – Cambridge university press, 1998. – p. 25-48.
432. Zhurzhenko T. From borderlands to bloodlands. [Electronic resource] // Eurozine. – 2014. – 19 вересня. – Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2014-09-19-zhurzhenko-en.html> (дата звернення: 01.03.2017).
433. Zhurzhenko T. The Myth of Two Ukraines. // Eurozine. / First published in Transit Europäische revue. – 2002. – 17 вересня. – Режим доступу: <http://www.eurozine.com/articles/2002-09-17-zhurzhenko-en.html> (дата звернення: 27.02.2017).

Додатки

Додаток №1.

Аналіз листів, пов'язаних з політикою пам'яті, що надходили до
Інституту історії України протягом 2005-2013 рр.

2005 – лютий 2010 рр.

Загальна кількість опрацьованих листів з архіву Інституту історії України - 572. Серед них: «державний запит» (звернення державних органів і структур) - 475, «громадський запит» - 97.

I.Владний запит (звернення державних органів і структур, окремих політиків):

1). Підготовка до святкування річниць, пам'ятних дат, присвячених років. Державні програми з увічнення пам'яті.

Всього – 162 листи. З них:

1. Визначення переліку ювілейних дат, переформатування святкового календаря – 8.
 2. Проголошення 2008 року роком культурного діалогу – 1.
 3. Вшанування пам'яті жертв Голодомору (і політичних репресій) – 14.
 4. День пам'яті політичних репресій – 1.
 5. 70-річчя Великого Терору – 2.
 6. ДСВ. 60-річчя Перемоги у ВВВ і пам'ятних подій – 3.
 7. ДСВ. 65-річчя трагедії Бабиного Яру – 1.
 8. ДСВ. День партизанської слави, вшанування партизанів – 5.
 9. ДСВ. 65 річниця визволення України від фашистських загарбників – 1.
 10. ДСВ. 70 роковини початку - 2
- Загальна кількість листів про Другу Світову – 12.
11. Відзначення Дня Соборності – 5.
 12. Річниця примусового вивезення українців з території Польщі – 5.

13. 300-річчя з виступу Мазепи, Полтавська битва та укр.-швед. взаємини – 12.
14. 90-річчя бою під Крутами, увічнення пам'яті Героїв Крут – 6.
15. 360-річниця Національно-визвольної війни, створення української козацької держави – 8.
16. Річниця прийняття конституції П. Орлика – 3.
17. Річниця проголошення Карпатської України – 6.
18. Річниця перемоги у Конотопській битві – 8.
19. 1025-річчя хрещення Русі – 2.
20. 1000-річчя Софійського собору - 3
21. 90-річчя укр. революції - 3
22. Ювілеї, пов'язані з діячами УНР - 2
23. 90-річчя Кримської евакуації – 1.
24. Річниця створення Руху – 1.
25. 80-річчя Брусиловського прориву – 1.
26. 500-річчя виникнення козацьких поселень на території Донецької і Луганської області – 1.
27. 160-річчя утворення Кирило-Мефодіївського братства – 1.
28. 425-річчя Острозької Біблії – 1.
29. 1100-річчя заснування Переяслава-Хмельницького – 1.
30. 1100-річчя літописної згадки Чернігова – 1.
31. 100-річний ювілей газети «Рада» - 1.
32. 900-річчя Михайлівського собору – 1.
33. 19-річниця Чорнобильської катастрофи – 1.
34. 90-річчя заснування НАНУ – 1.
35. Ювілеї визначних вчених Академії – 1.
36. 60-річчя ООН – 1.
37. Вшанування пам'яті та річниці з д. н. окремих історичних діячів і науковців:
 - По 3 листи: І. Богун, П. Калнишевський, Я. і Я. Стецьки, В. – К. Острозький, Дж. Мейс,
 - По 2 листи: С. Петлюра, П. Полуботок, П. Григоренко, В. Липинський.
 - По одному листу: Б. Хмельницький, С. Бандера, В. Винниченко, М. Костомаров, П. Чубинський, В. Чорновол, Д. Багалій, О. Прицак, О. Засядько, О. Ольжич, П. Тронько, Огієнко, М. Яворський, В. Некрасов.

2). Участь у розробці законопроектів, підготовці освітніх матеріалів.

Всього – 48 листів. З них:

1. Глобальні програми діяльності уряду – 2.
2. Національна програма розвитку українського козацтва – 9.
3. Закони про Голодомор (державна програма дослідження Голодомору, визначення списку осіб, причетних до Голодомору) – 3.
4. Вшанування учасників боротьби за незалежність, закон про національно-визвольний рух – 2.
5. Рецензування навчальних програм з історії та шкільних підручників – 12.
6. Питання концепції історичної освіти – 2.
7. Розробка великого державного герба та емблеми МЗС – 6.
8. Охорона культурної спадщини, обігу історичних і культурних цінностей – 3.
9. Програма зі збереження та розвитку культури духовності українського суспільства – 1.
10. Програма з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культури етносів - 1.
11. Програма культурного розвитку регіонів – 1.
12. Реалізація ініціатив, спрямованих на національне примирення – 1.
13. Реформа адміністративно-територіального устрою - 1.
14. Участь у форумі РНБО – 1.
15. Патріотичне виховання молоді – 1.
16. Програма «Закордонне українство» - 1.
17. Закон щодо повернення історичних назв населених пунктів – 1.

3). Звернення регіональних владних органів.

Всього – 30 листів. З них:

1. Листи щодо дати заснування населених пунктів – 16
2. Проект гербів і прапорів міст (м. Вишневе і Новомосковськ) – 3.
3. Присвоєння містам особливого статусу (Харків - «місто військової слави». Мст. Зарічне - список історичних населених пунктів України) – 3.
4. Листи від регіональних владних структур щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору – 3.

5. План заходів з розвитку міста, збереження регіональних пам'яток (Глухів, Лохвиця) – 2.
6. Вшанування пам'яті регіональних історичних діячів – 2.
7. Довідка про адміністративно-територіальне районування м. Києва – 1.

4). Питання функціонування державних інституцій, причетних до політики пам'яті.

Всього – 8 листів. З них:

1. Створення і функціонування Інституту національної пам'яті, співпраця з ним – 5.
2. Перетворення агентства «Книга пам'яті України» в Національний інститут звияги і жертвності українського народу - 2
3. Створення науково-дослідного центру досліджень геноциду українського народу – 1.

5). Догляд за пам'ятками, статус історичних заповідників, музеїв, спорудження пам'ятників, меморіальних дощок.

Всього – 84 листів. З них:

1. Створення меморіальних і музейних комплексів – 16.
2. Перелік пам'яток культурної спадщини, державні програми догляду за ними, піар-акції – 8.
3. Програми розвитку конкретних заповідників, концепції музеїв, питання статусу та догляду за ними – 27.
4. Спорудження пам'ятників – 3.
5. Встановлення меморіальних дощок, пам'ятних знаків – 10.
6. Стосовно збереження і використання музейного фонду, поповнення експозиції музею, реституція пам'яток і культурних цінностей – 9.
7. Збереження і перебудова історичних будинків – 5.
8. Відновлення історичних центрів міст, збереження історико-культурної спадщини поселень, заходи з розвитку міста – 5.
9. Питання знесення пам'ятників – 1.

6). Розсекречення архівів, статус і зберігання архівних документів:

Всього – 9 листів. З них:

1. Розробка і розсекречення радянських архівів – 3.

2. Виявлення джерел вітчизняної історії в зарубіжних архівах – 4.
3. Реституція та місцезнаходження архівних документів – 2.

7). Листи від іноземних інституцій, діяльність МЗС

Всього – 63 листів. З них:

1. Міжнародні проекти наукової та культурної співпраці на державному рівні – 14.
2. Запити МЗС (довідки для міжнародної діяльності) – 17.
3. Рецензії на іноземні наукові праці та публікації для МЗС – 4.
4. Робота українсько-російської комісії істориків – 4.
5. Роз'яснювальна робота у Росії щодо української політики пам'яті Голодомору – 5.
6. Реакція на створення комісії протидії спробам фальсифікації історії у Росії – 1.
7. Звернення щодо відзначення спільних міжнародних свят – 3.
8. Спільна меморіальна і музейна діяльність, пошук поховань на території інших країн – 8.
9. Співпраця щодо перекладу естонською мовою українських історичних праць – 2.
10. Розвиток зв'язків з українцями, що проживають за кордоном. Конгрес українців - 3
11. Участь у роботі ПАРЕ з питань Голодомору – 2.

8). Листи від Укрпошти і Національного банку (історичні довідки щодо виготовлення монет, листівок, марок, банкнот). Всього – 20 листів.

9). Листи щодо оцінки на законність статей у пресі, публікацій, телепрограм:

Всього – 19 листів. З них:

1. Від комісії з захисту суспільної моралі – 12.
2. Від прокуратури – 3.
3. Від міністерства юстиції – 2.
4. Від нацради з питань телерадіомовлення – 2.

10). Листи окремих депутатів.

Всього – 3 листи.

11). Історичні довідки для державних органів (переважно для Секретаріату Президента).

Всього – 26 листів.

12). Річниці заснування державних служб і професійні свята.

Всього – 3 листа.

Громадський запит (звернення громадян, громадських організацій, дрібних партій, ЗМІ):

1). Листи щодо регіональної історії/

Всього – 12 листів. З них:

1. Регіональна історія - 5
2. Перейменування і адміністративне підпорядкування – 3.
3. Дати заснування населених пунктів – 4.

2). Звернення громадян із власним тлумаченням історії.

Всього - 12 листів. З них:

1. Власне тлумачення певних історичних сюжетів – 7.
2. Прохання прокоментувати власні праці – 5.

3). Листи щодо побудови меморіалів і заповідників, ініціативи зі вшанування пам'яті.

Всього – 20 листів. З них:

1. Пропозиції щодо побудови пам'ятників і пам'ятних дощок, статусу заповідників, архітектурне значення будинків, - 15.
2. Ініціатива зі вшанування пам'яті – 3.
3. Ініціатива щодо перейменування вулиць – 1.
4. Ініціатива щодо відзначення пам'ятних дат – 1.

4). Звернення громадян із проханням прокоментувати книги, статті у пресі, твори мистецтва

Всього – 15 листів. З них:

1. Коментарі та рецензії щодо книг і монографій – 9.
2. Відгуки на статті – 1.
3. Відгук на лібрето балету – 2.
4. Експертиза символіки організації – 1.
5. Критика праць Інституту – 2.

5). Прохання надати історичну інформацію, зробити історичну оцінку.

Всього – 34 листи.

6). Звернення ЗМІ, видавництв, рецензії на сюжети кінофільмів.

Всього – 4 листи.

Березень 2010 – 2013 рр.

Загальна кількість опрацьованих листів з архіву Інституту історії України: 375. Серед них: «державний запит» (звернення державних органів і структур) - 292 листів, «громадський запит» (звернення громадян, громадських організацій, ЗМІ) - 83 листів.

I. Державний запит

1). Підготовка до святкування річниць, пам'ятних дат, присвячених років. Питання доречності святкування окремих ювілеїв і пам'ятних дат. Державні програми з увічнення пам'яті.

Всього – 124 листи. З них:

1. Визначення переліку ювілейних дат – 6 листів.
2. День пам'яті жертв політичних репресій – 2 листи.
3. Роковини Голодомору 1933 року – 7 листів.
4. Ювілеї окремих історичних діячів (Павло Полуботок, Володимир Винниченко, Петро Сагайдачний, Іван Калнишевський, Сидір Ковпак, В'ячеслав Липинський, Пилип Орлик) – 10 листів.
5. Друга світова (річниці визволення України від фашистських загарбників, перемоги, увічнення пам'яті) – 22 листа.
6. Друга світова (річниці битв і військових операцій) - 2 листа
7. Друга світова (партизани, Молода гвардія, антифашистський Рух Опору) - 9 листів.
8. Друга світова (Корюківська трагедія) - 4 листа
9. Друга світова (Бабин Яр) - 4 листа

10. Друга світова (насильне вивезення на примусові роботи, річниця об'єднання малолітніх в'язнів нацизму) - 9 листів

Загальна кількість листів про Другу Світову – 50 листів

11. Річниці битв (Хотинська битва, Берестечко, Синьоводська битва, Батіг, Оршанська битва) - 10 листів
12. Річниці історичних пам'яток (Софійський собор, Свято-Усікновенський Лядівський монастир, заснування Чортомлицької Січі) - 7 листів
13. 1025-річчя хрещення Русі - 8 листів.
14. 100-а річниця Першої Світової - 3 листи
15. Український визвольний рух ХХ ст. - 2 листи
16. 80-річчя Леоніда Кравчука – 2
17. По одному листу:
350-річчя проголошення Гадячу гетьманською столицею, 200-річчя Вітчизняної війни, Конституція Пилипа Орлика, 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка, 150-річчя написання гімну, 200-річчя міста Городок, 20-та річниця Незалежності.
18. Пропозиції щодо доречності проведення окремих свят і присвячених років – 10 листів

2). Участь у розробці законопроектів, підготовці освітніх матеріалів, підручників, популяризації історії, формування державної політики пам'яті.

Всього – 23 листи. З них:

1. Закони щодо вшанування пам'яті і соціального статусу певних соціальних груп – 6 листів.
2. Програми охорони культурної спадщини – 5 листів
3. Викладання історії в школах, написання підручників – 4 листи.
4. Державна політика пам'яті – 3 листи.
5. Статус українських козацьких організацій – 2 листи.
6. Популяризація історії – 3 листи.
7. Концепція загальнодержавної цільової програми патріотичного виховання населення – 1 лист.

3). Звернення регіональних владних органів.

Всього – 23 листа. З них:

1. Листи щодо дати заснування населених пунктів – 11 листів
2. Аспекти регіональної історії – 5 листів.
3. Діяльність із вшанування вихідців із регіону – 2 листи
4. Листи Інституту історії до регіональних владних структур – 2 листи.
5. Надання назв островам в акваторії міста Києва – 1 лист.
6. Листи Інституту історії до регіональних владних органів – 2 листа.

4). Догляд за пам'ятками, статус історичних заповідників, спорудження пам'ятників, меморіальних дощок.

Всього – 36 листів. З них:

1. Листи щодо спорудження пам'ятників, встановлення меморіальних дощок, пам'ятних знаків, написів на пам'ятниках - 17 листів
2. Догляд за кладовищами, місцями поховань - 9 листів
3. Статус і спорудження історичних заповідників, музеїв, виставок, меморіальних комплексів - 6 листів
4. Реставрація і забудова історичних побудов – 2 листи
5. Визначення пам'яткознавчої цінності об'єкту – 1 лист.
6. Право власності на українські пам'ятки – 1 лист

5). Листи депутатів.

Всього – 8 листів. З них:

1. Надання історичної інформації – 5 листів
2. Інформація про діяльність Інституту Історії - 3 листи

6). Листи від (та до) іноземних інституцій, діяльність МЗС.

Всього – 40 листів. З них:

1. Проекти міжнародної наукової співпраці на державному рівні – 12 листів.
2. Діяльність МЗС (історичні довідки для міжнародної діяльності) – 12 листів.
3. Листування з іноземними державними інституціями – 6 листів.
4. Звернення щодо відзначення спільних міжнародних свят, присвячених років і пам'ятних дат – 6 листів.
5. Спільна меморіальна діяльність – 2 листи.
6. Співпраця з закордонним українством – 2 листи.

7). Листи від комісії із захисту суспільної моралі. Всього - 14 листів.

8). Листи щодо архівів.

Всього – 3 листи. З них:

1. Розсекречення архівів – 1 лист.
2. Зберігання документів ДСВ – 2 листи.

9). Листи від Укрпошти і Національного банку (історичні довідки щодо виготовлення монет, листівок, марок). Всього – 11 листів.

10). Листи від Церкви. Всього - 4 листи (3 із них стосувались співпраці щодо виявлення та повернення в Україну кістяка Ярослава Мудрого).

11). Запити від інших державних інституцій щодо тлумачення історії. Всього - 6 листів.

II. Громадський запит

1). Листи щодо регіональної історії.

Всього – 25 листів. З них:

1. Дати заснування населених пунктів – 5 листів.
2. Перейменування і адміністративне підпорядкування населених пунктів – 14 листів.
3. Окремі аспекти регіональної історії – 5 листів.
4. Обговорення проекту гербу села – 1 лист.

2). Звернення громадян із власним тлумаченням історії.

Всього – 24 листа. З них:

1. Власне тлумачення певних історичних сюжетів – 19 листів.
2. Прохання прокоментувати (відрецензувати) власні праці - 5 листів.

3). Листи щодо монументів, меморіалів і назв вулиць.

Всього – 10 листів. З них:

1. Пропозиція щодо побудови та перебудови пам'ятників, меморіалів, меморіальних дощок – 8 листів
2. Лист щодо права нащадків Рюриковичів на українські пам'ятки – 1 лист.
3. Лист щодо перейменування вулиці – 1 лист.

4). Звернення громадян із проханням прокоментувати статті у пресі, кінофільми.
Всього – 5 листів.

5). Співпраця зі ЗМІ, рецензії на сценарії кінофільмів.

Всього – 8 листів. З них:

1. Листи від періодичних видань – 2 листа.
2. Рецензії на документальні фільми – 5 листів.
3. Рецензії на художні фільми – 1 лист.

6). Прохання надати історичну інформацію.

Всього – 8 листів. З них:

1. Для власних праць – 2 листа
2. З особистих причин (збирання інформації про власних родичів) – 5 листів.
3. Для власної професійної діяльності - 1 лист.

7). Пропозиції щодо проголошення свят і присвячених років. Всього – 3 листи

Додаток №2.

Аналіз законодавчих актів, що стосувалися відзначення річниць,
пов'язаних із політикою пам'яті протягом 1994-2015 рр.

Серпень 1994 – 2004 рр. Всього – 128 документів. З них:

1). Укази Президента – 59 указів. З них:

1). Національні - 32 указів. З них:

- Річниці незалежності – 14.
- Роковини Голодомору – 3.
- Козацька тематика – 4.
- Національно-визвольні змагання 1917-1921 – 4.
- Возз'єднання Закарпатської України з Україною – 2.
- Інше – 5 указів.

Річниці декларації про суверенітет, з дня народження Шевченка, утворення Карпатської України, входження Криму до складу України, відзначення 1000-річчя літописання і книжкової справи в Україні.

2). Радянські – 24 укази. З них:

- Річниця Перемоги у ВВВ - 13
- Визволення України від фашистських загарбників - 3
- Визволення Києва від фашистських загарбників - 2
- День партизанської слави, день захисника Вітчизни, міжнародний жіночий день, річниця Молодої Гвардії, виводу військ з Афганістану та 60-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській державі – по 1.

3). Київська Русь - 1

Утворення Новгород-Сіверського князівства.

4). Новітні (річниця конституції) – 2.

2). Постанови Верховної Ради – 22 постанови. З них:

1). Національні – 11. З них:

- Голодомор - 5
- ОУН-УПА – 3
- Річниці незалежності, з дня народження Шевченка, видання Біблії українською мовою – по 1.

2). Радянські – 10. З них:

- Річниці перемоги у ВВВ – 4.
- Річниця початку ВВВ - 2
- Визволення України від фашистських загарбників – 2.
- Річниці «Молодої Гвардії» та з дня народження Руднева – по 1.

3). Київська Русь – 1.

3). Розпорядження Кабміну – 47 розпоряджень. З них:

1). Національні – 26. З них:

- Незалежність - 5
- Річниця з дня народження Шевченка - 3
- Голодомор - 3
- Козацька тематика – 2.

Початок національно-визвольної війни та річниця битви під Берестечком.

- Національно-визвольні змагання 1917-1921 – 5.

Річниця Акту злуки (День соборності) та події української революції – по 2 листа.

Утворення ЗУНР – 1.

- Інше – 8 розпоряджень.

ОУН-УПА (вивчення діяльності), річниці з дня народження М. Грушевського, Б. Хмельницького, П. Скоропадського, утворення Слов'яносербії, возз'єднання Закарпатської України з Україною, 1000-ліття книжної справи в Україні, річниця товариства Просвіта – по 1.

2). Радянські – 12. З них:

- Перемога у ВВВ - 5
- Визволення України від фашистських загарбників - 3
- Виведення військ з Афганістану – 2.
- Визволення Києва – 1.
- Молода Гвардія – 1.

3). Київська Русь – 6. З них:

- 900-а річниця Любецького з'їзду – 2.
- Річниця заснування Новгород-Сіверського князівства – 2.
- Річниця заснування Галицько-Волинського князівства – 1.
- Річниця з дня народження Данила Галицького – 1.

4). Новітні (річниці конституції) – 2.

5). Російські сюжети – 1.

День народження С. Пушкіна.

2005 – січень 2010 рр. Всього – 102 документів. З них:

1). Укази Президента – 49. З них:

1). Національні – 36 указів. З них:

- Річниці незалежності – 7 указів
- День пам'яті жертв політичних репресій і голодоморів – 4 укази
- Козацька тематика – 6 указів
- Національно-визвольні змагання 1917-1921 – 8 указів.
- Націоналістичне підпілля – 3 укази.
- Річниця Української Гельсинської Спілки – 3
- Інше – 5 указів.

Річниця проголошення Карпатської України, написання гімну, діяльність українських січових стрільців, річниці з дня народження В. Чорновола і Т. Шевченка – по 1.

2). Постанови Верховної Ради – 16 постанов. З них:

1). Радянські – 12 постанов. З них:

Річниця Перемоги у ВВВ - 6 постанов.

Річниця стаханівського руху, створення комсомолу, 65-річчя Молодої Гвардії, річниці з дня народження Ковпака, генерала Черняхівського, І. Кожедуба – по одному.

2). Національні – 4 постанови.

Річниця створення Руху, Української Гельсинської Спілки, річниці з дня народження В. Стуса, Б. Хмельницького – по 1.

3). Розпорядження Кабміну – 37 документів. З них:

1). Національні – 19 розпоряджень. З них:

- Незалежність – 5 розпоряджень.
- Козацька тема – 6 розпоряджень.
- Національно-визвольні змагання – 3 розпорядження.
- Інше – 5 розпоряджень.

Річниці з проголошення Карпатської України, створення УГВР, Руху, з дня народження Шевченка, Чорновола – по 1 розпорядженню.

2). Радянські – 10 розпоряджень. З них:

Перемога у ВВВ - 4

Річниця руху в'язнів нацизму - 2

День партизанської слави, визволення України від фашистських загарбників, річниця з дня народження Ковпака, Черняхівського – по 1.

3). Новітні (конституція) – 8 розпоряджень.

Лютий 2010-2013 рр. Всього - 106 документів. З них:

1). Укази Президента - 29. З них:

1). Національні - 14

- Незалежність - 7
- Шевченко - 5
- Річниці Хотинської битви та Декларація про суверенітет – по 1.

2). Радянські – 8. З них:

Річниці Перемоги у ВВВ - 4

Річниці руху малолітніх в'язнів нацизму, організації ветеранів України, визволення України від фашистських загарбників, День партизанської слави – по 1.

3). Новітні (конституція) – 4

4). Хрещення Київської Русі - 3

2). Постанови Верховної Ради – 32. З них:

1). Національні – 14. З них:

- Річниця з дня народження Т. Шевченка - 2

- Козацька тематика - 5 (річниці гетьманства Сагайдачного, річниця з дня народження Сірка, Калнишевського, битв під Батогом і Берестечком).

- Інші – 7 (річниці незалежності, державного гімну, бою під Крутами, з дня народження В. Липинського, В. Чорновола, В. Стуса, Йосипа Сліпого).

2). Радянські – 15 постанов. З них:

- Визволення міст радянською армією – 5.

- Річниці військових операцій 2 Св. – 2.

- Річниці радянських військових – 3.

- Річниці визволення України від фашистських загарбників, партизанського руху, Молодої Гвардії, виведення радянських військ з Афганістану, з дня народження П. Ангеліної – по 1.

3). Київська Русь – 3 постанови.

Річниці хрещення Київської Русі, з дня народження Данила Галицького, Нестора Літописця.

3). Розпорядження Кабміну – 45. З них:

1). Національні – 13 розпоряджень. З них:

- річниці незалежності - 6
- Річниці з дня народження Т. Шевченка – 3.
- Річниці декларації про суверенітет, з дня народження В. Липинського, В. Чорновола, Хотинської битви – по 1.

2). Радянські – 24 розпорядження. З них:

- Річниці перемоги у ВВВ – 5.
- Визволення України від фашистських загарбників – 5.
- День партизанської слави – 4.
- День скорботи – 3.
- Річниця Молодої Гвардії – 3.
- Організація малолітніх в'язнів нацизму, організація ветеранів, з дня народження С. Ковпака, стаханівського руху – по 1.

3). Київська Русь – 6 розпоряджень. З них:

- Річниця хрещення Русі – 5.
- Річниця з дня народження Ігоря Святославовича – 1.

4). Новітні (конституція) – 2 розпорядження.

2014-2015 рр. Всього - 39 документів. З них:

1). Укази Президента – 16. З них:

1). Національні – 11 указів. З них:

- Незалежність – 3 укази.
- Річниця з дня народження Шевченка – 3 укази
- день Соборності, річниця битви під Маківкою, революції на граніті, з дня народження М. Грушевського, входження Криму до складу України – по 1.

2). Радянські – 1 указ.

70-а річниця Другої Світової.

Умовно радянська річниця через зміну назви та характеру урочистостей.

3). Новітні – 4 укази. З них:

- Ден Конституції – 2 укази
- День Гідності та Свободи і День захисника України – по 1.

2). Постанови Верховної Ради – 5. З них:

1). Національні – 4.

Річниця Руху, створення Карпатської України, з дня народження Є. Коновальця, А. Шептицького – по 1.

2). Напівнейтральні – 1.

Відзначення дат кримської депортації.

3). Постанови Кабміну – 18. З них:

1). Національні – 9. З них:

- Незалежність – 3
- Річниця з дня народження Т. Шевченка - 2
- День Соборності, річниця гімну, з дня народження М. Грушевського, А. Шептицького – по 1.

2). Радянські – 4. З них:

- річниця перемоги у ДСВ – 3.
- День Скорботи за загиблими – 1.

Умовно радянські річниці через зміну назви та характеру урочистостей.

3). Новітні – 5. З них:

- День захисника України – 2
- День конституції – 2.
- День гідності та свободи – 1.

Додаток №3.

Інтерв'ю з Володимир Чистилином, журналістом, громадським діячем, активістом Євромайдану в Харкові. / Записав Андрій Любарець - 2015 р. - 17 жовтня.

1. Розкажіть про специфіку протестного руху зими 2013-2014рр. у вашому місті: основні події, хто очолив рух, де збирався місцевий майдан? Чи були впливи «ззовні»?

Специфіка харківського Євромайдану полягає в тому, що він почався навіть раніше ніж київський. 19 листопада ми влаштували невелику акцію, пікет. Ми вийшли з європейськими гаслами за підписання асоціації з ЄС. Це було за два дні до початку асоціації. Була креативна акція на Майдані Свободи. Це показало, що люди можуть об'єднуватись і є кістяк, що може виступати за євро інтеграційні гасла. Тому 21 числа, коли ми побачили заклик Мустафи Найєма виходити, ми зробили так само. В першу ж ніч на Майдані Свободи ми зустрічались. В листопаді там поставили ялинку і ми змушені були перейти до пам'ятника Шевченка, де відбувались всі події і він став символом. Найгірша ситуація була в Харкові до подій на Грушевського в Києві. Це говорять всі.

Харків був інтелектуальним Євромайданом. Завдяки нашому активісту Сергію Жадану в місто приїжджало багато відомих мистецьких діячів. Кернес злякався, оскільки вперше сама громадськість виходила. Він думав, що хтось це організовує. Вони шукали лідера, але його не було. Тоді нас почали залякувати. Кожен тиждень палили автівки. Тітушки почались з Харкова. Це феномен Кернеса.

Після того як у Києві почалась радикальна стадія, головним завданням стала допомога столиці. Ми відправляли у Київ їжу, кошти та людей. Троє харків'ян увійшло у Небесну сотню.

Харківський Євромайдан був абсолютно безпартійним. Ми змогли добитися Майдану без прапорів.

2. Яких історичних діячів зображали на плакатах? До яких історичних діячів та подій апелювали?

Зображали Януковича, Азарова. Віє був дійсно креативний. Працювали карикатуристи, але малювали сучасних діячів. Апеляції до історії були для Харкова не притаманні.

3. Якщо учасники Майдану – це «ми», то ким були «вони»? Як відбувалося іншування у вашому місті?

Одразу, починаючи з 19 листопада він позиціонував себе за європейські цінності. Ми порахували, що хоча б один раз на харківський Майдан вийшло приблизно 75 тис. харків'ян. Ті люди, що формували думку говорили про європейський вибір. Харківський Євромайдан – це інтелігенція. Нас реально підтримували в Харкові відсотків 30 людей. Ми намагалися достучатися до інших. Ми вдячні, що наші місцеві ЗМІ підтримували нас. Про нас постійно говорили. Інші – це люди, які не хочуть європейського вибору.

4. Як у вашому місті ставилися до демонстрації символіки ОУН та УПА? На ваш погляд, що у вашому регіоні розуміють під гаслом «Слава Україні, Героям слава!»? Коли його почали використовувати?

Ми використовували це гасло з перших днів. У нас є Просвіта, є патріотичні організації, які брали участь на початку. Характерним було те, що це був україномовний Майдан попри те, що всі його організатори, Россоха, Соломадін, всі говорять російською мовою. Але коли ми виходили на Майдан зі сцени ми завжди говорили російською мовою. З самого початку у нас використовувався червоно-чорний прапор, але загалом для Харкова це не дуже актуально. Нам більше закидували, що ми бандерівці. Самі ми цю тему не піднімали.

Під гаслом розуміли протест. За стрічку та це гасло могли побити у деяких місцях у Харкові. Значенням було показати, що ти інакший. Ми відчували, що ми є частиною цілого. Ми намагалися показати, що Харків є частиною України.

5. Які символи та гасла використовували противники Майдану? Які історичні аналогії проводили?

Антимайдану до перемоги революції гідності в нас не було. Він з'явився коли 22 лютого кияни не дали провести шабаш Кернеса-Добкіна. Коли почали пробувати валити пам'ятник Леніна, нас запросили в адміністрацію. В той же вечір Оплот побудував табір і тоді почався Антимайдан. Харків - місто, якому не цікаво все що відбувається навколо. Наші опоненти себе не проявляли. У них не було ніяких гасел. Іноді Кернес ганяв на різні акції бюджетників. Вони говорили про бандерівців і «понаехали».

6. Розкажіть про пам'ятники Леніну у вашому місті? Яким було ставлення до нього? Якщо його демонтували, то за яких обставин? Дії місцевої влади.

Агонія влади Януковича прийшла на Харків. 21 числа ми зібрались ввечері. Ми знали, що тут збирається з'їзд «Сєвєродонецьк-2». Вийшло дуже багато людей, десятки тисяч. Азаров і Янукович тікають із Києва, з'їзд провалюється. Після ходи люди приходять до пам'ятника Леніну. Перемога, ейфорія колосальна. Що революція може робити? Є символ – валіть. Нам говорили, що там метро комунікація. Що зламається метро, якщо він впаде. Ми натовпом голосували. До нас послали Євгена Червоненка, він відмовляв. В Харкові звільняють Тимошенко. Щоб відволікти від пам'ятника, нас запрошують у обладміністрацію. Нас питають; «А що ви хочете?». У нас два питання на той момент: звільнення негайно 12 протестувальників в СІЗО і пам'ятник Леніна. Ми підписали угоду, що завтра збираємось 23 зранку і в документі прописано, що за 3 дні Леніна має бути цивілізовано демонтовано. Балута пообіцяв дати 150 тисяч на це. Ввечері «Оплот» штурмує всіх хто там стояв і утворює табір біля пам'ятника Леніну. І почались «качелі», що закінчилися штурмом облдержадміністрації. Там було дуже багато поранених, цей момент змінив людей. Далі вже було не до пам'ятника Леніну. Весною Харків відчув революції, до перемоги він її не відчував. Події весною в Харкові і Донецьку були однакові, але люди активно виходили і відстояли місто.

27 вересня комуністи, Александровська провели мітинг. І міліція повела себе не так як завжди. Підїхали автозаки і їх погрузили. Почались реальні дії проти сепаратистів. Губернатор Балута збирає активістів і пропонує зробити проукраїнську акцію на наступний день. Ми збираємо цю акцію. Після акції люди йдуть до пам'ятника Леніна і на драйві валять його. Влада не знала що робити. Облдержадміністрація спочатку завела справу на цих хлопців, а потім підписали наказ про те, що вони указом. Потім були суди, Кернес їх всі програв. Кернес і зараз обіцяє повернути пам'ятник.

7. Які зміни відбулися у символічному просторі міста (назви вулиць, пам'ятники) після майдану?

Назви вулиці не змінилися. Ми пропонуємо назвати Героїв Небесної Сотні вулицю. У нас діє топонімічна комісія, є багато наших активістів. Близько 300 вулиць треба назви поміняти.

Були групи, які валили вночі Ленінів. Біля КП, Харівського авіаційного. Вночі під'їжджали і валили їх тросами. Їм всім дозволяли це робити. Бо міліція не заводила проти них справ.

Багато інших радянських пам'ятників (Свердлову, Рудневу) скидалися. Є одна група, що ставила на місці пам'ятника православні хрести. Організація «Громадська варта» була причетна до цього. Населення міста є радянським.

8. Чи були спроби меморалізації та загалом вшанування пам'яті (публічні акції, мітинги і т.п.) подій Революції гідності? Які?

На річницю 21 листопада ми зібралися біля пам'ятника Шевченку. Це була реальна громадська ініціатива. Ми завжди хотіли співпрацювати з нашою владою, але вони лише традиційно вранці покладали квіти.

Революція Гідності породила волонтерський рух і багато громадських акцій.

Я рік знімав фільм «Герої не вмирають» про 4 харків'ян з Небесної сотні.

Періодично різні акції пов'язані з Шевченком проходять. Самі люди почали виходити на акції. Щось у цьому мертвому місті почали змінюватись, але дуже повільно.

9. Як проходило святкування 9 травня у вашому місті в 2014 році? Чи були зміни в порівнянні з попередніми роками? Як святкували 23 лютого, чи були якісь конфлікти на 1 травня, дискусії щодо 8 березня.

Ми боялися що будуть конфлікти, слава богу їх не було. Я був на святкуванні 9 травня і побачив, що на меморіалі в лісопарку збиралися люди, що кричали «Путін прийди!». Для них це дні, коли люди можуть показати свою позицію. Вони будуть продовжувати святкувати 23 лютого. Харків лишається радянським містом. Хоча повільно змінюється.

Інтерв'ю з Денисом Журавльовим, канд. іст. н., доцент істфаку ХНУ ім. Каразіна. / Записав Андрій Любарець - 2015 р. - 17 жовтня.

1. Розкажіть про специфіку протестного руху зими 2013-2014рр. у вашому місті: основні події, хто очолив рух, де збирався місцевий майдан? Чи були впливи «ззовні»?

Зима 13-14 року достатньо добре у пам'яті відкладалася. Починаючи із листопада Харків осторонь не лишився. Хоча перші тижні здавалося, що все буде як завжди. Тобто мало, слабко і в основному орієнтована на молодь. Мій рідний Харківський університет був погано задіяний. Перше місце де збиралися – пам'ятник Шевченку на Сумській вулиці. Всі основні події Євромайдану саме зими пов'язані із Сумською вулицею і пам'ятником Шевченка. Щодо організаторів і лідерів, ви вже мали з ними справу. Бистриченко з'явився трохи пізніше. Він став помітнішим весною. Щодо специфіки, складу, хто ходив. З нашого університету це було кілька викладачів – Домановський, Куліков. З більш старшого С.А. Наумов. Більшість істфаківців не бувало. Студентів було значно більше. Щодо специфіки можна багато говорити.

2. Яких історичних діячів зображали на плакатах? До яких історичних діячів та подій апелювали?

Крім Шевченка, який був символом по факту того, що він був місцем збору, мені важко пригадати до кого могли постійно апелювати. Очевидно були апелювання до козацької епохи. В мене постійно була паралелі з козацькими таборами, козацькою добою. В Харкові це менше відчувалося, але якісь аналогії в мене відклалися. Чи були якісь портрети, якісь зображення мені важко згадати.

3. Якщо учасники Майдану – це «ми», то ким були «вони»? Як відбувалося іншування у вашому місті?

Майдан пройшов кілька етапів становлення. Якщо спочатку він сприймався як Євромайдан за Європу проти варіацій «Євразії, Азіопи, Таможенного Союзу», то далі він однозначно почав сприйматися «ми – українська ідентичність» і вони – «неукраїнська» (проросійська і антиукраїнська). Інші сприймалися не як інші українці, а як просто не українці для яких українська ідентичність є фальшивою. Іншування швидко переповзло з дихотомії «Євросоюз – Таможенный Союз» на рівень «Україна - Росія». Тому євро символіка сприймалася з самого початку як ті, що є важливими. Але швидко

вони втратили актуальність і актуальною стала просто синьо-жовта символіка. Вона вже сприймалася як червона ганчірка для українофобний сил. Для євромайданівців інакшими були триколори, будь-які варіанти радянської символіки, яка була представлена найбільш дивовижним чином. Я бачив сполучення імперських, радянських і російських кольорів. Таке сполучення мало бути представлене як протидія українському. Ікона Миколи І під радянським прапором не виглядала повним абсурдом.

4. Як у вашому місті ставилися до демонстрації символіки ОУН та УПА? На ваш погляд, що у вашому регіоні розуміють під гаслом «Слава Україні, Героям слава!»? Коли його почали використовувати?

Я брав участь у помаранчевих подіях і тоді це гасло вже було. Для Євромайдану харківського – це осінь-зима. Від початку його вже можна було почути. Можна було почути «Слава нації». Щодо «смерть ворогам», до смертей його не сприймали. Проте, чим агресивніше стає політика місцевою і центральною влади, тим більше актуалізується це гасло і більше воно стає на поряжку денному. З початком розстрілів, воно вже не сприймається як щось чуже і незрозуміле.

Щодо символіки – те саме. Спочатку стрічку, прапори – з пересторогою, особливо для літніх людей. Для людей середнього віку, це дещо радикальніше. Розклад такий: якщо ти молода людина і хочеш показати більший радикалізм – ти носиш червоно-чорне. Якщо ти мейстрім – носиш жовто-чорне. Хоча я бачив і людей літніх з червоно-чорною символікою, тому це не правило без виключення.

5. Які символи та гасла використовували противники Майдану? Які історичні аналогії проводили?

Там надзвичайно цікаве поєднання символів. Стоїть натовп під пам'ятником Леніну, очевидно, що вони мають сповідувати комуністичні ідеї. Нічого подібного! Частина – люди старшого покоління, для яких Ленін є кумиром. Частина молодих людей репрезентовані імперською триколоркою. І відповідно ті, хто не визначився, але хоче підкреслити свою російськість вживають російський триколор. Символіка радянської України була витягнена зі сховищ. Вона зберігалась вдома чи в якихось музеях. Вони теж були, я їх бачив особисто. Вони мали репрезентувати Україну, але чисто радянську. Це мало асоціюватись із імперською ідеологією. Щодо осіб які були популярні – це всі радянські державні особи, починаючи з Леніна. У Харкові протистояли Ленін і Шевченко. Вони стали такими двома головними символами. Більше імперських і радянських діячів у центрі не знайши. Була б в центрі Катерина II, прокатила б вона. Тому проімперці змушені були

кучкуватися з ленінцями. Раніших імперських лідерів не бачив. Радянські діячі були найголовнішими і стали об'єднуючим моментом. Вони могли співіснувати разом тільки зі спільним ворогом. Цим ворогом стала українська ідентичність.

Символ георгіївська стрічка був також дуже популярним. У відповідь на євромайданівські єс-івські стрічки була потрібний короткий лаконічний символ, яким можна охарактеризувати інший табір. Але це не має бути прапор іншої держави. Одні вважали її гвардійською (помаранчево-чорна), інші – георгіївською – жовто-чорна. Вона у них не відрізнялася за семантикою. Істориків там було не так багато як в Донецьку. Стрічка була достатньо популярною. Її вішали багато де. Стрічки одне одного нищили. Йшла боротьба символів. Стрічки малювали фарбою на стінах, заборах. Часто замальовували супротивники.

6. Розкажіть про пам'ятники Леніну у вашому місті? Яким було ставлення до нього? Якщо його демонтували, то за яких обставин? Дії місцевої влади.

До того як була актуалізована ідея радянськості в піку прозахідній про європейській ідентичності, Ленін був важливим для старшого покоління. Для середнього і молодого – лише елемент міського пейзажу. Вони до нього звикли, як звикають до старого дерева. Але по мірі того як відбувалися події зими, питання пам'ятника актуалізувалося. Після скинення у Києві, почалися розмови про скинення у Харкові. Всього у Харкові і на околицях нарахували близько 30. Валили їх активісти, рахували – красзнавці, не для того. Деякі Леніни були так добре заховані, що можна було знайти лише за точною адресою. Це була як гра у якій треба від маленьких босів дійти до великого, на Майдан Свободи. Першими впали Леніни на околицях, це була пізня зима-рання весна. До них добиралися силами місцевих груп євромайданівців. Завалити їх було нескладно. Вперше ідея повалити головного Леніна прийшла в голову у березні місяці. Люди, що збиралися під пам'ятником виступали як ті, хто захищають радянську спадщину, зокрема Леніна. Вони, баендери, хочуть повалити Леніна, це їх головне завдання. Першоберезневе побоїще на площі сталося саме під Леніним. Ленін виглядав у якості божества, якому приносяться жертви. Це було дико, абсолютно ненормально. В силу цього Ленін став сприйматися не просто як елемент пейзажу, а радше як «кровожерливий зомбі, який може повернутися». Через це, треба повалити цю істоту. В результаті, протягом літа питання повалення Леніна неодноразово піднімалось. Але влада грала в гру «не розкачай ситуації, не доведе до Донецька». Уже восени ленінопад стався. Стався в нетеплу погоду. Це сталося на Покрову, кілька тисяч чоловіків було на площі. Була різна

публіка. Силами різнорідних людей це було зроблено. Влада займала позицію невтручання, огородила площу, але також і не пропускала кран. Довелося це робити кустарними і варварськими способами. Інформація рознеслася в ту ж ніч. Наступного ранку був «плач вавилонський». Приходили групи людей. Це мені нагадало події 989 року – «Виринай, боже, виринай». Були плачі, поодинокі люди, які обнімали постамент. Читали вірші, співали пісні. Однозначно, для Харкова подія знаменна і несподівана. Багато хто з поміркований харків'ян були перелякані.

7. Які зміни відбулися у символічному просторі міста (назви вулиць, пам'ятники) після майдану?

Найкумедніша зміна, яка могол відбутися – спроба Жадана перейменувати проспект Леніна на просект Леннона. Це радше була мистецька акція. Поки що перейменування не відбулося. Зараз на порядку денному перейменування більшості районів, десятків великих вулиць. Поки що справа не дійшла до реального перейменування. Останні відголоски – ленінопад по області. Ленін у Змієві впав два місці тому. Тоді коли Леніни в інших місцях вже давно впали. Поки що міський пейзаж не змінився. Говорять, що це справа майбутнього часу.

8. Чи були спроби меморалізації та загалом вшанування пам'яті (публічні акції, мітинги і т.п.) подій Революції гідності? Які?

12 жовтня була остання така акція – демонстрація фільма про Євромайдан. Протягом 1,5 років, що пройшли – були кілька подібних акцій. Був мітинг біля кінотеатру Бумер. Кілька акцій були щодо вшанування пам'яті загиблих АТО і Євромайдану на Покрову. Пам'ять про революцію гідності вшановується на рівні самих євромайданівців. Міська влада була присутня на більшості подібних акцій.

9. Як проходило святкування 9 травня у вашому місті в 2014 році? Чи були зміни в порівнянні з попередніми роками? Як святкували 23 лютого, чи були якісь конфлікти на 1 травня, дискусії щодо 8 березня.

8 березня пройшло відносно непоміченим на фоні побоїща і наступне теж не сталося конфліктів. Дуже боялися 1 травня. Славянськ, починається АТО. Боялися, що буде серйозна сутичка. Обійшлося. Харків лишився відносно неушкодженим.

Основна зміна – повна заміна Георгіївської стрічки та інші символи, що асоціюється з 2 Світовою. Мала кількість людей з Георгіївськими стрічками у 2015, більша – у 2014. Це в основному літні люди. На рівні офіційної символіки починає приживатись мак. Для людей старшого віку він поки що

не є зрозумілим. Пройде кілька років і він буде сприйматися нормально. Поки він надто новий. Це новий символ, який вживається новою владою.